ASYA VĀMASYA HYMN

(THE RIDDLE OF THE UNIVERSE)

ṚGVEDA 1-164

SANSKRIT TEXT

With the Bhāṣyas of Sāyaṇa and Ātmānanda
and
With English Translation and Notes

BY

DR. C. KUNHAN RAJA

Professor of Sanskrit, Andhra University, Waltair

PUBLISHERS:

GANESH & CO. (MADRAS) PRIVATE LTD.,

MADRAS—17

1956

Printed at the Vasanta Press, Adyar, Madras 20. Published by
S. Subbaiya for Ganesh & Co., (Madras) Private Ltd., Madras 17.

FOREWORD

Dr. C. Kunhan Raja has rendered a great service to Sanskrit scholarship by bringing out the Asya Vāmasya Sūkta of the Ṛg Veda. He has rightly called it the Riddle of the Universe although it should be remembered that this is not the only riddle in Vedic literature. Western scholars get round the difficulty of interpreting such pieces by calling them obscure. But an adjective is a poor substitute for a commentary. Sāyaṇa, who is generally of invaluable help in clearing etymological difficulties and bringing to light traditional methods of explanation handed down for centuries from teacher to pupil, is, as a rule, singularly silent, where the only alternative to seeking an interpretation in terms of mystic experience is to believe that the Ṛṣi was uttering pure nonsense. Calling all hymns which seem to contain philosophic thought as later interpolations, a device which is very popular with many western scholars and their Indian disciples, does not help us either. Assuming that there has been an interpolation, what meaning after all does the interpolation convey? It must have been considered important enough to be given a place among the older mantras and must also have a sensible meaning.

The Asya Vāmasya Sūkta is one of several Sūktas in the Ṛg Veda dealing with one or another aspect of the creation or evolution of the universe. Other members of the same family are the Puruṣa Sūkta (10, 90) the Ṛtam ca Satyam (10, 190) and the Nāsadīya (10, 129). Some day somebody will have to make an attempt to collect all these in one place and bring

out with their help a complete account of the process of evolution in all aspects and phases as it was understood by the Vedic Ṛṣis. It is not that these Sūktas connected with different Ṛṣis, occurring in different Maṇḍalas and used for different purposes, stand completely isolated from one another. It is seen that very often questions propounded in one Sūkta find an answer in another: that, while one Sūkta emphasises one aspect of a phenomenon, another draws attention to a different aspect of the same phenomenon. Very clearly they represent certain philosophic ideas more or less common to thinkers in those days and that these ideas are the germs which developed into the rich philosophic systems of later ages is a commonplace.

The Bhaṣya of Ātmānanda tries to give a mystic interpretation of the Asya Vāmasya Sūkta. It is thought-provoking but has not been able to get over all difficulties. For instance, if, as seems evident, the imagery of the Sun and the phenomena dependent upon it has been used to describe the Paramatma and the Jivatma, then the correspondence should be more explicitly borne out. One can understand the number 7 and the number 720 in connection with the Sun; but what do these numbers represent, especially 720, in relation to the Paramatma or the Jivatma? This is one of the several difficulties which the reader will experience.

But we are thankful to Dr. Raja for drawing attention to this very important piece of philosophic literature. It deserves the closest study. Many of the mantras it contains are widely quoted in our later philosophic literature, for example, the mantra द्वा सुपर्णा or चत्वारि वाक् or ऋचो अक्षरे । Many of the questions which Dīrghatamas postulates, for example, को ददर्श प्रथमं जायमानम् : Who saw the universe when it first came into existence? or, पृच्छामि त्वा परमन्तं पृथिव्याः I ask you where is the limit of the universe? Where is its focal point? Which is the place of the supreme sound?—have been the subject-matter of philosophy

and metaphysics all down the ages and will continue to be so, so long as mankind studies philosophy. Quite obviously, this Ṛṣi has not contented himself merely with asking questions. He has given answers also from his own spiritual experience. But these answers are difficult to understand. They are clothed in language which it is difficult to pierce. In the very beginning, the necessity of the disciple approaching the Guru has been emphasised and in the 7th Mantra the qualifications of the Guru have been laid down—quite obviously he is to be a Yogi. The greater part of the statements made by Dīrghatamas have been couched in समाधि-भाषा, that is, symbolic language. The key to such language cannot be supplied merely by a careful study of texts and adherence to the rules of exegesis. Spiritual experience transcends reason and it is only a person who has at least some knowledge of Yoga who can bring light into this dark corner.

Sri Kunhan Raja has set the ball rolling. His notes in English should stimulate the interest of those who believe that the Vedas contain a wealth of knowledge which we need even in these days. I hope other scholars will devote attention to this Sūkta and give us a coherent account in consonance with Vedic thought and Indian philosophical tradition.

Lucknow SAMPURNANAND
April 13, 1956

PREFACE

It has been my long cherished desire to publish some of the important portions of the Vedas that would throw light on the culture of the Veda. There are very few such selections, and the few that are available have been prepared with a philological bias, without any eye on the cultural values. The result has been that from the point of view of culture, the entire Vedic literature has been put together as a single unit, and it has been ignored as primitive poetry, the prayers of priests addressed to the various powers of Nature to appease them and to ward off the dangers of their wrath or to get some favours from them by propitiating them. Further, some of the hymns that are fairly long, are not included in such selections, and students who desire to study the original to understand the culture, have to depend upon complete editions which are difficult to get at and too costly for the ordinary readers. This has been the case with the particular hymn presented in this volume and also portions like the Wedding Hymn in the *Ṛgveda* (10-85) and the Hymn on Mother Earth in the *Atharvaveda* (12-1) and *Vrātya* Section in the same Veda (Section 15).

People write about the ritualism of the priests as opposed to the free rationalism of the warrior class in India; the latter is also taken to be the beginnings of Buddhism. Indian tradition recognised no such antithesis between the priests and the warrior class, between ritualism and rationalism, even between Hinduism and Buddhism. The philosophy of the *Upaniṣads* and the ritualism of the earlier phase of the Vedas

(the original texts) formed a single harmonious unit, and the Upaniṣads simply interpret one side of this culture with the back-ground of ritualism.

The ritualism of the original Vedic texts has a very deep philosophical atmosphere permeating it, just as the rationalism and philosophy of the *Upaniṣads* grew up in a ritualistic setting. I have selected this hymn to illustrate my point of view. The hymn is difficult, and it is not possible for the generality of students to understand the text without some help in the form of a commentary. I am including in this edition the two commentaries available. Sāyaṇa's commentary is available in a few editions. Max Muller's edition (both the first and the second) is not available in the market, nor the old Bombay edition. The recent edition from Poona is too costly for the ordinary reader, though copies are available. For the commentary of Ātmānanda, which is only for this particular hymn and not for the whole of the *Ṛgveda*, there had been an edition from Lahore. But unfortunately, copies are not available, all of them having been lost.

I had secured a manuscript of this commentary from the India Office Library, London (now the Commonwealth Library) more than twenty-five years ago, and transcripts have been kept in the Adyar Library and in the Government Oriental Manuscripts Library, Madras. I have made use of the former. In preparing this edition I have used the Lahore edition of Ātmānanda's commentary of which Shri Vishva Bandhu Shastri, Director of the V. V. Research Institute, Hoshyarpur, E. Punjab, (to which place the Institute migrated from Lahore) lent me a copy, when I failed to secure a copy in the market. I have also used the second edition of Max Muller and the recent edition from Poona for Sāyaṇa.

This is not what can be called a "research publication", with the entire research apparatus presented in the form of all the variants in readings. In the Appendix at the end I am

giving only important variations. In the case of citations also, I have not been able to trace a large number of them. I have given all the citations as an Appendix, references noted for such of them as I could manage.

I had seen the masterly handling of this hymn by Martin Haug in the Sitzungsberichten der philosophischen und historischen Klasse der königlisch baierischen Akademie der Wissenschaften zu München, and in preparing the translation for the Press, I have used the translations of Griffith, Grassmann, Ludwig and Geldner. But the translation is my own.

In presenting the two old commentaries, I have not given the *Pada-pāṭha* for the text. I have given all the words in the commentary of Sāyaṇa; in the editions available, sometimes the words are not always so given in the commentary, and in such places I have inserted them. The purpose of the *Pada-pāṭha* is served by giving the words in the commentary. Cases of *Avagraha* and addition of *iti* are noted at the end of the commentary of Sāyaṇa, separately. I have given the accents also, both in the text and in the *Padas* as they appear in the commentary.

In printing the text in Roman script, I have not marked the accents. My purpose is more to give the meaning than to give any grammatical and critical notes. Those who want to know the accent of all the words can easily look into the text in *Devanāgari* with the commentaries. But I have given some peculiarities in accent against the words in interpreting the words of the text. I have given each word separately and given the meaning, so that any student who knows *some* Sanskrit can easily understand the meaning of the text with the help of the notes. I have also given some general remarks at the end of the verses.

I had the translation made some time back. I revised them when I sent them to the Press. In the matter of the text and the two commentaries my contribution is only to

transcribe the passages from the editions. I have made a few changes. In the commentary of Ātmānanda, I had to make some real choice, as there was considerable difference in reading between the printed book and the manuscript that I used. When I have applied my discretion, I have given the material available in the previous edition or in the manuscript in the Appendix, so that readers can know what liberty I have taken in handling the material.

This is the first time that I have made any original contribution of my own to Vedic Exegesis. I have edited many works relating to the Vedas, especially in the form of ancient commentaries. In the matter of interpreting the Vedas, I have only written some articles, and Introductions to some books. I have never been satisfied with the general trend of the interpretations put upon the Vedas in modern times, and here I am making an attempt to indicate the lines along which my thoughts run, in this matter.

I have never accepted the position that the Aryans came into India not long prior to the composition of the Vedas. If they came from outside, it must have been in very, very ancient times, forgotten by the time the Vedas were composed. The Vedic Aryans were not at all a primitive people; they never invaded a country and they never subdued any people. There was continuity in the Indian tradition, and it is the Iranian side of the Aryans that had undergone changes, and as such it is the *Ṛgveda*, more than the *Avesta*, that preserves the early Aryan culture. The *Ṛgveda* exhibits the features of a mature civilization, struggling against enemies physically stronger than the Aryans. There is no conflict between their ritualism and their philosophical thoughts, and the *Upaniṣads* are attempts to preserve and interpret the Vedic thoughts and not at all an attempt to break away from the Vedic ritualism. I take the fullest responsibility for my views, however much my views may differ from the views held by

the majority of the Vedic interpreters and by people in high positions.

I am very grateful to the Hon. Sri Sampurnanand, the Chief Minister of Uttar Pradesh, for his kind Foreword to this book. He is a great scholar, and even in the thick of his varied political and public activities, he finds time to devote for his literary work, and both from the quantity and quality of his work, it would seem that to him scholarship is the profession and politics a diversion. It is a great privilege for me to get this volume introduced by such a great scholar, who is in the forefront of public life.

Messrs. Ganesh and Co. (Madras) Ltd. kindly undertook to publish the book when I suggested the idea to them. They have already published very important books relating to Indian Religion and culture, especially the very valuable books, by that savant Sir John Woodroffe (Arthur Avalon) who has, more than any other Orientalist, done much to clear away the cobwebs of ignorance and prejudice against Tantrik literature and has shown us their real value and importance. I am thankful to them for accepting this book for inclusion in their publications. The Vasanta Press where the book is printed, has finished the work very expeditiously and to my fullest satisfaction.

I thank the Director of the Adyar Library for allowing me the use of the manuscript of Ātmānanda's commentary and also Shri Vishva Bandhu Shastri for giving me the Lahore edition of the same book for my use.

Waltair
March, 1956 C. KUNHAN RAJA

CONTENTS

INTRODUCTION

THE *Ṛgveda* contains nearly 10,500 verses in 1017 hymns. Most of the hymns are addressed to various gods and they are the compositions of many poets. The hymn now presented in this book is the last of a group of twenty-five hymns (140 to 164) in the First *Maṇḍala* (Book) out of the ten *Maṇḍalas* into which the 1017 hymns are divided, and this group is by a poet named Dīrghatamas. In the *Maṇḍalas* II to VIII, the hymns are by poets belonging to definite families. In the IX *Maṇḍala*, all the hymns are addressed to Soma. In the X *Maṇḍala*, there are many hymns of a miscellaneous nature, not addressed to any god. In form and content, the First *Maṇḍala* is similar to the *Maṇḍalas* II to VIII. They are mostly prayers addressed to the various gods. But here, there are a large number of poets who belong to different families.

The first ten hymns in this First *Maṇḍala* are by Madhucchandas, son of Viśvāmitra, and the whole of the third *Maṇḍala* contains poems by various poets of the family of Viśvāmitra and also by Viśvāmitra himself. The eleventh hymn is by Jetā, the son of Madhucchandas. Neither of them appear in the third *Maṇḍala* belonging to the Viśvāmitra Family. One hymn by Madhucchandas appears as the first hymn in the ninth *Maṇḍala*. Jetā appears only here, as the author of a single hymn, but there is another son of Madhucchandas, by name Aghamarṣaṇa, who is the author of a hymn in the tenth *Maṇḍala* (hymn 190).

Hymns 13 to 23 are by Medhātithi of the Kaṇva Family, and hymns by the poets of this family are included in the

eighth *Maṇḍala.* In the eighth *Maṇḍala* there are a few hymns by this same poet, namely, hymns 1 (verses 3 to 29), 2 and 32; in the ninth *Maṇḍala* there is the second hymn by him. In the Kaṇva Family there are also Medhya and Medhyātithi, and this Medhyātithi is given as the joint author of the 27 verses (3 to 29) in the 1st hymn of the eighth *Maṇḍala* along with Medhātithi. Hymns 24 to 30 in the first *Maṇḍala* are by Śunaḥśepa and there is a very pathetic story associated with the composition of these hymns. He was the adopted son of Viśvāmitra. Hiraṇyastūpa, of the Aṅgiras Family, is the author of the hymns 31 to 35 in the First *Maṇḍala* and he is followed by Kaṇva son of Ghora with the hymns 36 to 43. Then come hymns 44 to 50 by Praskaṇva of the Kaṇva Family; Praskaṇva is explained as meaning "the son of Kaṇva". Savya of the Aṅgiras Family follows him with the hymns 51 to 57. This is followed by Nodhas of the Gotama Family with the hymns 58 to 64. Parāśara, son of Śakti, is the author of the hymns 65 to 73 and hymns 74 to 93 belong to Gotama son of Rahūgaṇa. Kutsa of the Aṅgiras Family follows with the hymns 94 to 98. Here there is a half verse forming a hymn by Kāśyapa Mārīca. Five sons of Varṣāgiras, namely, Ṛjrāśva, Ambarīṣa, Sahadeva, Bhayamāna and Surādhas are joint authors of hymn 100. Then Kutsa re-appears with hymns 101 to 104. Trita Āptya is the author of the next hymn (105) and Kutsa appears once more with hymns 106 to 115. Here comes Kakṣīvān, son of Dīrghatamas (who is the author of the hymn now being presented) with hymns 116 to 125. He is also the author of the first five verses in the following hymn (126) along with Bhāvayavya and Romaśā as the authors of verse 6 and 7. Parucchepa, son of Divodāsa is the author of hymns 127 to 139 and it is at this stage that the hymns of Dīrghatamas find a place in the first *Maṇḍala.* He is followed by Agastya (in whose hymns Indra, Maruts and Lopāmudrā, wife of Agastya, also have

their contributions). Agastya is the son of the Double-Divinity Mitrāvaruṇa. Agastya closes the first *Maṇḍala.*

I have given this analysis of the authors of the first *Maṇḍala* so that I can consider the question of the relative chronology of the first *Maṇḍala* in the plan of the arrangement of the whole text in ten *Maṇḍalas.* There is a viw that the first *Maṇḍala* is later than the seven *Maṇḍalas* II to VIII and that the hymn now presented in this book is a very late one, because it contains advanced thoughts in philosophy. This point has to be considered in a critical way.

Various attempts have been made in recent times to determine the date of the *Ṛgveda* and also the date of the various portions of the *Ṛgveda.* The problem has been studied with the help of grammar and langugge and vocabulary, of the nature of the gods, of metre, of the general content of the hymns etc. No test has produced any satisfactory results and even the unsatisfactory results of these tests do not tally with one another. But there is a consensus of opinion that the first *Maṇḍala* is later than the following Seven *Maṇḍalas* and that the ninth and the tenth *Maṇḍalas* also are of a later date, the tenth being perhaps the latest. The main argument is that the hymns of authors belonging to the Families (II to VIII) were old and were collected together into seven *Maṇḍalas* and later compositions were added at the beginning and at the end, the hymns on Soma being weeded out and collected into another *Maṇḍala,* the ninth.

If the hymns are later, the authors too must be later. Madhucchandas is the son of Viśvāmitra and Jetā is the son of Madhucchandas, and Viśvāmitra is the author, along with other members of his Family, of the third *Maṇḍala.* So Madhucchandas and Jetā cannot be much later than the authors of the hymns collected together into the third *Maṇḍala.* Medhātithi and Praskaṇva belong to the Kaṇva Family and the hymns of the eighth *Maṇḍala* belong (the first half) to the

Kaṇva family. There is the view that the *Kāṇva Maṇḍala* is later than the other Family *Maṇḍalas*. In the first *Maṇḍala* we have Gotama Rāhūgaṇa; in the fourth *Maṇḍala* we have Vāmadeva Gautama (son of Gotama). Can we say that Gotama is later than Vāmadeva of the fourth *Maṇḍala*?

Śunaḥśepa is the adopted son of Viśvāmitra. Parāśara, son of Śakti, also finds a place in this *Maṇḍala* as the author of nine hymns (65 to 73), and Śakti is the son of Vasiṣṭha to whom the whole of the VII *Maṇḍala* belongs. Kutsa is an ancient family of poets and there are many hymns by Kutsa in this collection. Ghora, son of Aṅgiras is the author of a verse in the third *Maṇḍala*, (10th in hymn 36), and Kaṇva, the son of Ghora, appears in this *Maṇḍala* as the author of hymns 36 to 43. Kutsa, himself an ancient poet, belongs to the Aṅgiras Family, and along with Aṅgiras is one of the most ancient poets known in the *Ṛgveda*.

There is not a single poet placed in this first *Maṇḍala* who has to be accepted as a later one, and most of them are found to be as ancient as any of the poets belonging to the well-known families of *Maṇḍalas* II to VIII, and some of them like Ghora and Kutsa must be more ancient. There is another possibility that the hymns brought into this collection of the first *Maṇḍala* were of a very ancient date and they were brought separately into this collection since they were not so full as the relatively later compositions of the Family *Maṇḍalas* (II—XVIII). As many as they could collect were brought into this *Maṇḍala*. I do not know why some hymns that could easily have gone into the other Family *Maṇḍalas* were included in this first *Maṇḍala*; there are also some authors whose compositions are included here and also in the Family Maṇḍalas, like Kaṇva and Medhātithi.

Anyway, from company we cannot say that Dīrghatamas who is the author of the hymn presented in this book, belongs to a relatively later date. He belongs to a group of really

ancient poets. Therefore it cannot also be said that since this hymn contains advanced views on philosophy, the hymn must be a later one. Dīrghatamas is an ancient poet in the Vedic period. And he is one of the most impressive personalities among the poets of the *Ṛgveda*; perhaps Vasiṣṭha is the only other poet who makes the same impression on us. When we read their poems we find ourselves in the presence of a great personality.

And there is a romantic story about this strange poet. The story has been briefly narrated by Ātmānanda at the end of his commentary. There are many places where the story has been narrated. There were two brothers, both of them poets, named Ucathya and Bṛhaspati. Ucathya had a wife named Mamatā, and she was pregnant. At that time, the younger brother, Bṛhaspati, desired to have illicit union with his elder brother's wife. The son in the womb objected to this new admixture of the seed of another child with himself who had been already there; and further she was like a mother to him. When this objection was raised, Bṛhaspati cursed him that he would be born blind and would remain blind in the whole of his life. The son born became Dīrghatamas, in long or eternal darkness. He was very much afflicted by his blindness and he prayed to the various gods like Agni (Fire) and he was relieved of this defect; he became very wise. At a later stage, he became very old and weak and his wife's servants tried to kill him by throwing him into fire and by throwing him into the floods of a river. But the Aśvins (the Twin Gods) rescued him. Once he was flown in the Ganges floods and he was caught by the king of the Aṅga country who had come there at that time. He was taken to the Palace and the king wanted him to be the father of a son through the queen. The queen did not like this union and she sent a servant-woman to him. He was so very wise that he knew of this substitute woman and so he

purified her and she became the mother of a great poet named Kakṣīvān. And this Kakṣīvān is the author of many poems found in the first *Maṇḍala* (116 to 126). There are slight variations in the matter of details in the story which has been narrated above, and those who are interested in the point can refer to the commentaries on the *Sarvānukramaṇī* of Kātyāyana and to the *Bṛhaddevatā* (IV-11 ff.) in this connection, and also to the commentary of Sāyaṇa (on I-125-1, 141-3 and 158-4).

Both Dīrghatamas and his son Kakṣīvān were great poets, who had already risen to the realm of mythology with a large number of anecdotes gathering round them, and that shows that both were *ancient* poets. Their relations with the Gods like Agni and Aśvins and the protection they received from the gods are alluded to in many places in the *Ṛgveda.* Insignificant people do not collect stories around them. I do not know how he was called Dīrghatamas. It may be that he "could see long into the dark regions", the regions of mystic darkness. Or it may also be that he found himself 'for a long time in the darkness of ignorance" and at a later stage he became wise and came out of this darkness. This is indicated in some of the verses in the poem that is presented in this book. The point of the light of wisdom coming to him is quite clear in verse 37 here.

Dīrghatamas is the author of twenty-five poems in the first *Maṇḍala* (140 to 164). The first two (140 and 141) are addressed to Agni; the next (142) is an Āprī Hymn, with the last verse addressed to Indra; again there are seven hymns to Agni (144 to 150); this is followed by three hymns addressed to Mitrā-Varuṇa, with the first verse in the first of these three addressed to Mitra singly (151 to 153); the next three are addressed to Viṣṇu (154 to 156) with the first three verses in the second of these hymns addressed jointly to Viṣṇu and Indra; then there are two hymns addressed to the Aśvins (157 and 158) and two to Dyāvā-Pṛithivī, Heaven and Earth

(159 and 160); the next is addressed to the Ṛbhus (161) and the next two are in praise of the Horse (162 and 163). Then we come to the famous hymn presented in this book.

It will be found that from all points of view gods, grammar, vocabulary etc., the hymns of Dīrghatamas are ancient. There are occurrences of the archaic infinitive ending in *tavai* (like *otavai* in verse 5 and *mātavai* in verse 28); the forms in masculine nominative and accusative dual, neuter nominative and accusative plural, masculine instrumental singular and locative singular, all ending in *ā* are very common. There are many verbal forms that are peculiar to the Veda. Many words too are purely Vedic. There is no indication at all within the poem itself that the poem may be of relatively later date. The poem has a ritualistic setting and follows on twenty-four poems addressed to various gods and full of ritualistic ideas. We cannot detach this one poem from the group of twenty-five poems and say that this is something different from all the others, and that this must be a later poem in so far as we come across advanced philosophical ideas in it.

When once the theory of any philosophical hymn in the Veda being of late origin on the ground that it is philosophical in nature, is put forward, it rolls on, and no one can stop the movement. Deussen in his *Philosophy of the Upaniṣads* says: "As early as the later hymns of the *Ṛgveda* the thought was introduced, which here as always marks the first step in philosophy, the thought of the unity of existence. It involves, if only in germ and half-unconsciously, the knowledge that all plurality . . . . has no reality in the highest sense. When it is said in the *Ṛgveda* I-164-46 . . . . . , . . . it is implied therein that plurality depends solely on words . . . . . and that unity alone is real" (P. 228, 229). Max Muller says: "They thus arrived at the conviction that above the great multitude of gods there must be one supreme personality, and after a time,

they declared that there was behind all the gods that one (Tad Ekam) of which the gods were but various names." (Six Systems of Philosophy, p. 53). Radhakrishnan cites a passage from Max Muller: "Whatever is the age when the collection of our *Ṛgveda Saṁhitā* was finished, *it was before that age* that the conviction had been formed that there is but one Being, neither male nor female, . . . that is really meant by all such names as Indra, Agni . . . . " and this citation is made with approval (Indian Philosophy, Part I, p. 96). The passage indicates an unwillingness to place the hymn at a very early stage in the development of the *Ṛgvedic* literature. Even Hiriyanna does not differ much from the above views regarding the age of this Hymn when he says: " It is the outcome of this tendency that we find expressed in passages of a *relatively later date* like the following—What is but one, wise people call by different names." (Outlines of Indian Philosophy, p. 39).

I have a large number of books with me dealing with the history of philosophical thought in India and in all such books there is the same view consistently expressed that this hymn is of a relatively late date in the collection of the *Ṛgveda*, and the reason is that there must be an *evolution* from Polytheism to Monotheism and thence to Monism, and in so far as this is definitely an assertion of Monotheism verging on Monism, it must be of a very late period in the growth of philosophy in the Vedic period, nearer perhaps to the *Upaniṣads* than to the major part of the Vedic *Saṁhitās* (original texts).

All such views are placed on a flimsy foundation which is nothing but a heap of broken bricks, of which not a single one can keep itself in position under the weight of scrutiny. Among such broken bricks are seen the following—Aryans came to India from outside immediately prior to the composition of the *Ṛgveda*, about 1400 B.C. They had a few centuries of stay in Iran, whence they migrated further to India. The language and religion of the Iranian part of the Aryans who chose to

stay behind, also remained without much of a change, while it is the Indian side that underwent great changes. The Aryans were a primitive nomadic people, though brave and warlike, moving from place to place in search of fresh pasture. They defeated and subdued and even exterminated the original inhabitants of the regions to which they went. They were under the control of the priests, and the priests had been developing various kinds of rituals to frighten and entice the ignorant and credulous people. But some philosophical thoughts were also dawning in the minds of some of the free-thinking individuals, of which we find some reflections even in the *Ṛgvedic* poetry. The rationalism of such individuals developed into the *Upaniṣads*, and later it found its full expression in Buddhism. There was always a conflict between the ritualistic religion and the rationalistic philosophy, and there was rivalry between the two sets of people, represented by the Brahmins and by the Kshatriyas. On the religious side the evolution of ideas culminated in Monotheism, represented by Viśvakarman and Prajāpati while on the philosophical side it reached the heights of Monism in the *Upaniṣads*.

All are agreed that the literature available does not reveal any sort of even a distant indication of the Aryans having migrated from outside into India. Yet the theory of an Aryan migration in comparatively later periods is accepted by all scholars who have expressed an opinion on the origin of Indian culture. There is, on the other hand, clear evidence in such literature that the Aryans must have been in the country for a fairly long period. The ancient tradition, current even in other countries, was that the Indians never invaded a foreign country and that they never allowed foreign invaders to put their steps on the Indian soil. How did the warlike, adventurous spirit of the people who were, till they came to India just a short time prior to the composition of the *Ṛgveda*, get evaporated in such a brief period? Were the *Ṛgvedic* Aryans

the aggressors and invaders who came to the foreign country of India as conquerors, or were they in their own homes, the victims of aggression from others who tried to ruin their culture? There is frequent mention of their enemies and the protection which they had been receiving from their gods against the enemies. Far from being the beginnings of a culture, the *Ṛgveda* appears to mark the stage of a culmination of a great culture, at a time when stronger enemies were trying to invade them and to destroy their culture. In the *Yajurveda* and in the *Brāhmaṇas*, we find a clear note of triumph over their enemies through the protection of their culture by their gods. The disturbances from their enemies arrested the progress of their culture. Throughout the *Ṛgveda* we find only one note, the note of harmony between philosophy and religion. We find no trace of any conflict between these two currents of thought in the whole of the *Ṛgvedic* literature.

There must have been an immense literature accumulated during many centuries and in the extant text of the *Ṛgveda* we find only a small part of it. Some families that had been faithful to their ancient culture preserved their social habits and their religious customs, of which rituals formed a really important element. So the prayers that were utilised in such rituals had a better chance of being preserved by those faithful families, and we find that the poems of a more intellectual nature were not preserved in the same way as the poems with a ritualistic turn. It is also quite a possibility that new compositions of the people were more of the ritualistic pattern. My own definite view is that if there is an intellectual turn noticeable in a poem in the *Rgveda*, it must for that reason be put to an earlier stage. I will put the Hymn on Creation (the *Nāsadīya* hymn, *Rgveda* X-129) along with the poem now presented in this book, to a very early age. I do not find the *Puruṣasūkta* .(*Rgveda* X-90) to rise up to an equally intellect ua height.

When we study this great philosophical poem, we are not dealing with some outer growth of a later stage in the Vedic culture; we are handling the life and essence of the Vedic culture. There were poets who had a vision of the beginnings of the world, the first cause of creation and the conditions of the world in that initial stage. The ideas connected with early stages in the creations of the world must have been quite familiar to the people; the poet who composed this poem must have taken it for granted that all of the modes of expressions, which we now find to be mere insoluble riddles, were familiar to the people. Otherwise he would not have used the language that we find in the poem. We do not *now* understand the symbolisms, the similes and imageries. From the time when the poem was composed to the later times, there had been a decadence and not a progression in philosophical thought in India. The poet Dīrghatamas is not groping in the region of darkness; he could clearly see through the regions that are now dark to us, while he had got out of the dark regions.

Side by side with the theory that the Aryans came to India as aggressors, as invaders, as conquerors, there was another theory initiated by Max Muller and so poetically described by him in his Preface to his *Six Systems of Philosophy*, that the Aryans found themselves in a happy region of plenty where they had no need to work and where in that state of enforced idleness their intellectuals found joy in philosophical thought (P. vi and vii). Radhakrishnan puts it in a more fascinating language in his Indian Philosophy (Vol. I, PP. 21 and 22). But there are others who could find in the *Ṛgveda* only a struggle for life against their enemies, along with political and literary ambitions among the people. Philosophy is not the product of idleness; it is the fruit of successful struggle in life.

I do not find in this philosophical hymn merely some *anticipations* of philosophy, some stray spots in philosophical

thoughts touched upon by people groping in dark regions, some philosophical notions dawning in the minds of people who had nothing else to do than to think of such problems when all their needs were supplied by a benign country and when they had no secular struggles or ambitions. I am dealing with the problems as a part of an advanced civilization with a full life led by the people. Rather than an anticipation, what we find in this poem is a scanty remnant from an earlier date of an immense store of philosophy, grand, sublime, profound, clear and definite.

I see a beginning and a conclusion in the poem, consistent with each other, and with a continuity in the current of thought. The poet has presented a full picture of things that are hidden from the understanding of the ordinary people. With the symbolisms lost to us, with the back-ground obliterated, we are not able to see the significance of the whole picture. There are many words and expressions, many modes of presentation, that we cannot understand. We do not know to what the various numbers like three and seven refer; the simile of the cow with the calf and the imagery of the father and mother and other points are also obscure. Thus we find ourselves having to handle a puzzle; we are faced with a mystery. Yet we need not lose all hope of understanding something out of the poem. There are some landmarks that help us to be sure of our bearings when we enter the very mysterious region pictured in this poem.

The poet starts with the mention of "a beloved invoker grown grey, with his two brothers, who is the Lord, and father of seven children" (verse 1). The poem closes with a prayer to "the divine bird, the great bird, produced from water and from herbs, who brings happiness with rains," for protection. (verse 52). Is this latter an invocation to the same object which the poet could see in the beginning? If there is continuity and unity of ideas in the poem, there must

be such an identity. The first two words of the first verse (*asya vāmasya*) we find appearing again in the second line of verse 7 (*asya vāmasya nihitam padam veḥ*). This latter passage refers to "the concealed position of this beloved Bird." Are the two beloved ones the same in both ? The same terminology suggests such an identity. There is the beloved invoker and there is the beloved bird and there is a final invocation to the bird. The poet seems to have the same object in view in these three references (in verses 1, 7 and 52).

These are not loose ends of broken threads. We are able to trace some continuous thoughts. The concealed position is mentioned in other verses in this poem. There is the simile of a chariot in many verses, and in verse 3, it is said of the chariot that "the seven names of the cow are concealed therein." In verse 5, there is the question put by the poet himself, being immature in intellect, and it relates to "these concealed positions of the gods". Then much later, in verse 45, there is the statement that "three quarters of speech are concealed in the cave". It is said in verse 39 that "all gods take their position in the highest place of the songs". The poet says that one who does not know that the songs are the abodes of all the gods, can make no use of the songs (same verse 39).

In verse 24, there is a reference to seven speeches (speech forms) and in verse 3, the seven names of the cow are concealed therein, in the chariot. One cannot miss some close relation among the position of the gods, the *Gāyatrī* and other song forms, the cow and the chariot. There is the beautiful imagery of the cow with the calf, making a bellowing sound, licking the calf, yielding milk and so on (verses 26 to 29, and 40 and 41). Along with the mention of the concealed position of the bird, there is a reference to the cow and the calf (verse 7).

Immediately after introducing the "beloved invoker grown grey" in verse 1, the imagery of a chariot has been introduced

in the second verse. The chariot has only one wheel. Or is it that the chariot is of the form of a single wheel? There are seven (horses) yoked to it and one horse with seven names draws that chariot (verse 2). The seven horses must be the seven rays of the sun. But it is not the visible rays of the sun; we cannot detach the conception of the seven names of the horse (verse 2) from the seven names of the cow mentioned in the next verse (3). The seven (horses) yoked to the chariot are also mentioned in the next verse (3), and there it is said that seven horses draw it that it has seven wheels, while the wheel was one in verse 2.

Seven sisters sing in praise of it (verse 3). In verse 11, the wheel has twelve spokes and it goes round and round the heaven; there seven hundred and twenty sons in pairs stand. This is clearly a reference to the year with three hundred and sixty days (divided into the pairs of day and night). The chariot has a wheel of five spokes and the whole world is placed on it when it revolves (verse 13), while in the previous verse (12) there is mention of seven wheels (see verse 3 also) and six spokes. The spokes are mentioned as being twelve (verse 11). In verse 12, there are two views expressed about the "father having twelve forms and five feet". The whole world is spoken of as being placed in the wheel in verse 14.

Immediately after introducing the subject matter (in verse 1) and a brief reference to the chariot (verses 2 and 3) there is a query about any one who knows about the first born corporeal world (having bones) which the incorporeal (boneless) supports (verse 4) and the poet puts an open question about the concealed positions of the gods (in verses 5 and 6). From here we find some reference to the mother and the child. It may be the first cause (the boneless mentioned in verse 4) as the mother and the created world as the child. When the poet looked at the image of the sun, with the chariots and horses popularly known, the poetic vision came

up in him and he speaks in verse 5 of the poets weaving a poem with the threads of speech (the seven threads must be the seven speech forms). The inquiring nature comes out and there is the picture of the cow and the calf, representing the creation of the world. The Sun seen is the ultimate cause of the creation. The four verses (7 to 10) describe the cow and the calf. The next four verses (11 to 14) are again about the Sun, mentioned in the first three verses. The next verse (15) speaks of the seven born together, that the seventh is born alone and the six are twins, the *Ṛṣis* born of gods. Is it the seven sisters (verse, 3)? Is it the seven names (verse 2)? Is it the seven speech forms (verse 24)?

Then in the next verse (16) there is the statement of what really are women being spoken of as men; only those with eyes can see and the blind cannot know, and only a poet can see the truth and the son who knows becomes the father of the father. This is certainly a reference to the transcendental vision of the poet. The first cause that supports the created world is mentioned as feminine (verse 4) and the created world is spoken of as masculine in the same verse. In three verses (17 to 19) there is stated something about ancient and recent, about what are above and below and so on. This may be a reference to the relative age and position of the original cause and the created world. Anyway there is some mystery stated and its knowledge realized by poets, till now.

It may also be that the point dealt with in the first 19 verses is about the dawning of the transcendental vision of the poet. "Where does she give birth? Indeed it is not in the herd"—this may be a reference to the production of that ultimate wisdom. Thus there is something said about the knowledge of the first cause and the first creation, or about the knowlede of the mystery of the universe. It is the mention of the boneless (in feminine) supporting the bone-possessing (in masculine) in verse 4 that makes me think that

the point is about the creation of the world from the first cause. But the appearance of the cow holding the calf with the foot and the doubt about the place of giving birth by the cow in verse 17 make me think that the point here is about the dawning of wisdom, and this wisdom is certainly about the mystery of the world and its creation.

It is at this stage that there is introduced the simile of two birds sitting on the same tree (verse 20) and continued. This verse has been interpreted to signify the two kinds of souls, the Supreme Soul or *Paramātman* and the Individual Soul or the *Jīvātman.* The *Jīvātman* eats the sweet berries of the tree and the *Paramātman* simply looks on, without eating. According to the usual interpretation, this brings out the distinction between the Individual Soul that enjoys and the Supreme Soul that simply "Is," without activities and experiences like enjoyment and suffering.

But the context is very inappropriate for such a point to be raised. The context is the eagerness of the poet to know the truth and the dawning of such a transcendental vision of the truth. Thus what we expect here is a distinction between those who know the truth and those who know only the outside, the external world, without enjoying the fruits of wisdom. There is no hint at all that what one of the two birds experiences is of the nature of imperfection, of the nature of suffering. It is spoken of as sweet (*svādu*) and the birds are later spoken of as "eating the honey" (*madhvadaḥ* in verse 22). In verse 21, there is the reference to "the birds that ceaselessly sing forth about their share of immortality before the learned assembly", in which assembly, the wise entered the heart of the poet; and it is in the following verse that there is the reference to "the birds eating honey in the tree". So what eats is the superior between the two birds. We cannot also ignore the fact that Pippalāda (one who eats the berry) is a wise sage and not a suffering soul.

Following upon this there is a glorification of poetry. The meaning of many of the words used there, like the names of metres and the kinds of poems, are unknown to us. We do not know what they exactly mean. There is the composition of particular kinds of songs with particular metres and there is also the reference to the "establishment of the river in the heaven and the vision of the sun." (verse 25). There is also a mention in this verse (25) of the exaltation due to the influence of poetry. All these points in glorification of poetry are contained in three verses (23 to 25).

Then there is an invocation to a cow, which must be the wisdom itself. The references in the latter portion of this poem about the immortal having the same origin as the mortal (verses 30 and 38) are proof that the two birds mentioned in verse 20 are the one who has attained to the transcendental wisdom and the other who is still in the normal plane of knowledge. One who knows becomes immortal (verse 23). This contrast is clear in some of the verses that follow.

There is the simile of a cow in four verses (verses 26 to 29) in which the poet welcomes the wisdom conceived of as a cow. The oven is used for heating the milk and here it is for preparing the wisdom for one's enjoyment (verse 26). The milk drawn for the sake of the Aśvins (verse 27) must be sweet in so far as the Asvins are fond of *Madhu* (honey). Certainly he himself is the calf in this context. I do not know who is meant as the expert in drawing the milk (verse 26); it must be the *Savitā* (which means also inspirer). It is the sight of the Sun-god that was the starting point in attaining the wisdom referred to here. The picture of the mother cow and the calf is really beautiful here. There is some difficulty in interpreting verse 29. What is this which has encompassed the cow. Is it the light of wisdom? Does the idea relate to the Sun born of the Dawn? The picture is not quite clear. The inner meaning is the dawning of wisdom; but there

is some difficulty in understanding how this encompasses the cow.

In verse 30 there is a contrast drawn in the first half, between two conditions—lying down and moving fast, and rushing and remaining firm. In the second half there is a reference to the mortal and the immortal having the same origin; the life of the dead is spoken of as being immortal. If the word *Mṛta* (dead) means only "relieved from bodily entanglement" through wisdom, then this can be the condition in which the poet finds himself when the light of wisdom has dawned on him; and two states of quiet and brisk movement is quite in fitting with the condition of such a poet. In the next verse (31) there is the vision of the protector. In the following one (32) the reference to the condition of embryo in the womb of the mother is clear; the first half can well fit into such an idea found in the second half. In the next verse (33) there is the mention of the heaven as the father and mother etc. My own view is that in these four verses (30 to 33) there is the mystery of the creation and the embodiment of the Self. The reference to the father and mother must be related to the ideas found in an earlier section (in dealing with verses 7 to 10).

In the following two verses (34 and 35) there is a series of four questions in one and the corresponding answers to them in the next. The questions refer to the created world. There is a clear ritualistic bias in this context and it is a glorification of the ritual of Soma Sacrifice with its pavement which is spoken of as the farthest limit of the earth, the pivotal point of the world being the Sacrifice, the Soma being the seed for the procreation of humanity and Brahman being the seat of speech. The Brahman is one of the group of worshippers that participate in the Sacrifice. The word means "poetry" and perhaps he is the poet who sits at the Secrifice and composes poetry and invokes the gods with the poems that he composes. That is why he is called Brahman also, so far as I can understand the position.

In the following verse (36) there is mentioned a seven-fold seed for the creation of the world and this may be compared to the seventh of those who were born together, stated in verse 15 above. These seeds are spoken of as wise and encompassing the world. We do not know the exact significance of the seven-fold scheme in the origins of the world and in some of the hidden facts in this universe.

The succeeding two verses (37 and 38) definitely refer to the condition in which the poet finds himself in the world after he has attained the poetic vision. In verse 39 there is a reference to real poetry comprehending the divine as its true purport. What follows this (verse 40) is again a benediction to poetry, and again descriptions of poetry continue in verses 41 and 42.

Verse 41 is again a glorification of the Soma Sacrifice as the first *Dharma* to appear in the world. The three forms of the Supreme are mentioned in the next verse with their different functions (verse 44) and this cannot be dissociated from the first verse where the two brothers of the Supreme is also mentioned. Speech is far more extensive than what men know, which is only a quarter of the real nature of speech (verse 45) and the various gods are only different names of the same god (46). Here the neuter (Sat, meaning reality) has no special significance. "They applied to the central Principle the neuter term Sat, to show that it is above sex." Indian Philosophy by Radhakrishnan, P. 94). The context is about gods known by different names and not about the reality of the universe, and the neuter is used only in a general way, not referring to any particular god.

In the above section, there is dealt with creation and moral order and religious practices, as seen by the poet and there is a return to the point at which the poem started, the birds and the chariot, in verses 47 and 48. The poem comes to its conculsion with an invocation to Sarasvatī, the Goddess

of wisdom and of poetic art (verse 49) and the fruits of following the moral order is mentioned in verse 50. The Religious practices are not unilateral in their function and in their fruits; it is a matter of co-operation and co-ordination between the world and the heaven (51) and there is the concluding invocation to the Bird in verse 52.

It is possible to trace some continuity and to detect some unity in the whole poem. Even from ancient times, the poem had been taken as of a miscellaneous nature. The first 41 verses were taken as forming a unit with the All-gods as the Deity and for the remaining 11 verses they assigned different deities. The first part does not exhibit any sort of individuality for the Deity, if there is any Deity at all, and so they termed the Deity as All-god. When there is a definite, unitary group of gods, they are addressed to as All-Gods; when there are many gods in their individual capacity brought together, then also the term "All-gods" is applied. The third case is when the nature of the deities is not clear. This is the case in the poem at hand.

One thing is certain; this is not a haphazard jumble of many verses in a single hymn. There is a unity and there is continuity of thought also, within the whole poem. Not only this, the entire collection of the twenty five hymns by Dīrghatamas has a plan, and must have been in this order from a very early stage. That must be the ground for some stories appearing about the poet. There are hymns in praise of many gods and the final hymn is of a philosophical nature where there is clear evidence of the poet having attained to some transcendental vision. The story about him is that he was born blind and that after prayers to the various gods, he got supreme wisdom. According to the *Sarvānukramaṇī*, this poem contains more of introspection than of prayers.

Grassmann relegates this hymn, along with a large number of hymns, to the appendix, in his translation. In the

introductory note to the translation, he assigns it to the latest period of the *Ṛgveda.* The whole poem is also divided by him into a few sections. The first section of 10 verses he calls Cosmological questions and fancies; verses 11 to 15 give a mystic description of the Year and the seasons; the following 7 verses (16 to 22) he speaks of as very obscure and impossible to understand; the three verses (23 to 25) deal with the common metres, and the four verses following (26 to 29) deal with the cow which is the cloud that gives rain; the four verses (30 to 33) are again obscure and verses 34 to 42 and 45 are a glorification of the Sacred Speech; in the remaining section, omitting verse 48, we find many gods in the Sacrifices and he prefers to bring the verse 48 in the group of verses 11 to 15.

Geldner in his notes to his translation speaks of the hymn as containing the wonders of Nature and of man's life, speculations about time and about human, especially poetic, language; they are all clothed in the form of allegories and riddles, and their solution is difficult and even Sāyaṇa does not help us much. Geldner relates the hymn with ritual and the three brothers mentioned in the very first verse, according to him, are the three fires in a ritual. The indications to ritualistic Fire are there and they cannot be ignored in trying to understand the general purport of the hymn. There is an address directly made, to Agni (Fire) in verse 11 and the reference to Indra and Soma in verse 19 indicate a close relation to the ritual. The spotted Bull in verse 43 in Soma and there is mention of Soma in verse 35. Sacrifice is mentioned in verses 35 and 50. All these references indicate that the poet had the setting of a Sacrifice around him for the composition of the poem. There is the term *Vidatha* (a learned assembly) in verse 21, and this must be the Assembly called together at the time of the Sacrifice. That is the occasion for people to come together and for

people to address the assemblies, and ability to address such assemblies is one of the most coveted privileges of the people at that time. There is frequent prayer for such an ability (cf. passages like *Vidatham ā Vedema*—May we be able to address a learned assembly : *Ṛgveda* I-17-25). The concluding verse speaks of the Bird as the child of water, of the herbs, and this fits in well with Fire. Even the term *Hotā* (invoker) in the first verse fits in better with Fire than with the Sun. Still the descriptions of the chariot reminds one more of the Sun than of Fire, and that is why I have said that it is the sight of the Sun that was the starting point in the realisation of the vision of the Ultimate Truth by Dīrghatamas, as described in this poem.

The contents of the poem turn out to be a riddle to us because we have lost the clue to the correct interpretation of the poem. We do not know many of the symbols and many of the conventions current in those days. The poet had composed 24 poems about various gods and this group is followed by a long poem about the realisation of poetic vision; the poem seems to have been recited at a Sacrifice where learned people had assembled. The poet describes the world and its origin and of the nature of language and the secrets of the language understood by him in his poetic vision.

In the case of poem relating to ritual, we have a fairly good collection preserved for us and we are able to understand such poems fairly easily and fairly correctly. But when it comes to a poem like this, which is in the plane of intellectualism, even of intuition, we do not have many specimens and we are puzzled at the mysteries for which we have lost all the clues.

I do not consider the poem as a later specimen of Vedic literature. From the point of view of the poet, who has become a sort of mythological figure with his still more romantic son about whom there have grown up more stories,

from the point of view of grammar and vocabulary and from the point of view of his associate poets in the first *Maṇḍala* the presumption is that this poem is a specimen of the old heritage of *Ṛgvedic* literature. There is nothing to prove that philosophy was only making its appearance in India at that time. Great geniuses do not fit into an arrangement in a serial on the basis of Evolution. Great poets like Vēdavyāsa and Vālmīki and Kālidāsa, great thinkers like Śaṅkara, great astronomers like Āryabhaṭa and great critics like Bharata do not wait for their turn in the queue of Evolution in their respective fields; they come and exhibit their genius. The same is the case with Dīrghatamas in the Vedic times. *The Upaniṣads* are more attempts to preserve and to understand an ancient tradition than a new illumination. I have approached the problem from this angle.

There must be a complete shift in our whole approach to the problem of interpreting the civilization of the Vedas. If we think of the Vedic Aryans as a primitive nomadic people, divided into a large number of clans under their own chieftains, each clan fighting with the others, and all of them with the non-Aryans people, if we regard the *Ṛgvedic* poetry as pastoral, composed by *priests* and employed in simple rituals, which were getting more and more complicated, and if we regard their religion as *animism* or as crude Nature worship, we cannot get at the real nature of *Ṛgvedic* poetry. We must have the true vision of a great people, who had developed a very advanced civilization, who had produced a very great literature, who had been living a full life, enjoying festivals and entertainments associated with their national Institutions like the Soma Sacrifice. The Soma Sacrifice was the occasion for poets and thinkers to come together and to discuss the profound problems relating to the nature of the Universe and the relation of man to the phenomena of Nature, also to recite their poems, mostly in the form of Odes to the

gods who were their companions and helpers. The Brahman is one of the many persons who took part in the Soma Sacrifice, and he had no definite function like the *Udgātar* (Singer) the *Hotar* (invoker) and the Adhvaryu (the Performer of the Rituals). He is the man who was given an honoured position at the Ceremonial, who could recite a new poem. The whole place is called a *Sadas* (a place where they sit together) or a *Vidatha* (an Assembly of Learned People). Unless we can see Dīrghatamas sitting in that honoured position at a Soma Sacrifice and reciting his last and best poem before the assembly of the great scholars and learned men, we cannot understand the true import of the poem. It is only after a person could see Truth in its real Nature and who could compose a poem on that Truth, that he will be allowed that position at the Sacrifice, and then he was called a *Ṛṣi*. I look at this poem with such a setting.

It is not possible for me to give a clear analysis of the whole poem. I am myself able only to find some general directions and not at all the positions of the various details. To give a complete analysis of the poem and an attempt at a fuller discussion of the problem is not within the scope of such an Introduction. That has to be taken up as an independent study.

C. KUNHAN RAJA

अस्य वामस्य सूक्तम्

(ऋग्वेदः मण्डलम् १. सूक्तम् १६४)

सायणभाष्येण आत्मानन्दभाष्येण चोपेतम्

सायणभाष्यम्

अस्य वामस्येति द्विपञ्चाशदृचमष्टमं सूक्तं दैर्घतमसम्। अत्रेयमनुक्रमणिका—अस्य द्विपञ्चाशदल्पस्तवं त्वेतत् संशयोत्थापनप्रश्नप्रतिवाक्यान्यत्र प्रायेण ज्ञानमोक्षाक्षरप्रशंसा च। पञ्चपादम्—साकंजानाम्—यद्गायत्रे—अयं स शिङ्क्ते—सप्तार्धगर्भाः—गौरीः—इति जगत्यः। एतदन्तं तु वैश्वदेवम्। तस्याः समुद्राः—इति वाचः समुद्रा आपोऽक्षरम्। सा प्रस्तारपङ्क्तिः। शकमयम्—इति शकधूमः। उक्षाणं पृश्निम्—इति सोमः। त्रयः केशिनः—इत्यग्निः सूर्यो वायुश्च केशिनः। चत्वारि वाक्—वाचः। इन्द्रं मित्रम्—सौर्यै। द्वादश—इति संवत्सरसंस्थं कालचक्रवर्णनम्। यस्ते—सरस्वत्यै। यज्ञेन—साध्येभ्यः। परा अनुष्टप् सौरी पर्जन्याग्निदेवता वा। अन्त्या सरस्वते सूर्याय वा—इति। अत्र स्तुत्यबहुत्वेन स्तुतिभागस्याल्पीयस्त्वादिदं सूक्तमल्पस्तवम्। न सूक्तान्तरवद्बहुस्तवम्। इदमेव वैलक्षण्यं तुशब्देन द्योत्यते। अस्मिन् सूक्ते प्रायेण संशयोत्थापनादयो बहवोऽर्थाः प्रतिपाद्यन्ते। अचिकित्वाञ्चिकितुषः—इत्यनया संशय उत्थाप्यते। पृच्छामि त्वा—इत्यत्र प्रश्नः प्रतीयते। इयं वेदिः—इत्यत्र प्रतिवचनम्। य ईं चकार—इत्यादिना ज्ञानप्रशंसा प्रतिपाद्यते। अपश्यं गोपाम्—इत्यादिना ब्रह्मसाक्षात्काररूपस्य प्रशंसा। न क्षरतीत्यक्षरं ब्रह्म। द्वा सुपर्णा—इत्यादिना तस्य प्रशंसा। पञ्चपादं पितरम्—साकंजानां सप्तथम्—यद्गायत्रे अधि—अयं स शिङ्क्ते—सप्तार्धगर्भाः—गौरी-

र्मिमाय—इति षड्जगत्यः। समानमेतत्—इत्यनुष्टुप्। तस्याः समुद्राः—इति प्रस्तारपङ्क्तिः। तल्लक्षणं छन्दोग्रन्थे सूत्रितम्—प्रस्तारपङ्क्तिः पुरतः—इति। पुरतः पूर्वार्धे द्वादशाक्षरौ जागतौ पादौ। ततो द्वावष्टाक्षरौ गायत्रौ। सा प्रस्तार-पङ्क्तिः—इति सूत्रार्थः। अनुक्रमण्यामप्युक्तम्—आद्यौ चेत् प्रस्तारपङ्क्तिः—इति। शिष्टा अनादेशपरिभाषया त्रिष्टुभः। गौरीर्मिमाय—इत्येतदन्तानां विश्वे देवा देवता। तस्याः समुद्राः—इत्यस्याः पूर्वार्धस्य वाग्देवता। उत्तरार्धस्यापः। शकमयम्—इत्यस्याः पूर्वार्धस्य शकधूमः। उक्षाणं पृश्निम्—इत्युत्तरार्धस्य सोमो देवता। त्रयः केशिनः—इत्यस्या अग्निसूर्यवायवः। चत्वारि वाक्—इत्येषा वाग्देवताका। इन्द्रं मित्रं वरुणम्—कृष्णं नियानम्—इत्येते सूर्यदेवत्ये। द्वादश प्रधयः—इत्यस्याः संवत्सरात्मा कालो देवता। यस्ते स्तनः—इत्यस्याः सरस्वती। यज्ञेन—इत्यस्याः साध्या देवता। समानमेतत्—इत्यस्याः सूर्यः पर्जन्यो वाग्नयो वा देवता। दिव्यं सुपर्णम्—इत्यस्याः सरस्वान् सूर्यो वा देवता। कृत्स्नसूक्तस्य विनियोगं शौनक आह—

स्तेयं कृत्वा द्विजो मोहात् त्रिरात्रोपोषितः शुचिः।
सूक्तं जप्त्वास्यवामीयं क्षिप्रं मुच्येत किल्बिषात्॥

इति। महाव्रते वैश्वदेवशस्त्रे वैश्वदेवं निविद्धानं द्विप्रतीकम्। तत्रास्यवामस्येत्यादि-कमेकचत्वारिंशदृचं प्रथमं प्रतीकम्। पञ्चमारण्यके सूत्रितम्—अस्य वामस्य पलितस्य होतुः इति सलिलस्य दैर्घतमस एकचत्वारिंशतम्—इति॥

आत्मानन्दभाष्यम्

अस्य वामस्य—इति द्विपञ्चाशन्मन्त्रात्मकमिदं सूक्तं दैर्घतमसं आत्मदैवतम्। यद्यपीह स्कन्दभाष्यादिषु उद्गीथभास्करादिभिश्च शौनकं च वेदमित्रं च बृहद्देवताकारं च अनुक्रमणिकाकारं च विष्णुधर्मोत्तरं चानादृत्य सूक्तव्याख्या कृता तथापि वयमत्र स्कन्दादिव्याख्या अधियज्ञविषया एव क्वचित्तु निरुक्तानुसारादधिदैवतविषया एवेति निश्चित्य क्वचिदध्यात्मविषयां शौनकादिरीतिमाश्रित्य अध्यात्मं व्याख्यास्यामः।

अत्र शौनकादिमतस्य संग्रहीतुर्वररुचेरनुक्रमणिका—

अस्य द्विपञ्चाशदल्पस्तवं त्वेतत्।

अल्पस्य सूक्ष्मस्य ब्रह्मणः प्रतिपादनादत्र इत्यर्थः। अपर आह—अलिपकाया देवतायाः स्तुतिरत्र इति। देवताया एवाल्पैः पदैस्तवोऽत्र इत्यन्य आह। तदुभयमपि वेदमित्रो निषेधति—

न देवतालिपका काचिदन्यत्रापि पदाल्पता।
उपेन्द्र तव वीर्ये च तन्नो मित्रोऽलिपका भवेत्॥

इति।

संशयोत्थापनप्रश्नप्रतिवाक्यान्यत्र प्रायेण।

संशयोत्थापनमाशङ्कयोत्तरमत्र प्रायेण। प्रश्नाश्चात्र क्वचिद्दृश्यन्ते। तेषां प्रतिवचनानि चात्र प्रायेण। तथा चायमर्थः। यद्यपि सूत्रान्तरेष्वपि संशयोत्थापनादित्रिकमस्ति तथाप्यत्र सूक्ते संशयोत्थापनादिकं प्रायेण बाहुल्येनास्ति। संशयोत्थापनमाशङ्कयोत्तरं शास्त्रान्तरनिराकरणमन्यविषयत्वकथनं वा।

ज्ञानमोक्षाक्षरप्रशंसा च।

ज्ञायते येन तज्ज्ञानं ज्ञानसाधनम्। मोक्षो निरवद्यं परमात्मरूपम्। अक्षरस्य जीवात्मस्वरूपस्याक्षरमित्याख्या। तेषां प्रशंसा प्रतिपादनम्। यद्वा ज्ञानेन मोक्षः अक्षरत्वप्रतिपादनम्। अक्षरशब्देन ब्रह्मणो जीवस्याविद्यायाश्चाभिधानमुक्तम्। अश्नुते व्याप्नोतीत्यक्षरं ब्रह्म। अश्नातीति जीवात्मा। न क्षरतीत्यविद्या ज्ञानादृते न क्षरति यतः। एवं च देवता परमात्मैव सूक्तस्येत्युक्तं भवति। छन्दस्त्रिष्टुप्।

पञ्चपादं साकंजानां यद्गायत्रेऽयं स शिङ्क्ते सप्तार्धगर्भा गौरीरिति जगत्यः।

षट्।

एतदन्तं तु वैश्वदेवम्।

गौरीर्मिमायेति ऋगन्तं वैश्वदेवम्। तुशब्दोऽत्र न पारिभाषिकः। किंतु विशेषद्योती। ऋषिदैवतछन्दसामुपरि श्रूयमाणत्वात्। एतदन्तमेव वैश्वदेवमिति। तदुक्तम्—

अस्य वामस्य पलितस्य होतुरिति वैश्वदेवं बहुरूपम्।
बहुरूपं वा एतदहरेतस्याह्नो रूपम्॥
गोरीर्मिमाय सलिलानि तक्षतीत्येतदन्तम्।

इति। वैश्वदेवशस्त्रे विनियुक्तत्वादेव वैश्वदेवम्। न तु विश्वे देवा देवताः। तल्लिङ्गादर्शनात् बभ्रुरेक इतिवत्। ज्ञानमोक्षाक्षरैर्नानार्थत्वेन यदि वैश्वदेवमङ्गीकुर्मः तर्हि तस्याः समुद्राः—इत्याद्यपि वैश्वदेवं स्यात्। तस्माद्विनियोजको वेदो न प्रमाणम्।

तस्याः समुद्राः इति वाचः समुद्राः।

तस्याः समुद्राः—इति मन्त्रे समुद्रा इति वाच इत्यर्थः।

आपोऽक्षरम् ।

तस्याः—इति मन्त्रे ततः क्षरत्यक्षरमित्यक्षरमाप इत्यर्थः ।

सा प्रस्तारपङ्क्तिः ।

तस्याः—इति ऋगेव ।

शकमयमिति शकधूमः ।

अत्र शकमयधूमो देवता । मन्त्रव्याख्यावसरे विशेषं वक्ष्यामः ।

उक्षाणं पृश्निमिति सोमः ।

अत्र सोमो देवता ।

त्रयः केशिन इत्यग्निः सूर्यो वायुश्च केशिनः ।
चत्वारि वाग्वाचः ।

चत्वारि वाक्—इति मन्त्रे वागिति वाच इत्यर्थः ।

इन्द्रं मित्रं सौर्यौ ।

द्वौ । सूर्योपस्थाने विनियुक्तत्वात् । यत इन्द्रं मित्रम्—इत्यत्र सूर्यनामापि नोपलभामहे रात्र्यध्ययननिवृत्त्यर्थं सौर्यत्वकथनमनयोः ।

द्वादशेति ।

द्वादश प्रधयश्चक्रमेकम्—इत्यत्र ।

संवत्सरसंस्थं कालचक्रवर्णनम् ।

दृश्यते इति शेषः ।

यस्ते सरस्वत्यै ।

यस्ते स्तनः शशयः—इत्येषा ऋक् सरस्वत्यै सरस्वतीदेवतार्थः ।

यज्ञेन साध्येभ्यः ।

यज्ञेन यज्ञमयजन्त—इत्येषा ऋक् साध्यान् बोधयितुं प्रवृत्ता ।

परानुष्टुप् ।

समानमेतदुदकम्—इत्येषा ऋक् अनुष्टुप् ।

सौरी ।

सूर्योपस्थाने विनियुक्तत्वाद्रात्रौ न पाठ्या । न च सूर्योऽत्र प्रतिपाद्यः । तत्र तन्नाम्नोऽप्यदर्शनात् ।

पर्जन्याग्निदेवता वान्त्या ।

अन्त्या दिव्यं सुपर्णम्—इत्येषा ऋक् ।

सरस्वते ।

सरस्वन्तमाह ।

सूर्याय वा ।

सूर्यं वाह । सौर्यत्वं पूर्ववदेव वाच्यम् ।

सर्वमेतत् सूक्तमध्यात्मपरम् । नात्रान्यार्थता वक्तुं शक्या । अत्र विष्णुधर्मोत्तरार्धे बृहति पुष्करो नाम यक्षो दाशरथिं रामं प्रति राजधर्मादिकमुक्त्वा अथर्वविधानं सामविधानं यजुर्विधानमृग्विधानं च समाप्य मोक्षार्थे अस्यवामीयं सूक्तमुक्तवान् । तदनुसारेणैतत् सूक्तं विवृणोमि ।

अस्य वामस्य पलितस्य होतुस्तस्य भ्राता मध्यमो अस्त्यश्नः ।
तृतीयो भ्राता घृतपृष्ठो अस्यात्रापश्यं विश्पतिं सप्तपुत्रम् ॥ १ ॥

अत्र द्वितीयपादे तच्छब्दश्रुतेः प्रथमपादे प्रतिविशेषणं योग्यक्रियार्थसंबन्धो यच्छब्दोऽध्याहार्यः । योऽयं दिवि द्योतते **तस्य अस्य वामस्य** वननीयस्य संभजनीयस्यारोग्यार्थिभिः सर्वैः सेवनीयस्य । **पलितस्य** पालयितुः प्रकाशवृष्ट्यादिप्रदानेन पालकस्य । तथा योऽयं दिवि द्योतते तस्यास्य **होतुः** ह्वातव्यस्याह्वानार्हस्यादित्यस्य **मध्यमः** मध्यमस्थानः । मध्ये भवो वायुरुच्यते । आदित्याग्नी अपेक्ष्यास्य मध्यमत्वम् । स च **अश्नः** सर्वत्र व्याप्तः । न हि वायुरहितः कश्चित् प्रदेशोऽस्ति । तादृशो **भ्राता अस्ति** । भ्रातृस्थानीयो भवति । यथा लोके भ्राता पितृधनस्य भागं हरति तद्वत् । मध्यस्थानमन्तरिक्षलोकं हरति इति वा । वृष्ट्यर्थं रश्मिभिराहृतानां भौमानां रसानां हरणाद्वा भ्रातेत्युच्यते । पित्र्येण धनेन स्वार्जितेन वा भर्तव्यो भवतीति भ्राता । मध्यमो वायुरपि वृष्ट्यर्थं रसैर्भक्तव्यो भवति । किंच **घृतपृष्ठः** घृतमाहुतिलक्षणं पृष्ठे यस्य तादृशो **भ्राता अस्य** तस्य **तृतीयः** अस्ति भवति । त्रयाणां पूरणस्तृतीयः । उक्तोभयापेक्षया तृतीयत्वम् ।

भ्रातृत्वं प्रतिपादितप्रकारेणात्रापि द्रष्टव्यम् । रात्रौ सवितुस्तेजोभागस्य हरणात् दिवा स्वकीयतेजसो भागस्य तदर्थमेव भक्तव्यत्वाद्वा भ्रातृत्वम् । **अत्र** एषु भ्रातृषु मध्ये पुरोदेशे वा **विश्पतिं** विशां प्रजानां पालयितारम् । **सप्तपुत्रं** सप्तवर्णरश्मिपुत्रोपेतम् । ऐतिहासिकपक्षे—अदितिः पुत्रकामा—इति प्रस्तुते मित्रवरुणादिष्वदितिपुत्रेष्व-स्यादित्यस्य सप्तमपुत्रत्वम् । ईदृशं महानुभावमादित्यं **अपश्यं** अद्राक्षम् । भावन-यात्मत्वेन साक्षात्करोमीत्यर्थः । तद्योऽहं सौऽसौ योऽसौ सोऽहम्—इति श्रुतिः ।

एवं वा । अस्य वामस्य विश्वस्योद्गिरतुः । स्रष्टुरित्यर्थः । पलितस्य पालयितुः स्वसृष्टजगत्पालनशीलस्य होतुः आदातुः । स्वस्मिन् संहर्तुः इत्यर्थः । परमेश्वरस्य सृष्ट्यादिकर्तृत्वं श्रुतिस्मृतिपुराणादिषु प्रसिद्धम् । तस्य तादृशस्य परमेश्वरस्य भ्राता तद्भागहारी तदंशभूतः सूत्रात्मा मध्यमः सर्वत्र मध्ये वर्तमानः अस्ति जगद्धारकत्वेन वर्तते । स च अश्नः व्यापनशीलः । वायुना वै गौतम सूत्रेणायं च लोकः परश्च लोकः सर्वाणि च भूतानि संरब्धानि—इति श्रुतेः । वक्ष्यमाणविराडपेक्षया वा मध्यमत्वम् । किंच अस्य परमेश्वरस्य तृतीयो घृतपृष्ठः । घृतमित्युदकनाम । तेन तत्कार्यं शरीरमुच्यते । तदेव पृष्ठं स्पर्शकं वा यस्य स तादृशः । पृष्ठं स्पृशतेः—इति निरुक्तम् । यद्वा प्रदीप्तपृष्ठः । पृष्ठशब्दः कृत्स्नशरीरोपलक्षकः । प्रकाशित-शरीराभिमानीत्यर्थः । न त्वयं सूक्ष्मशरीराभिमानिसूत्रात्मवत् स्पर्शनाविषयो भवति । अत्रैषु मध्ये विश्पतिं विशां प्रजानां पतिम् । उपलक्षणमेतत् । सर्वस्य पतिमित्यर्थः । सर्वस्य पतिः सर्वस्येशानः—इति श्रुतेः । सप्तपुत्रं सप्त लोकाः पुत्रा यस्य तादृशम् । स्वमायया सृष्टसर्वलोकमित्यर्थः । अपश्यं पश्येयम् । साक्षात्करोमीत्यर्थः ।

। अयमर्थः । स्वाधीनमायया जगत्कारणभूतः परमेश्वर एकः । तत उत्पन्नौ स्थूलसूक्ष्मशरीराभिमानिनौ द्वौ विराट्सूत्रात्मानौ । तेषु मध्ये द्वयोः साक्षात्कारेण मोक्षाभावात् सृष्ट्यादिकारणं परमेश्वरं ज्ञेयत्वेन प्रसिद्धं श्रवणमननादिसाधनेन साक्षात्करोमीत्यर्थः ।

एवमुत्तरत्राप्यध्यात्मपरतया योजयितुं शक्यम् । तथापि स्वरसत्वाभावात् ग्रन्थविस्तरभयाच्च न लिख्यते । यत्र—द्वा सुपर्णा—इत्यादौ स्फुटमाध्यात्मिको ह्यर्थः प्रतीयते तत्र तत्र प्रतिपादयामः ।

अयं मन्त्रो यास्केन व्याख्यातः—अस्य वामस्य वननीयस्य पलितस्य पालयितुः—इत्यादिना । तच्च व्याख्यानमत्रानुसन्धेयम् ॥

१. घृतऽपृष्ठः—सप्तऽपुत्रम्—इति पदपाठः ।

अस्य वामस्य—इत्यस्यामृचि अवस्थात्रयोक्तिपूर्वं आत्मा उच्यते चित्स्वरूपः । अस्य प्रत्यक्षादिप्रमाणस्यापरोक्षस्य । वामस्य कुब्जस्य शरीरेण परिच्छिन्नस्य व्यापकस्य वा । यो होता उद्गाता विचारकः तस्य होतुः । जाग्रदवस्थायां नाम्ना विश्वस्य प्रथमस्य भ्रातुः द्वितीयो मध्यमः अस्ति भवति । मध्ये स्वप्ने भवतीति मध्यमः नाम्ना तैजसः । अश्नः । मेघस्य गिरेर्वा नामैतत् । तैजसो हि मेघसदृशः निद्रया तिरोहिततेजस्त्वात् । स्वप्नाख्यगन्धर्वनगराधिष्ठातृत्वाच्च । गिरिवदाश्चर्यविषयः । तदुक्तम्—

प्राग्यो विश्वस्तैजसोऽद्रिश्चान्तिमः प्राज्ञ ईरितः ।
तुरीयं श्वेतमत्राहुः सर्वानुस्यूतमद्वयम् ॥

इति । अस्य होतुस्तृतीयो भ्राता सुषुप्तो नाम्ना प्राज्ञो घृतपृष्ठः । घृतौ क्षरितौ लीनौ पृष्ठौ परिभवौ बाह्यप्रदेशसमौ जागरस्वप्नौ यस्मिन् स घृतपृष्ठः प्राज्ञः । घृ क्षरणदीप्त्योः । अत्र विश्वादिषु त्रिषु विश्पतिं विश्वतैजसप्राज्ञानां पतिं पातारं स्वचैतन्यदानेन रक्षकं तुरीयम् । सप्तपुत्रम् । सप्त महदादयो जगत्प्रकृतयः पुत्राः कार्यभूता विकृतयो यस्य स तथा । अपश्यं दृष्टवानास्मि ।

महामाहात्म्ययोगाद्दीर्घतमा अपरोक्षं परोक्षं च तत्तदात्मैव भूत्वा वक्ति जगदनुग्रहार्थम् । प्रथमम्—अस्य—इति पदं अन्तोदात्तम् । ऊडिदंपदाद्यप्पुम्रैद्युभ्यः—इति तृतीयादिविभक्तिरुदात्ता । द्वितीयम्—अस्य—इति पदमनुदात्तम् । इदमोऽन्वादेशेऽशनुदात्तस्तृतीयादौ—इत्यनुदात्तत्वान्नान्तोदात्तं शास्त्रमस्ति । सूक्ते सर्वर्चां व्याख्यानमेवमेव । एतदुक्तं पुष्करोक्ते कल्पे—

मीमांसमानौ जीवेशौ जागरादौ विचिन्तयेत् ।
विश्वोऽहं तैजसोऽहं वै प्राज्ञोऽहं तुर्य एव च ॥

इति । अध्यात्मविदेवानपेक्ष एवं विचिन्तयेन्नान्य इति पुष्कराभिप्रायः । तत्पूर्वग्रन्थालोचनात् ॥

स॒प्त यु॑ञ्जन्ति॒ रथ॒मेक॑चक्र॒मेको॒ अश्वो॑ वहति स॒प्तना॑मा ।
त्रि॒नाभि॑ च॒क्रम॒जर॑मन॒र्वं यत्रे॒मा विश्वा॒ भुव॒नाधि॑ त॒स्थुः ॥ २ ॥

एकचक्रं एकरथाङ्गोपेतम्। यद्यपि त्रीणि चक्राणि तथापि तेषामेकरूपत्वादेकचक्रमित्युच्यते। **रथं** रंहणस्वभावं सूर्यस्य संबन्धिनं **सप्त** एतत्संख्याका अश्वाः **युञ्जन्ति** अनुबध्नन्ति। वहन्त्यहोरात्रनिर्वाहाय। किं वस्तुतः सप्त। नेत्याह— **एकः अश्वः वहति सप्तनामा** एक एव सप्ताभिधानः सप्तधा नमनप्रकारो वा। एक एव वायुः सप्तरूपं धृत्वा वहतीत्यर्थः। वाय्वधीनत्वादन्तरिक्षसंचारस्य। एकचक्रमित्युक्तम्। कीदृशं तदित्यत आह—**त्रिनाभि चक्रं** वलयत्रयमध्यस्थितनाभिस्थानीयच्छिद्रत्रयोपेतम्। **अजरं** अमरणधर्मकम्। **अनर्वं** अशिथिलम्। पुनस्तदेव विशेष्यते—**यत्र** यस्मिंश्चक्रे **इमा विश्वा भुवना** इमानि प्रसिद्धानि सर्वाणि भूतजातानि **अधि** आश्रित्य **तस्थुः** तिष्ठन्ति।

यद्वा एकचक्रमेकचारिणमसाहाय्येन संचरन्तं रथमादित्यमण्डलं सप्त युञ्जन्ति सर्पणस्वभावाः सप्तसंख्याका वा रश्मयः। सप्तप्रकारकार्या असाधारणाः परस्परविलक्षणाः षड्तवः। एकः साधारण इत्येवम्। अथवा मासद्वयात्मकाः षट्। अपरोऽधिकमासात्मक इत्येवं सप्तर्तवो युञ्जन्ति। एतस्य कार्यं निर्वहन्तीत्यर्थः। स चैकोऽसहायोऽश्वो व्यापनशील आदित्यः सप्तनामा सप्तरसानां संनमयितारो रश्मयो यस्य तादृशः सप्तर्षिभिः स्तूयमानो वादित्यो वहति धारयति। भ्रमयतीत्यर्थः। किम्। त्रिनाभि चक्रम्। तिस्रो नाभिस्थानीयाः सन्ध्याः संबद्धा वा त्रय ऋतवो यस्य तत्तादृशम्। के ते। ग्रैष्मवर्षाहेमन्ताख्याः। यद्वा भूतभविष्यद्वर्तमानाख्यास्त्रयः कालास्त्रिनाभयः। तद्विशिष्टं चक्रं चक्रवत् पुनःपुनः परिभ्रममाणं संवत्सराख्यं चक्रं अजरं मरणरहितम्। न हि कदाचिदपि कालो म्रियते।

अनादिनिधनः कालः।

इति स्मृतेः। अनर्वं अप्रतिहतम्। ईदृशं संवत्सराख्यं चक्रं नानाकालावयवोपेतं अयमादित्यः पुनरावर्तयति। संवत्सरादर्वाचीनानां तत्रैवान्तर्भावात् ततो युगादीनां तदावृत्तिसाध्यत्वात् संवत्सरस्य चक्रत्वेन निरूपणम्। पुनः कीदृशं तत्। यत्र यस्मिंश्चक्रे इमा विश्वा भुवना इमानि सर्वाणि भूतानि अधितस्थुः आश्रित्य तिष्ठन्ति। कालाधीनत्वात् सर्वस्य स्थितेः। ईदृशस्य कालस्य कारणभूतपरमेश्वरपरिज्ञानेन मोक्षसद्भावात्—ज्ञानमोक्षाक्षरप्रशंसा च—इत्यनुक्रमण्यामुक्तम्।

अयमपि मन्त्रो यास्केन—सप्त युञ्जन्ति रथमेकचक्रमेकचारिणम्—इत्यादिना व्याख्यातः । तदत्राप्यनुसन्धेयम् ॥

२. एकंऽचक्रम्—सप्तऽनामा—त्रिऽनाभि-इति पदपाठः ।

वामस्येत्यनेन परिच्छिन्नस्येत्युक्तम् । केन परिच्छेदः । देहेनेत्याह । तन्मात्राः पञ्च । महदहमौ च द्वौ । एवं सप्त युञ्जन्ति । रथं रथरूपकल्पितं शरीरम् ।

शरीरं रथमेव च ।

इति श्रुतेः । एकचक्रं एकः कालः चक्रवद्भ्रामको यस्य तम् । एकः एक एवाहङ्कारोऽश्वस्थानीयो वहति चेष्टयति । सप्तनामा । सर्पयतीति सप्तः संक्षिपतीति वा । नामा नमयिता । स रुद्रश्चेष्टको यस्य । अहङ्कारस्य रुद्रो देवता । फिट्स्वरेण सप्तशब्दोऽन्तोदात्तः । त्रिनाभि त्रिधा नभति । नभ दीप्तौ । इङजादिभ्यः । चक्रं एकचक्रमित्यत्र चक्रशब्देन यदुक्तं तत् । त्रिधा हि कालो भिद्यते । प्रकृतेः परः प्रकृतिसन्निहितः शुद्धब्रह्मणोऽर्वाचीनः । ईशः प्रकृतिचेष्टकः प्रथमः कालः । क्षणलवात्मा द्वितीयः । सूर्यात्मा तृतीयः । ईदृशं चक्रं यस्य रथस्य त्रिकालचक्रवद्भ्रामकत्वात् । अजरं यावज्ज्ञानं तावदिति शेषः । अनर्वं अगमयितृ । स्थानान्तरं न गच्छतीत्यगन्तृ इत्युच्यते । यत्र कालचक्रे इमा इमानि विश्वा सर्वाणि भुवना भुवनानि अधि अधिश्रित्य तस्थुः अविमुच्य तिष्ठन्ति । तदुक्तं कल्पे—

महदाद्या वहन्त्येतच्छरीरं कालचक्रितम् ।
परमध्यान्तभेदेन तं कालं त्रिविधं विदुः ॥

इति ॥

इ॒मं रथ॒मधि॒ ये स॒प्त त॒स्थुः स॒प्तच॑क्रं स॒प्त व॑ह॒न्त्यश्वाः॑ ।
स॒प्त स्वसा॑रो अ॒भि सं न॑वन्ते॒ यत्र॒ गवां॒ निहि॑ता स॒प्त नाम॑ ॥ ३ ॥

इ॒मं उक्तस्वरूपमादित्यमण्डलाख्यं संवत्सराख्यं वा **रथं ये स॒प्त** रश्मयः **अधि॑ त॒स्थुः** अधिष्ठिताः । संवत्सरपक्षेऽयनर्तुमासपक्षदिवसरात्रिमुहूर्ताख्याः सप्तावयवा अधितिष्ठन्ति । कीदृशं रथम् । **स॒प्तच॑क्रम्** । चकनाच्चरणात् क्रमणाद्वा चक्राणि रश्मयः । ते सप्त यस्य रथस्य तादृशमुभयविधं रथं पूर्वोक्ता अधिष्ठिता अश्वा व्यापनशीलाः सप्त वहन्ति निर्वहन्ति च । तादृशं रथं **स॒प्त स्वसा॑रः**

स्वयंसरणाः । स्वरादित्यः । तेन सारिताः परस्परं स्वसृभूता वा सप्तसंख्याका वा रश्मय ऋतवश्च **अभि सं नवन्ते** आभिमुख्येन संगच्छन्ते । असाधारणाः परस्परविलक्षणकार्याः षडृतवः सर्वसाधारण एक इति सप्तत्वम् । यद्वा उक्तरूपा मासद्वयात्मकाः षट् त्रयोदशमासात्मकः सप्तम इति सप्तत्वम् । कीदृशो रथ इति तदुच्यते । **यत्र** यस्मिन् रथे उभयविधे **गवां** वाचां स्तुतिरूपाणां **सप्त** सप्तविधानि **नाम** नामानि नमनानि सप्तस्वररूपाणि **निहिता** निहितानि । सप्तस्वरोपेतैः सामभिः स्तुत्यं रथमित्यर्थः । यद्वा गवामुदकानां सप्त सर्पणस्वभावानि नाम नमनानि यत्र यासु स्वसृषु निहितानि स्वस्वारः परस्परस्वसृभूता देवनद्योऽभि सं नवन्ते ॥

३. सप्तऽचक्रम्—निऽहिता—इति पदपाठः ।

सूक्ष्मदेहमाश्रित्योक्तम् । अथ स्थूलदेहमाश्रित्योच्यते । इमं प्रत्यक्षादिसन्निहितं रथं स्थूलदेहं अधि अधिष्ठाय आश्रित्य ये तस्थुः । यानि सप्ताङ्गानि वर्तन्ते तैरेव सप्ताङ्गैः सप्तचक्रो देहः । चक दीप्तौ प्रतीघाते च । सप्ताङ्गानि सप्त चक्राणि इष्टे प्रवर्तकानि अनिष्टान्निवर्तकानि यत्र स सप्तचक्रः । तं सप्तचक्रम् । सप्त अश्वाः रजस्तमःसहितानि पञ्च कर्मेन्द्रियाणि वहन्ति गमयन्ति चालयन्ति । इन्द्रियाणि हयान्याहुर्विषयांस्तेषु गोचरान्—इति श्रुतेः । सप्त धर्माधर्मसहितानि ज्ञानेन्द्रियाणि स्वसारो भगिनीस्थानीयानि । इतरेन्द्रियशक्तीनां अभि आभिमुख्येन सं नवन्ते प्रवर्तन्ते । णु स्तुतौ । अनेकार्था धातवः । अत्र कर्मव्यतीहारे तङ् । छान्दसः शप् । कुत्रेन्द्रियशक्तिस्तदाह । यत्र विषये गवां रजस्तमःसहितानां कर्मेन्द्रियाणां तथा धर्माधर्मसहितानां ज्ञानेन्द्रियाणां च निहिता नितरां हितानि अनुकूलानि सप्तसंख्याकानि नाम नामानि दैवतानि इन्द्रियदेवताः ।

दिग्वातार्कप्रचेतोऽश्विवह्नीन्द्रोपेन्द्रमित्रकाः ।
ज्ञानकर्मेन्द्रियाणां स्युः क्रमादेवा इमे दश ॥

तदुक्तं कल्पे—

सप्तचक्रमिदं देहं वहन्त्यः सप्तकर्मणाम् ।
ज्ञानेन्द्रियाणां सप्तैव देवतास्तु चतुर्दश ॥

एतन्मन्त्रप्रशंसाप्रकरणेऽप्युक्तम्—

मूर्धोरोजठरं कराङ्घ्रियुगलं सप्तः शरीरं वहत्
कामार्थौश्च रजस्तमांसि गमयन्त्यन्यानि खानि स्फुटम् ।

धर्माधर्मयुतानि सप्त विषयान् संग्राहयन्त्या मृते:
खानां यत्र सुरैः प्रवृत्तिगमने—एवं तनुः स्थूलिका ॥

इति। अस्यायमर्थः। मूर्धादित्रिकं करौ अङ्घ्री चेति सप्ताङ्गानि चक्राख्यानि सप्तः। सप्तक इत्येव। सप्त वहत् शरीरं गमयन्ति चालयन्ति। खानि कर्मकरणानि कर्मेन्द्रियाणि रजस्तमसीत्येवं सप्तैव। तथान्यानि खानि धर्माधर्मसहितानि ज्ञानेन्द्रियाणि पञ्च। एवं सप्त। आ मृतेः विषयान् संग्राहयन्ति। यत्र येषु विषयेषु खानि सुरैरिन्द्रियदेवताभिः प्रवृत्तिं प्रापितानि इन्द्रियाणि तान् विषयान् संयोजयन्ति। एवं स्थूलशरीरमुक्तम्। तथा—

प्रवर्तेत निवर्तेत येन तच्चक्रमुच्यते।
भ्रामकं पूर्वमन्त्रोक्तं चक्रं यद्भ्रमयत्यपि ॥

इति ॥

को द॑दर्श प्रथ॒मं जाय॑मानमस्थ॒न्वन्तं॒ यद॑न॒स्था बिभ॑र्ति।
भूम्या॒ असु॒रसृ॑गा॒त्मा क्व॑ स्वि॒त् को वि॒द्वांस॒मुप॑ गा॒त् प्रष्टु॑मे॒तत् ॥ ४ ॥

एवं प्रपञ्चस्य कालायत्ततां प्रतिपाद्य तस्य कारणभूतस्य परमेश्वरस्याविषयत्वमाह—**कः द॒द॒र्श** को द्रष्टुं शक्नुयात्। कदा। **प्र॒थ॒मं** सृष्टेः पूर्वम्। अव्याकृतावस्थायामित्यर्थः। किम्। **जाय॑मानं** प्रथमभावविकारमापन्नम्। उत्पद्यमानं प्रपञ्चमित्यर्थः। दुर्ज्ञेयत्वे हेतुमाह—**यत्** यस्मात्। **अ॒स्थ॒न्वन्तं॑** अस्थिमन्तं सशरीरम्। उपलक्षणमेतत्। कार्यभावमापन्नमित्यर्थः। **अ॒न॒स्था** अस्थिरहिता अशरीरा सांख्यप्रसिद्धा प्रकृतिः वेदान्तप्रसिद्धेश्वरायत्ता माया **बिभ॑र्ति** गर्भवदन्तर्धारयति। अव्याकृतावस्थायामनस्थोऽशरीरः परमेश्वरो बिभर्ति। यदा केवलः परमेश्वरो मायाशबलितः सन्निदं जगन्निर्मितवानुत्पत्तिसमये देहादिसहितस्य कस्यचिदभावात् को ददर्श। तदानीं मनो नित्यमात्मा च नित्यः। तत्संयोगात् कश्चिदात्मा जानातीति चेत् सोऽपि न संभवतीत्यत आह—**भूम्याः** संबन्धि पार्थिवं स्थूलशरीरं **असु॒ः** प्राणः तदुपलक्षितं सूक्ष्मशरीरं **असृ॑क्** शोणितम्। एतत् सप्तधातूपलक्षकम्। यद्यपि शरीरं पञ्चभूतात्मकं तथापि भूतद्वयप्रत्यक्षत्वात् तदपेक्षयोक्तम्। **आ॒त्मा** तैः संबद्धश्चेतनः **क्व॑ स्वि॒त्** कुत्रास्ते। न कश्चिदस्तीत्यर्थः। नान्यत् किंचन मिषत्—इति श्रुतेः। **वि॒द्वांसं॑** जगत्कारणविषयज्ञानवन्तमन्यं गुर्वादिकं **ए॒तत्** कारणं **प्रष्टुं॑ कः** शिष्योऽल्पमतिः **उप॑ गा॒त्** उपगच्छति। तादृशो देहेन्द्रियसंघातरूप आत्मा तस्मिन् समये

कुत्रास्ति । प्रष्टा प्रतिवक्ता चोभावपि नास्तीत्यर्थः । न तु तद्द्वितीयमस्ति ततोऽन्य-द्विभक्तं यत् पश्येत्—इति श्रुतेः । यद्वा प्रथमं प्रथमभाविनं जगतः कारणभूतं को ददर्श कः साक्षात्करोति । जायमानमस्थन्वन्तं मनुष्यमनस्थिकः परमेश्वरः सशरीरम-शरीरो यद्यस्माद्बिभर्ति । द्रष्टुरपि तत्कार्यत्वादिति भावः । शिष्टं समानम् ॥

४. अस्थन्ऽवन्तम्—इति पदपाठः ।

देहात्मपक्षनिरासोऽत्र । कः पुमान् प्रथमं कारणमात्मानं जायमानदेहं एकमिति ददर्श पश्यति मन्यते व्याघातात् । अस्थन्वन्तं सावयवम । यत् यस्मात् । अनस्था अस्थिरहितो निरवयवो बिभर्ति धारयेत् । अन्यथानवस्था स्यात् । निरवयव आत्मा भूम्याः पार्थिवादिधातोर्देहस्य असुः क्षेप्ता प्रवर्तकः क्व स्वित् स्यादेव । अतश्च असृक् रुधिरम् । तद्वान् देहः क्व स्वित् दर्शने आत्मा स्यात् । स्विच्छब्दोऽसंभाव-नायाम् । नन्वमुमर्थमेतैरेव त्रिभिर्हेतुभिः सर्वे कथं न विदुः पुरुषाः । शृणु । कः पुरुषः उपगात् उपगच्छति विद्वांसं जानन्तमेतदात्मस्वरूपं प्रष्टुम् । तदुक्तं कल्पे—

कारणत्वादनन्तत्वाच्चेष्टकत्वाच्च भिद्यते ।
आत्मा नायं सुदुर्बोधः कार्यांशप्रेर्यदेहतः ॥

इति ॥

पाकः पृच्छामि मनसाविजानन् देवानामेना निहिता पदानि ।
वत्से बष्कयेऽधि सप्त तन्तून् वि तत्निरे कवय ओतवा उ ॥ ५ ॥

पाकः पक्तव्योऽपक्वमतिरहं **मनसा** संस्कृतेन **अविजानन्** अतिगहनं तत्त्वं विशेषेण ज्ञातुमशक्नुवन् **पृच्छामि** प्रश्नं करोमि । अज्ञाने कारणमाह—**एना** एनानि **पदानि** सन्देहास्पदानि तत्त्वानि **देवानां निहिता** निहितानि । देवानामपि गूढानीत्यर्थः । यद्वा देवनां पदानि तत्त्वानि निधिवद्गोपयित्वा स्थापितानि । अतः पृच्छामि । तत्त्वज्ञानोपयोगायेति शेषः । तानि कानीति उच्यते—**वत्से** सर्वस्य निवासभूते **बष्कये** । बडिति सत्यनाम । तत् कषतीति बष्कय आदित्यः । यद्वा बष्कयो नामैकहायनो वत्सः । पुनरपि वत्सशब्दस्य पृथङ्निर्देशाद्बष्कयशब्देन तत्कालमात्रं लक्ष्यते । तस्मिन्नादित्ये **अधि** अधिकं **सप्त तन्तून्** तायमानान् सप्त

सोमसंस्थान् **क॒वयः॑** मेधाविनो यजमाना **ओत॒वै** जगद्रूपतिर्यक्तन्तून् वेतुं **वि त॒त्नि॒रे** वितन्वन्ति। यद्वा सप्त तन्तवः सप्त छन्दांसि। तानि वितन्वन्ति। किमर्थम्। ओतवै सप्त होमसंस्थारूपतिर्यक्तन्तुमन्तानाय। यज्ञनिर्माणायेत्यर्थः। यज्ञानां स्थितेः सूर्याधीनत्वादिति भावः। ईदृशं तत्त्वं पृच्छामीत्यर्थः।

५. अवि॑ऽजानन्—निऽहि॑ता—ऊं॒ इति॑—इति पदपाठः।

प्रश्नप्रकारे मन्त्रः। पाकः पक्वः अबालः प्रशस्तः पृच्छामि। संकल्पविकल्पवता मनसा हेतुना अविजानन् सामान्येन जानन्नपि विशेषेण न जानन्। निर्विशेषे आत्मनि किं ज्ञातव्यम्। देवानां इति वेदानां वर्णव्यत्ययात्। एना एनानि पदानि ब्रह्मविष्णुरुद्राणां प्रसिद्धानि पदानि। अस्य वामस्य पलितस्य—विश्पतिं सप्तपुत्रम्—इत्यत्रार्थतः प्रसिद्धानि। निहिता निगूढार्थानि लक्षणया प्रवृत्तानि—तत्त्वमसि—इत्यादीनि पृच्छामि इत्यन्वयः। वत्से पुत्रत्वमापन्ने। बष्कये। बष्किर्हि गत्यर्थः। सर्वे गत्यर्थाः ज्ञानार्थाः। एवं पृष्टा गुरवो यद्ब्रूयुस्तदाह—अधि अधिकान् निष्कामान् काम्यनिषिद्धेतरान्। सप्ततन्तून् सप्तधातूत्पन्नान् तन्तून् विततान् विस्तृतान् यज्ञान् वितत्निरे विशेषेण तन्वन्ति कवयो गुरवः। ओतवै अवितुं ज्ञापयितुम्। अभिमतं वस्तु तत्निरे तन्वते। छन्दसि लिटि—तनिपत्योः छन्दसि—इति उपधालोपः। अवतेः संप्रसारणम्। वेञ् तन्तुसंताने। तवै चान्तश्च युगपत्—इति आद्यन्तोदात्तौ। तुमर्थे सेसेनसे—इत्यादिना तवैप्रत्ययः। पूर्वमन्त्रे—अस्थन्वन्तं यदनस्था—इत्यत्र अनो नुट्। छन्दस्यपि दृश्यते—इत्यनङ्। अत्र पुष्कर आह—

पृच्छेत् पदानि पुत्रा भो ज्ञानाय गुरवस्तदा।
ब्रूयुः कर्माणि निष्कामाः कुरुष्वाध्यात्मबुद्धयः॥

इति॥

अचि॑कित्वाञ्चि॒कितु॑षश्चि॒दत्र॑ क॒वीन् पृ॑च्छामि वि॒द्मने॒ न वि॒द्वान्।
वि यस्त॒स्तम्भ॒ षळि॒मा रजां॑स्य॒जस्य॑ रू॒पे किमपि॑ स्वि॒देक॑म्॥ ६॥

अचि॑कित्वान् देवतातत्त्वमजानन्नहं **चि॒कितु॑षः चि॒त्** विशेषेण तत्त्वं जानतः **क॒वीन्** क्रान्तदर्शिनोऽधिगतपरमार्थान् **अत्र॑** अस्मिंस्तत्त्वविषये **पृ॒च्छा॒मि॒**। किमर्थम्। **वि॒द्मने॑** वेदनाय परमार्थज्ञानाय। किं जानन्नेव पराभवाद्यर्थम्। नेत्याह—**वि॒द्वान् न**

पृच्छामि। अपित्वज्ञानादेव। **यः** परमेश्वरः **वि तस्तम्भ** स्तम्भितवान् नियमितवान्। अथ य आत्मा स सेतुर्विधृतिरेषां लोकानामसंभेदाय—इति श्रुतेः। किम्। **इमा** इमानि **षट् रजांसि** लोकान् रञ्जनात्मकान्। लोका रजांस्युच्यन्ते—इति निरुक्तम्। यद्यपि लोकाः सप्त तथापि सत्यलोकस्य कर्मिणां सर्वेषां साधारणत्वाभावात् षडित्युक्तम्। ननु षडेवोक्ताः। सप्तमः किमिति न निर्दिष्ट इति। उच्यते— **अजस्य** जननादिरहितस्य चतुर्मुखस्य ब्रह्मणो **रूपे** स्वरूपे **एकं** सत्यलोकाख्यं पुनरावृत्तिरहितं स्थानं **किं अपि स्वित्** किंस्विदेव। तत्र केनाप्यधिगन्तुं शक्यमित्यर्थः। कैश्चिदेवोपासकैरर्चिरादिमार्गेण गन्तव्यत्वादिति भावः। यद्वा षड्रजांसि विलक्षणाः षड्तवः। तान्यस्तम्भयत्। अजस्य गमनशीलस्य जन्मरहितस्य वादित्यस्य रूपे रूप्यमाणे दृश्यमाने मण्डले एकमद्वितीयं किमपि स्वित् यत्किंचिदवाङ्मनसगम्यं तत्त्वमस्ति। तत् पृच्छामि। अथ य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषो दृश्यते—इत्यादिश्रुतिप्रतिपादितं तत्त्वमित्यर्थः। अथवा षडिमानि रजांसि त्रिविधान् भूलोकांश्च यस्तस्तम्भ। तिस्रो भूमीर्धारयन्त्रींरुत द्यून्—इति निगमः। तस्याजस्य परब्रह्मणो रूपे नानाविकारभाजि जगति किमपि स्विदेकमेकात्मकमस्तीति प्रश्नः। अविशेषमस्ति नाममात्रमेकरूपमस्तीत्युत्तरविवक्षया प्रश्नः। अस्तीत्येवोपलब्धव्य—इति श्रुतेः॥

पुनः पृच्छेत् इत्याह—अचिकित्वान् अजानन्। चिकितुषः सम्यग्जानतः। चित् सम्यक्। कवीन् ज्ञापने प्रौढान् पृच्छामि। विद्मने परोक्षज्ञानाय। न विद्वान्। शास्त्रश्रवणादिना विद्वानिव वर्तमानोऽप्यहं परमार्थतो नैव विद्वान्। योऽहं वितस्तम्भ विशेषेण तस्तम्भ स्तम्भिष्यामि इमा इमानि प्रसिद्धानि कामादीनि षट् रजांसि मलानि रजोगुणकार्याणि वा युष्मत्प्रसादात्। प्रश्नकारणमाह—अजस्य नित्यस्यात्मनोऽत्र रूपे स्वरूपे जगति किंस्विदेकमेव रूपमादरणीयमपि स्विदनेकमेव रूपमादरणीयमिति सोऽहं पृच्छामि। अत्र कल्पः—

अज्ञः पृच्छाम्यहं तज्ज्ञान् सम्यग्बुद्धानपण्डितः।
एको वानेक आत्मेति सोऽहं स्तम्भितषड्रिपुः॥

इति॥

इह ब्रवीतु य ईमङ्ग वेदास्य वामस्य निहितं पदं वेः ।
शीर्ष्णः क्षीरं दुह्रते गावो अस्य वव्रिं वसाना उदकं पदापुः ॥ ७ ॥

इह इदानीं **ईं** एतद्वक्ष्यमाणं तत्त्वं **अङ्ग** क्षिप्रमविचारेण **ब्रवीतु** । कः । **यः वेद** सः । कीदृशं तत् । **अस्य** पुरतो दृश्यमानस्य **वामस्य** वननीयस्य **वेः** गन्तुरादित्यस्य । **पदं** सर्वैर्गन्तव्यं स्वरूपम् । **निहितं** गूढं वर्तते । किंच **अस्य** आदित्यस्य **शीर्ष्णः** शिरोवदुन्नतस्य सर्वेषामुत्कृष्टस्य वा **गावः** केचन वर्षकालीना रश्मयः । **क्षीरं** उदकम् । **दुह्रते** क्षरन्ति । **वव्रिम्** । रूपनामैतत् । रूपं **वसाना** आच्छादयन्तोऽतिविस्तरेण तेजसा तपन्तः केचन गावो रश्मयः **उदकं** स्वसृष्टं **पदा** सृष्टेनैव मार्गेण **अपुः** पिबन्ति । भूमिं निरुदकां कुर्वन्तीत्यर्थः । तस्य स्वरूपं ब्रवीतु इत्यन्वयः ॥

६. निऽहितम्—वेरिति वेः—इति पदपाठः ।

गुरुलक्षणमत्र । इह ब्रह्मविद्यायां वक्ता य ईमिदमात्मतत्त्वम् । अङ्ग असन्दिग्धं जानाति । किं वेद । तत्राह—अस्य प्रत्यक्षादिप्रसिद्धस्य वामस्य कुब्जस्य परिछिन्नस्य जीवस्य त्वमिति पदं निहितं लक्षणया प्रवृत्तम् । तथा वेः सुपर्णस्य परमात्मनो यत् तदिति पदं लक्षणया प्रवृत्तं वेद स इह वक्तु । स एव गुरुः स्यादित्यर्थः । किंच अयमाभाणकोऽपि गुरुणा भवित्रा ज्ञेय इत्याह—शीर्ष्णः शिरसः सकाशात् क्षीरं दुह्रते गावः अस्य उक्तस्य पुरुषस्य । वव्रिम् । विव्रिमिति रूपम् । वरणीयं विचित्ररूपवत् । रूपसहितं रोचनादिरागेण रञ्जितमरञ्जितरागद्वयवियुक्तं कमनीयं माञ्जिष्ठं वस्त्रं वसानाः परिदधानाः । गावः उदकं पदा पादेन अपुः । अन्तर्भावितण्यर्थोऽयम् । सारं पाययन्ति बोधयन्ति । अयमाभाणकोऽपि भवित्रा गुरुणा ज्ञेयः । आभाणकविवृतिस्तु तस्य जीवस्य शिष्यभावं गतस्य गावो वेदाः क्षीरं सारं ब्रह्मामृतरसं शीर्ष्णः उपनिषद्भागात् ऊर्ध्वस्थानीयात् दुह्रते दुहन्ति स्पष्टं प्रतिपादयन्ति । कथंभूताः । वव्रिं सत्त्वरजस्तमोभिश्चित्रपटसदृशं त्रिगुणात्मकप्रपञ्चं ब्रह्मव्यतिरिक्तं वस्तु प्रतिपादयन्त्य इव दृश्यमानाः । परमार्थतस्तु सर्वत्र ब्रह्मपरत्वात् ब्रह्मैव प्रतिपादयन्ति वेदाः । उदकम् । कं सुखं अकं दुःखम् । तस्मादुद्गतं सुखमयं दुःखरहितं शुद्धं ब्रह्म वेदैकदेशेन उपनिषद्भागेन स्वांशेन महावाक्येन वा अपुः पाययन्ति बोधयन्ति । यद्यपि—

सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति ।

इत्यादिश्रुत्या च

वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यः ।

इति भगवद्गीतया च

ब्रह्मात्मविषया वेदाः ।

इति महाभारतेन च

तनूषु ते क्रतव इन्द्र भूरयः ।

इति मन्त्रैकदेशेन च

विष्णौ वेदाः प्रतिष्ठिताः ।

इति पुराणेन च

हृदयकमलमध्ये दीपवद्वेदसारम् ।

इति स्मृत्या च सर्वोऽपि वेदो ब्रह्मपरः । किंच सगुणेशविषयाणां तत्पदार्थविवेचकत्वात् कर्मविषयाणां वेदानां त्वंपदार्थविवेचकत्वात् ब्रह्मात्मैक्यपरवेदांपेक्षितपदद्वयार्थप्रतिपादकत्वेनोपनिषदैकवाक्यत्वमेव । तथापि सगुणेशविषयकर्मविषयवेदभागेषु न स्पष्टा ब्रह्मधीः उपनिषत्सु स्पष्टा भवतीत्यभिप्रायेण—उदकं पदापुः—इत्युक्तम् । न किंचिदप्यनुपन्नम् । दुहृत इति छान्दसो लिट् । बहुलं छन्दसि— इति रुट् । उदकमित्यत्र —समासस्य—इत्यन्त उदात्तः । फिट्स्वरश्च । गणेषु चायमन्तोदात्तः पठितः । द्विखण्डताभाव उक्तोत्तरः । अर्थसन्देहाच्च न द्विखण्डता । अत्र कल्पः—

तत्त्वंपदे लक्षणया प्रवृत्ते यो वेद स स्याद्गुरुरात्मबोधे ।
आभाणकज्ञः शिरसो हि गावः पादेन दुग्धं दुदुहुः सवस्त्राः ॥

इति ॥

माता पितरमृत आ बभाज धीत्यग्रे मनसा सं हि जग्मे ।
सा बीभत्सुर्गर्भरसा निविद्धा नमस्वन्त इदुपवाकमीयुः ॥ ८ ॥

माता सर्वस्य निर्मात्री पृथिवी **पितरं** पालकं द्युलोकं तत्स्थम् । द्युलोकस्थमादित्यमित्यर्थः । तम् । **आ बभाज** आभजते । किमर्थम् । **ऋते** यज्ञे उदके वा निमित्तभूते सति । केन द्वारेण । **धीती** धीत्या कर्मणा यागादिरूपेण । स्वकीयेनाज्यसोमादिहविषा तर्पयतीत्यर्थः । **अग्रे** ततः पूर्वं पिता च **मनसा** अभिप्रायवता

चेतसा **सं जग्मे हि** संश्लिष्टो वर्तते खलु । वृष्टिमकरोदित्यर्थः । अनन्तरं **सा** माता **बीभत्सुः** गर्भबन्धनेच्छावती **गर्भरसा** गर्भरसेन गर्भोत्पत्तिनिमित्तेन रसेन **निविद्धा** नितरां विद्धासीत् । यद्वा गर्भे रसे ओषध्याद्युत्पादनसमर्थमुदकं यस्याः सा तादृश्युदकेनात्यन्तं क्लिन्ना निविद्धा कृषीवलैर्हलमुखेन नितरां विदारिता भवति बीजावापार्थम् । अत्रायं समाधिः । या काचन योषिदपत्यार्थं स्वपतिं युवानं यौति । स च तस्यामनुरागयुक्तः संगतो भवति । सा चान्तर्वत्नी सती पुत्रान् जनयति—इति । तद्वदत्रापि । अनन्तरं **नमस्वन्तः इत्** भाविन्नीहिप्रियङ्ग्वाद्यन्नवन्तमेव **उपवाकं** उपेत्य वचनं परस्परम्—सम्यगभिवृद्धानि सस्यानि—इति वचनं **ईयुः** प्राप्नुवन्ति । यद्वा हविर्लक्षणान्नवन्त उपेत्य वचनं प्रैषादिरूपमीयुः । वृष्टौ सत्यां सस्यादिद्वारा यागमनुतिष्ठेयुरित्यर्थः ॥

८. गर्भऽरसा—निऽविद्धा इति पदपाठः ।

मायासंबद्धे आक्षेपाशङ्कायां ऋचि उत्तरम् । नन्वाचार्योपदेशे किं भवति । जीवब्रह्मभेदिकाया मायाया निवृत्तिः । ननु सा माया स्पृष्ट्वा भिनत्ति अस्पृष्ट्वा वा । द्वितीये अनवस्था अतिप्रसङ्गो वा । स्पृष्ट्वा चेत् कं स्पृशति । जीवं चेत् इतरेतराश्रयः । परस्पर्शोऽसंभावितः । तं प्रति चोद्यं कार्यम् । मुखप्रतिमुखभेदके च दर्पणेऽप्येवं वाच्यम् । अत्राप्यस्पर्शे अतिप्रसङ्गः । प्रतिबिम्बस्पर्शे अन्योन्याश्रयः । असंभवो बिम्बस्पर्शे । अत्रोत्तरमिदम्—सन्निधिसत्तालक्षणेन संबन्धेन मुखं स्पृष्ट्वा प्रतिबिम्बाद्भिनत्ति दर्पणः तर्हि प्रकृतेऽप्येवं इत्यत्रोच्यते—माता सृष्टेर्जननी माया । पितरमृते ईशं विना संस्पृशत्यपि आ बभाज ईषद्भजति । सन्निधिसत्तालक्षणमिथ्यासंबन्धमनुभवन्त्यपि धीती । धेट् पाने । क्तः । अल्पापेक्षित्वधर्मेण छान्दसत्वादसमासेऽपि—क्तादल्पाख्यायाम्—इति ङीष् । अग्रे आदौ मनसा कार्येण संजग्मे संगता बभूव हि । ततः सा च माया बीभत्सुः प्रपञ्चजननद्वारा बन्धनहेतुः । जुगुप्सितसंसारहेतुरित्येके । अभयस्यात्मनो भयजननीत्यन्ये । गर्भरसा । रसः परमात्मा । रसो वै सः । रसं ह्येवायं लब्ध्वानन्दी भवति—इति श्रुतेः । गर्भो गर्भीकृतः प्रच्छादितो रसो यया सा गर्भरसा । नियतं विद्धं ताडनं तत्त्वज्ञानकृतं यस्याः सा निविद्धा । तत्त्वज्ञाननाश्येत्यर्थः । अनया च नमस्वन्तो नमनवन्तः संकोचवन्तः परिच्छिन्नमात्मानं मन्यमाना जीवा अज्ञानप्रवृत्ता एवोपवाकमप्रधानवाक्यं महावाक्यादितरत् कर्मविबोधकं वाक्यमीयुः

प्राप्नुवन्ति। तत्राधिकृतास्ते भवन्तीत्यर्थः। संजग्मे। लिटि—समो गम्यृच्छिभ्याम्—इत्यात्मनेपदम्। गमहन—इत्युपधालोपः। हिच—इति निघाताभावः। कल्पस्तु—

यद्दर्पणो बिम्बविभेदकः स्यात् स्पृष्टोज्झितोऽप्येवमियं हि माया।
जीवेशभेदं विदधात्यमुष्यां लग्नाः क्रियाः का उ गिरः प्रपन्नाः॥

इति॥

युक्ता मातासीद्धुरि दक्षिणाया अतिष्ठद्गर्भो वृजनीष्वन्तः।
अमीमेद्वत्सो अनु गामपश्यद्विश्वरूप्यं त्रिषु योजनेषु॥ ९॥

माता। निर्मीयतेऽस्मिन् भूतानीति माता द्यौः। **दक्षिणायाः** अभिमतपूरणसमर्थायाः पृथिव्या **धुरि** निर्वहणे **युक्ता आसीत्**। वर्षणाय समर्थाभूदित्यर्थः। कथमिति तदुच्यते। **गर्भः** गर्भस्थानीय उदकसंघो **वृजनीषु** उदकवत्सु मेघपङ्क्तिषु **अन्तः** मध्ये **अतिष्ठत्** तिष्ठति। अनन्तरं **वत्सः** पुत्रस्थानीय उदकसंघः **त्रिषु योजनेषु** मेघरश्मिवायुषु संयुक्तेषु सत्सु **अमीमेत्** वर्षणसमये शब्दयति। अनन्तरं **विश्वरूप्यं** विश्वरूपवर्ती **गां अनु अपश्यत्** अनुक्रमेण पश्यति। वर्षतीत्यर्थः। यद्वा त्रिषु योजनेषु सत्सु वत्सो मेघो वर्षणाय गां भूमिं प्रत्यमीमेत्। अनन्तरं सर्वो जनोऽनुक्रमेण विश्वरूप्यं सस्यादिभिर्नानारूपवर्ती भूमिमपश्यत् पश्यति॥

९. अन्तरिति—विश्वऽरूप्यम्—इति पदपाठः।

माया निवर्तते। केन। विद्यया। सा प्रमा न वा। न चेद्व्यर्था प्रमा। सत्या चेत् द्वैतम्। असती वृथा। एवं मुनिप्रश्ने सूतस्योत्तरम्—

मायानिवर्तनी विद्या साप्यसत्या प्रमा न सा।
न द्वैतं न च सा व्यर्था भौमाद्भौमहृतिर्यथा॥

इदमत्रोच्यते—युक्ता योगनिरूपिणी चेन्माता जगज्जननी मायापि दक्षिणायाः प्रौढायाः संविद्रूपाया मुक्तेर्बलवत्या वा उत्साहवत्या वा। धुरि धूःस्थानीयान्तःकरणशोधके सत्त्वे आसीत् भवति तिष्ठति। सत्त्वगुणस्था माया विद्यामुक्तिहेतुः। विद्योत्पत्तौ किं भवति। तत्राह—अतिष्ठत् गतिनिवृत्तो भवति गर्भः। कुतः अन्तर्वृजनीषु बलवतीषु तिसृष्ववस्थास्वन्तः आन्तरः जागरस्थविश्वादान्तरः। स्वप्नस्थतैजसः तस्मादान्तरः। सुषुप्तौ प्राज्ञः

ततोऽप्यान्तरः तुरीयः। नास्मादन्य आन्तरोऽस्तीति अन्तर्गर्भशब्दाभ्यामुक्तं सर्वान्तरः। आन्तरेभ्यो विश्वतैजसप्राज्ञेभ्य आन्तरस्तुरीयोऽतिष्ठत् गतिर्निवृत्तो भवति। प्रथमार्धे चोक्तार्थहेतुमाह—अनु अमीमेत्। मी गतौ। अडागमः छान्दसः। अनुगच्छेत् अनुसरेत् अभ्यसेत् वत्सः पुत्रभावमापन्नः शिष्यः। गां महावाक्यरूपिणीं वाचम्। अनन्तरं च अपश्यद्विश्वरूप्यं सगुणं ब्रह्म परमेश्वरम्। त्रिषु योजनेषु योगेषु श्रवणमनन-निदिध्यासनात्मकेषु सत्सु स पश्यतीति सूचितम्। युक्ता माता इति संबन्धः। विश्वं रूपमस्येति विश्वरूप्यं सगुणं ब्रह्म। तदस्मिन्नस्तीति—छन्दसीवनिपौ—इति मत्वर्थे ईप्रत्ययः। वा छन्दसि—इति पूर्वसवर्णाभावे—उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य—इति स्वरितः। प्रशस्तो विश्वरूपः। तद्वन्तं वा। विश्वानि तानि रूपाणि। तद्वन्तं वा। कल्पस्तु—

> वाचं समभ्यस्यति चोत्तरेभ्यः पश्येत्त्रियोगी हृदि चेत् समृद्धः।
> सा दृष्टमायापि हि मुक्तिहेतुर्मुक्तावतिष्ठत् स तुरीय आत्मा।

ति॒स्रो मा॒तॄस्त्रीन् पि॒तॄन् बि॒भ्रदेक॑ ऊ॒र्ध्वस्त॑स्थौ॒ नेम॑व॒ ग्लाप॑यन्ति।

म॒न्त्रय॑न्ते दि॒वो अ॒मुष्य॑ पृ॒ष्ठे वि॑श्व॒विदं॑ वा॒चमवि॑श्वमि॒न्वाम्॥ १०॥

एकः प्रधानभूतोऽसहायो वा पुत्रस्थानीय आदित्यः संवत्सराख्यः कालो वा **तिस्रः मातॄः** सस्यवृष्ट्याद्युत्पादयित्रीः। क्षित्यादिलोकत्रयमित्यर्थः। तथा **त्रीन् पितॄन्** जगतां पालयितॄन् लोकत्रयाभिमानिनोऽग्निवायुसूर्याख्यान् **बिभ्रत्** सन् **ऊर्ध्वः तस्थौ** उन्नतोऽत्यन्तदीर्घस्तिष्ठति भूतभविष्यदात्मना। सूर्यपक्षे सर्वेभ्य उन्नतः। ईं एनं **न अवं ग्लपयन्ति** ग्लानिं नैव कुर्वन्ति। न हि काल आदित्यो वान्येन पराभूयते। **दिवः पृष्ठे** द्युलोकस्योपर्यन्तरिक्षे **मन्त्रयन्ते** गुप्तं परस्परं भाषन्ते देवाः। किम्। **विश्वविदं** विश्ववेदनसमर्थां विश्वैर्वेदनीयां वा **अविश्वमिन्वां** असर्वव्यापिनीं **वाचं** गर्जितलक्षणाम्। **अमुष्य** आदित्यस्य संबन्धिनीं मन्त्रयन्ते इत्यर्थः।

१०. विश्वऽविदम्—अविश्वऽमिन्वाम्—इति पदपाठः।

अत्र तुर्यः प्रपञ्च्यते। तिस्रो मातॄः लक्ष्मीगौरीसरस्वतीः। मुख्यत्वेन पितॄन् विष्णुहरब्रह्मणः पुत्रत्वेन बिभ्रत् धारयन् नियमयन्। एकः परमात्मैव ऊर्ध्वः अवस्था-

त्र्यात् परतः स्थितः तुरीयः तिष्ठति। मुक्तौ ईं एनं तुरीयं मुक्तमवक्रम्य न ग्लपयन्ति अज्ञानेन न पीडयन्ति। तिस्रो मातरः त्रयश्च पितरः तुरीयमेकं उपदिशन्तीत्याह— मन्त्रयन्ते गुप्तं भाषन्ते एकान्ते उपदिशन्ति। दिवः दीप्यमानस्य अमुष्य परमात्मनः पृष्ठे उपरिभागे तुरीये स्थितं विश्वं जाग्रतं पुरुषं वेत्ति इति। अविश्वमिन्वाम्। विश्वमिन् विश्वस्नेहः। तद्रहितां महावाक्यरूपिणीं वाचम्। ञिमिदा स्नेहने। व्यत्ययेन मिच्छब्दस्य मिन्वा। ताम्। अपरे तु—इन्वतिर्व्याप्तिकर्मा। यद्वा—ई प्रीणने—इवि सेचने। छान्दसो नुम्। पदकारास्तु परभक्तं नुममाहुः। मिन्वञ्छब्दः प्रधानवाची इत्यन्ये। अर्थतस्तोक एव तिष्ठति। तात्पर्यतो विश्वमेति अपनयति इति। ताम्। तुरीये संसारकल्पनाकल्पनाभ्यां तुरीयतुरीयातीतयोः योगिवेदान्तिविप्रतिपत्तिः इति संज्ञाभेदमात्रे विवादः। तदुक्तं केशवाचार्यैः—

आब्रह्म कल्पितं यत्स्यादवस्थात्रय एव तु।
तुर्यमेव ततो ब्रह्म तुर्यातीतं तु निष्फलम्॥
अवस्थात्रयतो बाह्यं यत्किंचित् कल्प्यते यदि।
तुर्यातीतं परं ब्रह्म तुरीयं सगुणं भवेत्॥
शङ्करार्योऽपि यत् प्राह शास्त्रे तुर्यं तथागमे।
तुर्यातीतं ततो ज्ञानं संज्ञामात्रविवादनम्॥
ज्ञेयापेक्षं न तुर्यं स्याज्ज्ञानापेक्षं तदिष्यते।
वृत्तिज्ञानं तुरीये यत् तन्निवर्तत एव हि॥

इति। कल्पस्तु—

मोमागिरो विष्णुसदाशिवाजान् बिभ्रद्य एकः स तुरीय एव।
उद्दिश्य वाचं प्रवदन्ति मुक्त्यै विश्वोज्झिनीं विश्वविबोधिनीं च॥

इति॥

द्वाद॑शारं न॒हि तज्जरा॑य॒ वर्व॑र्ति च॒क्रं परि॒ द्यामृ॒तस्य॑।
आ पु॒त्रा अ॑ग्ने मिथु॒नासो॒ अत्र॑ स॒प्त श॒तानि॑ विंश॒तिश्च॑ तस्थुः॥ ११॥

ऋ॒तस्य॑ उदकस्य सत्यात्मकस्य आदित्यस्य **च॒क्रं** पुनः पुनः क्रमणशीलं मण्डलाख्यं रथचक्रं वा **वर्व॑र्ति** पुनः पुनर्वर्तते संचरति। कुत्र। **द्यां परि॑** द्युलोकस्यान्तरिक्षस्य परितः। कीदृशं तत्। **द्वाद॑शारं** द्वादशसंख्याकमेषादिराश्यात्मकैर्मा-

सात्मकैर्वा अरैः रथाङ्गावयवैर्युक्तम् । किंच **तत्** चक्रं **नहि जराय** नैव खलु जरायै भवति । हे **अग्ने** सर्वदा गमनयुक्त आदित्य । यद्वा अग्नेरेव स्थानत्रये तत्तदात्मना वर्तमानत्वात् असावप्यग्निरित्युच्यते । **अत्र** अस्मिंस्त्वदीये चक्रे **मिथुनासः** स्त्रीपुंसरूपेण परस्परं मिथुनभूताः **सप्त शतानि विंशतिः च** विंशत्युत्तरसप्तशत-संख्याकाः **पुत्राः** पुत्रवदुत्पद्यमानाः प्राणिनां दुःखात् त्रातारो वा अहोरात्ररूपाः **तस्थुः** तिष्ठन्ति । निष्पद्यन्ते । षष्ट्यधिकशतत्रयसंख्याकान्यहानि तावत्य एव रात्रय इत्येवं तद्विभागः । सप्त च वै शतानि विंशतिश्च संवत्सरस्याहोरात्राः । स एषोऽहः संमानः—इत्यारण्यकम् ॥

११. द्वादंशऽअरम्—इति पदपाठः ।

माता पितरम्—इत्यत्र मन्त्ररूपं सूचितम् । त्रिनाभि चक्रम्—इत्यत्रोक्तं त्रिषु कालेषु मध्यमकालमाह—द्वादशारं द्वादश मासा अरा यस्य तत् शास्त्रान्तरप्रसिद्धम् । जराय जरणाय योग्यं रक्षितुमशक्यं नहि । वर्वर्ति पुनः पुनर्वर्तते । चक्रं कालचक्रम् । ऋतस्य सत्यस्य परमात्मनः संबन्धिनीं द्यां द्योतमानां ब्रह्मविद्यां परि ऋते विना वर्जयित्वा वर्तते । ब्रह्मविद्याया अभाव एव कालचक्रप्रभाव इत्यर्थः । आ समन्तात् पुत्रा अवयवा अंशा भो अग्ने अग्रणीः मिथुनासः अन्योन्यसंघट्टितरूपा मिथुनीभूता इवात्र कालचक्रे रात्रिदिवसरूपाः सप्तशतानि विंशतिश्च आतस्थुः आतिष्ठन्ति । कल्पस्तु—

स द्वादशात्मा न हि जीव एव हित्वात्मविद्यां भ्रमतीह कालः ।
यो मध्यमोंऽशस्तु शतानि सप्त सविंशकानीह दिवा निशा च ॥

इति ॥

पञ्चंपादं पितरं द्वादंशाकृतिं दिव आंहुः परे अर्धे पुरीषिणंम् ।
अथेमे अन्य उपरे विचक्षणं सप्तचंक्रे षळंर आहुरर्पितम् ॥ १२ ॥

पञ्चंपादं पञ्चसंख्याकर्त्वात्मकपादोपेतम् । एतद्धेमन्तशिशिरयोरेकत्वाभि-प्रायम् । **पितरं** सर्वस्य प्रीणयितारम् । **द्वादंशाकृतिं** द्वादश मासा एवाकृतयो यस्य तादृशम् । **पुरीषिणं** वृष्ट्युदकेन तद्वन्तं प्रीणयितारं वा । पुरीषमित्युदकनाम । उदकलक्षणं संवत्सरचक्रं **दिवः** द्युलोकस्य **परे अर्धे** । तात्स्थ्यात्ताच्छब्द्यम् । परस्मिन्नर्धेऽन्तरिक्षलक्षणेऽवस्थित आदित्य इत्यर्थः । तस्मिन् **अर्पितं आहुः** ।

एतदुत्तरत्र स्थितमत्राप्यनुषज्यते। यद्यत्रार्पितं तत्तदधीनम्। अतः संवत्सरं सूर्यायत्तमाहुरित्यर्थः। **अथ इमे** अपि **अन्ये** केचन वेदवादिन एवमाहुः। किमिति। **उपरे**। उपरमन्तेऽस्मिन्नुपरताः प्राणिनोऽत्रेति वा उपरः संवत्सरः। तस्मिन्। कीदृशे। **सप्तचक्रे**। सप्तादित्यरश्मयः। तद्द्वारेण चक्रस्थानीया यस्य स तथोक्तः। यद्वा अयनर्तुमासपक्षाहोरात्रिमुहूर्तानि सप्त। सप्त चक्राणि पुनः पुनः क्रममाणानि यस्य तादृशे। **षळरे** षडृतव एव अरा नाभौ प्रत्यृताः संबद्धा यस्य तथोक्तलक्षणे संवत्सरे रथे **विचक्षणं** विविधदर्शनकरमादित्यं अर्पितं आहुः। एतदुक्तं भवति। अमुमादित्यं दक्षिणोत्तररूपभिन्नगतेः तीव्रमन्दादिभावस्य च कालाधीनत्वात् तदधीनमाहुः। अन्ये तु संवत्सराद्यात्मकस्य कालस्य सूर्यगमनागमनसाध्यत्वात् तदायत्तत्वमाहुरिति॥

१२. द्वादशऽआकृतिम्—विऽचक्षणम्—सप्तऽचक्रे—षट्ऽअरे—इति पदपाठः।

अनेन प्रथमः काल उच्यते। तस्य कालस्य मूलप्रकृतिरेव देहः। तस्याः पञ्चावयवाः।

> तमोमोहो महामोहस्तामिस्रो ह्यन्धसंज्ञितः।
> अविद्या पञ्चपर्वैषा प्रादुरासीन्महात्मनः॥

एते भेदा अन्यैः क्लेशा इत्युक्ताः। अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः पञ्च क्लेशाः—इति। वेदान्तवादिन आहुः।

> प्रतीतिमाया मूलाख्या तूलाख्या चेति सा द्विधा।
> विक्षेपावृतिभेदेन तूलाख्या च पुनर्द्विधा॥
> ईशे त्वावरणं नास्तीत्येवमीशे द्विधैव सा।
> त्रिधा जीवे द्विधा देवे एवं पञ्चविधैव सा॥

इति उपनिषद्वचनात्। पञ्च पादा अंशा यस्य तं पञ्चपादम्। जगतां पितरं द्वादशाकृतिं द्वादशाकारम्। सृष्टिस्थितिसंयमार्थानि चत्वारि रूपाणि सन्त्यस्य। विष्णुपुराणाद्युक्तानि प्रकृतिविधात्रादीनि ब्रह्मप्राणिकर्तृकानि दिवः तत्त्वज्ञा आहुः। परे अर्धे कतिपये इतरे तत्त्वविदस्तु पुरीषिणमुदकवन्तं अब्धिशायिनं नारायणं पञ्चपादादिगुणमाहुः। दिव आहुः परे अर्धे पुरीषिणम्—इत्यस्य अन्यमर्थं वदन्ति केचित्। पुरीषशब्देन अविद्या अवान्तरांशितया जीवाख्या उच्यते। तद्वन्तं सूत्रात्मकं नारायणं दिवः स्वर्गलोकस्य परे

उत्कृष्टे अर्धे भागे वैकुण्ठाख्ये लोके । अथानन्तरं इमे प्रसिद्धा अन्ये एके आचार्याः । उपरे । अद्रिः—इत्यादिषु निघण्ट्वादौ त्रिंशन्मेघनामसु मध्ये एकोनविंशति नामानि पर्वतस्याप्यभिहितानि भवन्ति—इति संप्रदायज्ञा आहुः । उपरे कैलासादिके सन्तम् । विचक्षणं विश्वरूपाक्षं रुद्रं तमाहुः । तथा सप्तचक्रे सप्तदेशे महदादिसप्तपरिधौ । षडरे षडृतुपरिधौ वर्तमानेन मध्यमेन चराचरादौ ब्रह्माण्डे अर्पितमधिकृतं ब्रह्माणं तमाहुः ।

शुद्धप्रधानयोर्मध्ये कालो मायांशभाजकः ।
शक्तिप्रसारणाकृष्टेर्हेतुर्वाक्याग्निमोचकः ॥
ब्रह्मविष्णुमहेशादिकारणं तत् प्रचक्षते ।
तं विष्णुमेके शंसन्ति रुद्रमेके विधिं परे ॥

इति योगयाज्ञवल्क्यश्लोकद्वयम् । कल्पस्तु—

मायाशरीरी प्रथमस्तु कालः पञ्चांशको द्वादशरूपभिन्नः ।
तं सर्वयोनिं प्रवदन्ति विष्णुं रुद्रं परेऽमुं चतुरास्यमन्ये ॥

इति ॥

पञ्चा॑रे च॒क्रे प॑रि॒वर्त॑माने॒ तस्मि॒न्ना त॑स्थु॒र्भुव॑नानि॒ विश्वा॑ ।
तस्य॒ नाक्ष॑स्तप्यते॒ भूरि॑भारः स॒नादे॒व न शी॑र्यते॒ सना॑भिः ॥ १३ ॥

पञ्चा॑रे पञ्चर्तुरूपैररैर्युक्ते **च॒क्रे** संवत्सरात्मके **प॒रि॒वर्त॑माने** संवत्सरपरिवत्सरादिरूपेण पुनः पुनरावर्तमाने सति **तस्मि॑न्** कालचक्रे **विश्वा॑ भुव॑नानि** सर्वाणि भूतजातानि **आ त॒स्थुः** आतिष्ठन्ति । वर्तन्ते इत्यर्थः । किं च **तस्य॑** चक्रस्य मध्ये वर्तमानः **अक्षः॑ भूरि॑भारः** सकलभुवनवहनेन प्रभूतभारोऽपि **न त॒प्यते** न पीड्यते । किंच **स॒नात् ए॒व** सनातन एव **सना॑भिः** समाननाभिकः सर्वदैकरूपनाभिरसौ **न शी॒र्य॑ते** न भिद्यते । यथा लौकिकरथाक्षो भारेण भग्नो भवति अक्षघातेन च नाभिर्विवृता भवति तद्वदत्रापि नास्तीत्यर्थः ॥

१३. पञ्चऽअरे—प॒रि॒ऽवर्त॑माने—भूरि॑ऽभारः—स॒ऽना॑भिः—इति पदपाठः ।

एवंविधकालाख्ये अधीशानं लिङ्गदेहमाश्रितः सर्वसंसारः इत्युच्यते । पञ्चारे ।

द्विधा खानि च तन्मात्रा प्राणा अवयवक्रियाः ।
पञ्चारमेवं लिङ्गं स्याच्चक्रं तत्कर्तृचारि च ॥

इति वृद्धशौनकः । कर्मेन्द्रियाणि ज्ञानेन्द्रियाणि तन्मात्राश्च प्राणाश्चान्तःकरणानि चेति राशयः । एवं पञ्चावयवा अस्य । तत्करोतीति चक्रम् । कृञः केचित् । लिङ्गशरीरमेकमेव कर्तृ । न त्वात्मा । अविवेकादात्मनि कर्तृत्वं प्रतीतम् । यद्वा चरतीति चक्रम् । रूपसिद्धिरुन्नेया । लिङ्गधारकमेव लोकान्तरसंचारित्वमात्मन इत्युक्तं भवति । उक्तं च—

देशे कर्तरि चक्रं स्यादायुधे चक्रसंज्ञके ।
तर्पके च प्रतीघाते कालभ्रामकपक्षिषु ॥

इति । तस्मिन् पञ्चारे चक्रे परिवर्तमाने लोकान्तरं वाञ्छति सति तस्मिन् परोक्षे आतस्थुः आधारीकृत्य तिष्ठन्ति । विश्वा सर्वाणि भुवनानि स्थूलशरीराणि तस्य च भावविकारा इति । तस्य चक्राख्यस्य लिङ्गस्य अक्षः भ्रामक आधारः प्रथमः कालः । शुद्ध आत्मा प्रधानं च इत्येके । न तप्यते न भ्राम्यति न कदाचिदपि नश्यति । तदुक्तं योगग्रन्थे—

शुद्धः कालः प्रधानं च त्रीणि नित्यानि जङ्गमम् ।
स्थावरं च न नित्ये स्तः प्रपञ्चो भेदपञ्चकः ॥

इति । ततः भूरिभारो भूरीणां भर्ता । आधारनाशे सर्वशून्यता स्यादित्यर्थः । किंच सनात् सर्वदैव सनाभिः चक्रस्य लिङ्गस्य नाभावेव वर्तमानोऽपि जीवात्मा न शीर्यते न नश्यति । परमार्थतो न देहत्रयधर्मेण युज्यते । जीवात्मनाशे कृतनाशाकृतनाशाभ्यागमप्रसङ्गः । कल्पस्तु—

पञ्चारके कर्तरि लिङ्गदेहे देहः स्थवीयान् भ्रमति स्वधमः ।
कालो न नश्येदिह सर्वधारी जीवोऽपि नो नश्यति देहधर्मैः ॥

इति । प्रशंसायां कः ।

प्राणस्तन्मात्रकाः खानि द्विविधानि मनोगणः
एवं पञ्चारकं कर्तृ लिङ्गं तच्चारि तत् स्मृतम् ॥

इति । तद्धर्मान् जीव आत्मन्यध्यस्यति स्थूलदेहादिधर्मांश्च इति वृथासंसारी ॥

सनेमि चक्रमजरं वि वावृत उत्तानायां दश युक्ता वहन्ति ।
सूर्यस्य चक्षू रजसैत्यावृतं तस्मिन्नार्पिता भुवनानि विश्वा ॥ १४ ॥

सनेमि समाननेमि एकप्रकारबहिर्वलयमक्षीणनेमि **चक्रं** संवत्सराख्यं **अजरं** सदातनमपि जरारहितं **वि वावृते** पुनः पुनर्विशेषेण वर्तते । **उत्तानायां**

ऊर्ध्वतनायां ईषायां उपरिविस्तृतभूम्यां वा **दश** इन्द्रादयः पञ्च लोकपाला निषाद-पञ्चमाश्चत्वारो ब्राह्मणादयो वर्णा मिलित्वा दशसंख्याका **युक्ताः** स्वस्वव्यापारयुक्ता **वहन्ति** निर्वहन्ति। कृत्स्नं जगन्निर्वहन्ति इत्यर्थः। तन्निर्वाहार्थत्वात् कालस्य। किंच **सूर्यस्य** आदित्यस्य **चक्षुः** ख्यानस्वभावं सर्वस्य चक्षुःस्थानीयं वा मण्डलम्। चक्षुः ख्यातेर्वा चष्टेर्वा—इति निरुक्तम्। **रजसा** वृष्ट्युदकेन **आवृतं** व्याप्तं **एति** गच्छति। उदकं रज उच्यते—इति यास्कः। **तस्मिन्** तादृशे मण्डले **विश्वा भुवनानि** सर्वाणि भूतजातानि **आर्पिता** आर्पितानि। तदधीनत्वात्तेषाम्॥

१४. सऽनेमि—आऽवृतम्—इति पदपाठः।

अनेनान्यदपि जगच्चक्रमस्तीति प्रासङ्गिकं वदन् वेदः सर्वमुक्तिपक्षं निराचष्टे। चक्रं जगच्चक्रम्। भ्रमतीति वा चरतीति वा चक्रम्— इति शाकपूणिः। पुनः पुनरुत्पत्त्यादिधर्मैर्युज्यमानमित्यर्थः। कथंभूतं जगच्चक्रम्। सनेमि। नेमिशब्दोऽर्धवाची। इह जगति प्रकृतिः पुरुषश्चार्धे विद्येते। तदंशत्वेन जडाजडप्रपञ्चौ नेमिनौ। ताभ्यां सहितं कृत्स्नं जगत् सनेमि। नेमिभिर्नेतृभिः परिच्छिन्नैः संकुचद्भिर्जीवैः सह वर्तमानं जगदित्यर्थः। अन्ये त्वाहुः—रथनेमिरिव जडप्रपञ्चस्योपरि स्थितश्चेतनप्रपञ्चो नेमिः। तेन युक्तं जगच्चक्रम्। अजरं अनश्वरम्। आत्मज्ञानासद्भावे इति शेषः। अनेन जगच्चक्रस्य प्रवाहनित्यतोक्ता। विवावृते विवर्तते। विवर्तोऽयं प्रपञ्चो न परिणाम इत्यर्थः। विवर्तनिवृत्तिहेतुं कथयति। उत्तानायां ऊर्ध्वब्रह्मविद्यायाम्। उत् ऊर्ध्वं आत्मानं तनोति इति उत्ताना ब्रह्मविद्या। निमित्तसप्तम्येषा। अविद्यानिवर्तकब्रह्मविद्योत्पत्त्यर्थं इत्यर्थः। आत्मानुसंधानसिद्ध्यर्थं दशसंख्याका युक्ता योगा वहन्ति निर्वहन्ति अनुवर्तन्ते। निर्वहणीयानुवर्तनीया इत्यर्थः।

श्रवणं मननं सिद्धिर्यमो नियम आसनम्।
प्राणायामः प्रतिक्षेपो धारणं च समाधयः।
दश योगा इमे ब्रह्मविद्याया हेतवः स्मृताः॥

इति।

भक्तिरेकैव शक्तेति परे प्राहुर्मनीषिणः।

इति पञ्चरात्रे। तदा च सूर्यस्य परमात्मनश्चक्षुः ज्ञापकं ज्ञानं एति आगच्छति। तत्पूर्वं संशयविपर्ययासंभावनामलेन आवृतमाच्छादितं अनुद्भूतमासीत्। तस्मिंश्चक्षुषि ज्ञापके ज्ञानेऽर्पिता अर्पितानि विलीनानि भवन्ति भुवनानि जगन्ति विश्वा सर्वाणि। कल्पस्तु—

नित्यः प्रवाहेण जगद्विवर्तस्तं धीर्निहन्यादृशयोगजन्या ।
स्वीया मतिः स्याज्जरसावृता या प्रागत्र सर्वं भ्रमतामुपैति ॥

इति ॥

साकंजानां सप्तथमाहुरेकजं षळिद्यमा ऋषयो देवजा इति ।
तेषामिष्टानि विहितानि धामशः स्थात्रे रेजन्ते विकृतानि रूपशः ॥१५॥

साकंजानां एकस्मादादित्यात् महोत्पन्नानां सप्तानामृतूनां मध्ये **सप्तथं** सप्तममृतुम् । थट् च छन्दसि—इति थट् । **एकजं** एकेनोत्पन्नं **आहुः** कालतत्त्वविदः । चैत्रादीनां द्वादशानां मासानां द्वयमेलनेन वसन्ताद्याः षड्‌तवो भवन्ति । अधिकमासेनैक उत्पद्यते सप्तमर्तुः । न च तादृशो मास एव नास्तीति मन्तव्यम् । अस्ति त्रयोदशो मास इत्याहुः—इति श्रुतेः । तदेवोच्यते—**षट् इत् यमाः ।** इच्छब्द एवकारार्थः । षडेव ऋतवो मासद्वयरूपाः । **ऋषयः** गन्तारः । ते च **देवजाः** देवादादित्याज्जाताः **इति** इत्येवं आहुः । सप्तमाधारस्य त्रयोदशस्य मासस्य देवाभावः ।

निःसूर्योऽप्यधिको मासो मण्डलं तपते रवेः ।

इत्यादिस्मृतेः । तस्मात् षडेव देवजाः अदेवज एकः । **तेषां** ऋतूनां स्वरूपाणि **इष्टानि** सर्वलोकाभिमतानि **धामशः** तत्तत्स्थाने **विहितानि** पृथक् पृथक् स्थापितानि । **रूपशः** रूपभेदेन **विकृतानि** विविधाकृतियुक्तानि । स च रूपभेदस्तैत्तिरीयैराम्नातः—स रसमह वसन्ताय प्रायच्छद्यवं ग्रीष्माय—इत्यादि । **स्थात्रे** अधिष्ठात्रे तदर्थाय **रेजन्ते** चलन्ति । जगद्व्यवहाराय पुनः पुनरावर्तन्ते इत्यर्थः ॥

१५.: साकंऽजानाम्—एकऽजम्—देवऽजाः-विऽहिता—निधामऽशः—
विऽकृतानि—रूपऽशः—इति पदपाठः ।

पञ्चारे—इत्यत्र लिङ्गं वक्तुं प्रसक्तम् । सनेमि—इत्यत्रानुप्रसक्तं स्थूलशरीरं विविच्योच्यते इति लिङ्गमाहुः साकंजानाम्—इति । साकं देहेन्द्रियादिभिः सार्धं जायमानं इव अनं ब्रह्म यस्मिन् तम् । नेदं षष्ठीबहुवचनान्तं पदम् । बहुव्रीहौ स्वरानुपपत्तिरिति चेत्—परादिश्छन्दसि बहुलम्—इति सूत्रे स्वरस्य व्यत्ययं सर्वत्र छन्दसि

स्मरन्ति। तत्पक्षे अर्थो दुर्योज्यः। सप्तथम्। पथ गतौ। पलोपश्छान्दसः। सप्तापि लोकान् पथति गच्छतीति सप्तथम्। केचिदत्र सप्तशब्दात् पूरणार्थे थट् च छन्दसि—इत्याहुः। तत्र स्वरार्थौ अनुपपन्नौ स्याताम्। एकजं कारणशरीरात् परं लिङ्गं तु तेनैव जायते इत्येकजम्। द्वाभ्यां जायते इति द्विजं स्थूलशरीरम्। अथ लिङ्गदेहावयवानाह। षट् इत् षडेव। यमा ज्ञानकर्मेन्द्रियरूपेण युगलरूपाः शब्दाद्या इन्द्रियार्थाश्च। तथाहि। आकाशजं श्रोत्रं वाक् च। वायुजं त्वक्पाणी। तेजोजं चक्षुः पादम्। अब्जं रसनोपस्थम्। भूजं घ्राणपायू। उभयेन्द्रियात्मकमनेकभूतजं मनः। एवमेकादशेन्द्रियाणि भवन्त्युक्तानि। ऋषयः प्राणाः। प्राणा वाव ऋषयः—इति श्रुतेः।

अहं महान् प्रधानं च देवत्रयमुदाहृतम्।
जा इत्यपत्यनामोक्तिस्तन्मात्राः पञ्च देवजाः॥

इति प्रशंसायामुक्तम्। तेषां यमादीनां लिङ्गावयवानाम्। इष्टानि। इषु गतौ। इषु इच्छायाम्। इष आभीक्ष्ण्ये—इत्यस्मादधिकरणे निष्ठा। अधिकरणवाचिनश्च—इति षष्ठी। एषणस्थानानि विषयरूपाणि गन्धादीनि विहितानि विधिप्रतिपादितानि चेत्। धामशः धामनि धामनि स्वर्गादिके स्थाने स्थाने वैदिके ज्ञाने ज्ञाने वा रेजन्ते उपयुज्यन्ते। स्थात्रे स्थायिने। स्थिरं स्थातारमात्मानं मोचयितुम्। क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः—इति चतुर्थी। तानि चेद्विकृतानि काम्यानि वा निषिद्धानि वा। रूपशः रूपं रूपम्। अनेकदेहग्रहणमित्यर्थः। रेजन्ते उपयुज्यन्ते स्थातारमात्मानं बद्धुम्। कल्पस्तु—

यत् पञ्चविंशात्मकमस्ति लिङ्गं सार्धं जनं सप्तथमेकजं च।
यो द्वादशस्तद्विषयाश्रितश्चेत् तुर्यं पदं नो यदि तद्विरुद्धम्॥

इति॥

स्त्रियः॑ स॒तीस्ताँ उ॑ मे पुं॒स आ॑हुः॒ पश्य॑दक्ष॒ण्वान्न वि चे॑तद॒न्धः।
क॒विर्यः पु॒त्रः स ई॒मा चि॑केत॒ यस्ता वि॑जा॒नात् स पि॒तुष्पि॒तास॑त्॥१६॥

मे मदीया दीधितयः **स्त्रियः** संस्त्यानवत्यो योषितः। **सतीः** सत्यः। योषिद्वदुदकरूपगर्भधारणात् स्त्रीत्वम्। एषां रश्मीनां आविष्टलिङ्गत्वात् स्त्रीलिङ्गता। **तान् उ** तान् रश्मीनेव **पुंसः आहुः**। प्रभूतवृष्ट्युदकसेक्तॄन् पुरुषानाहुः। प्रीतिनिर्देशापेक्षया पुंलिङ्गता। अमुमर्थमत्यन्तनिगूढं **अक्षण्वान्** ज्ञानदृष्ट्युपेतः

कश्चिन्महान् **पश्यत्** जानाति । **अन्धः** अतथाभूतः स्थूलदृष्टिः **न वि चेतत्** न विचेतयति न जानाति । किंच **यः कविः** क्रान्तदर्शी **पुत्रः** स्त्रीपुरुषरूपाणां रश्मीनां पुत्रस्थानीयः पुरु जगतां त्राता वृष्ट्युदकलक्षणः **अस्ति । स ईं** स एव पुत्रः । यद्वा ईं एनमर्थं स्त्रीणां सतीनां पश्चात् पुरुषभावं **आ चिकेत** सर्वतो जानाति । पित्रोः स्थितिं पुत्र एव जानाति नान्यः । **यः** कश्चित् **ता** तानि **विजानात्** स्त्रीपुरुषपुत्ररूपाणि जानीयात् **सः पितुः पिता असत्** । पिता वृष्ट्या जगत्पालको रश्मिसमूहः । तस्यापि पिता आदित्यः स भवति । आदित्य एव भवतीत्यर्थः । यद्वा लौकिकोक्तिरियम् । यस्तानि जानाति स एवं भवति । स्वयं पितुः पुत्रः सन्नपि स्वपुत्रापेक्षया पिता च भवति । पुत्रपौत्रादिसहितश्चिरकालं जीवी भवति । इत्यधिदैवतम् ।

अथाध्यात्मम् । या इदानीं स्त्रियः सतीः स्त्रीत्वं प्राप्ता आहुर्लौकिकाः तानु तानेव मे मह्यं पुंसः पुरुषानाहुः प्रतिपादयन्ति तत्त्वज्ञाः । कथमन्यस्यान्यभावः । उच्यते । एकस्यैव निरस्तसमस्तोपाधिकस्यात्मनस्तद्देहावस्थानमात्रेण तत्तद्व्यपदेशोपपत्तेः । श्रूयते हि—त्वं स्त्री त्वं पुमानसि त्वं कुमार उत वा कुमारी—इत्यादि । स्त्रीत्वं पुंस्त्वं चोभयमपि वस्तुतो नास्तीत्युक्तं भवति । श्रुतिरपि तदभावं बोधयति—

नैव स्त्री नपुमानेष नैव चायं नपुंसकः ।
यद्यच्छरीरमादत्ते तेन तेन स चोद्यते ॥

इति । द्वितीयः पादः पूर्ववत् । किंच पुत्रो वयसाल्पोऽपि यः कविः क्रान्तप्रज्ञो ज्ञानी स्यात् ईमिममर्थं स विचिकेत जानाति । एवमुक्तलक्षणस्य परमात्मनः ता तानि स्त्रीपुंस्त्वादीनि यो विजानात् औपाधिकानि जानीयात् सः पितुः स्वोत्पादकस्यापि ज्ञानरहितस्य पितासत् पितृवत् पूज्यो भवति । उक्तमर्थमभिप्रेत्य ताण्डकब्राह्मणम्—शिशुर्वा अङ्गिरसो मन्त्रकृतां मन्त्रकृदासीत् । स पितॄन् पुत्रका इत्यामन्त्रयत—इत्युपक्रम्य—ते देवानपृच्छन्त । ते देवा अब्रुवन् । एष वाव पिता यो मन्त्रकृत्—इति । मन्त्रद्रष्टुरेव किल पितृत्वम् । तत्त्ववित् पितुः पितासदिति किमाश्चर्यमित्यभिप्रायः ॥

१६. ॐ इति—अक्षण्ऽवान्—विऽज्ञानात्—इति पदपाठः ।

पूर्वजन्मनि सिद्धानां स्त्रीणां अन्धादीनां च अत्राधिकार उच्यते। उकारोऽत्र पूरणार्थः। अयमर्थः कुतो ज्ञेयः। गुरोश्चेत् स हि को गुरुः। इह ब्रवीतु—इति मन्त्रोक्तं गुरुलक्षणं पुत्रेष्वभिचरितम्। इत्यत्रोच्यते। ननु स्त्रीणां नात्राधिकारः। कथम्।

स्त्रीणां शूद्रान्धपङ्गूनां बधिराः पतिताश्च ये।
क्लीबानां नैव काणानां वेदविद्याधिकारिता॥

इति वृद्धमनुस्मरणात्। अत्र श्रुत्या उत्तरमुच्यते। उ अपि मे मम ब्रह्मवित्त्वेन परमात्मनः सतीः संबन्धिनीः आत्मविद्याप्रवणाः स्त्रियोऽपि तानत्यन्तोत्कृष्टान् पुरुषानाहुः। लौकिकं स्त्रीत्वं ब्रह्मविद्याविषये आतिदेशिकेन पुंस्त्वेन श्रौतेन बाध्यते। अतः सा स्मृतिः ब्रह्मविद्येतरविषया एव।

गोधादियोषितां स्त्रीत्वेऽप्यस्ति ब्रह्मणि भागिता।
रुक्मिणीदेवहूतीलादेवक्यो ब्रह्मवित्तमाः॥

इति ममैव ज्येष्ठभ्रात्रा लक्ष्मीधराचार्येणोक्तम्। उक्तं च शङ्खेन—

नोपनीतो नैव ब्रह्मविद्यां व्याहरते शिशुः।
योषितोऽपि न तद्ब्रूयुर्विना तु ब्रह्मवादिनीः॥

इति। चन्द्रिकाकारोऽप्याह्निके एवमेवोक्तवान्—तत् ब्रह्मवादिनीव्यतिरिक्तविषयम्—इत्यादिना ग्रन्थेन। विज्ञानेश्वरेणापि प्रव्रजितागमने प्रायश्चित्तातिशयं ब्रुवता प्रव्रजितानां स्त्रीणां अधिकारः सूचितः। प्रव्रज्यायास्तु ब्रह्मविद्या मा भूदिति विरुद्धं वचनम्। अस्ति चात्रैतिह्यम्—श्रीशङ्कराचार्यः स्वमात्रे ब्रह्म उपदिष्टवान्। तदर्थमात्मबोधाख्यो ग्रन्थश्च विरचितः। न च स्त्रियो नोपदेश्याः—इत्यस्ति श्रुतिः। श्रवणनिषेधाभावात् मुमुक्षादिदशासंभवाच्च। तदुक्तम्—

यथाधिकारः श्रौतेषु योषितां कर्मसु स्मृतः।
एवमेवानुमन्यस्व ब्रह्मणि ब्रह्मवादिताम्॥

इति यमस्मृतिः। तस्मात् स्त्रीणामप्यस्ति ब्रह्मविद्यायामधिकारः। एवं जात्यन्धस्यापि इत्याह। पश्यत् पश्यति चेत् ब्रह्म। अक्षण्वान् चक्षुष्मानेवासौ। ब्रह्मविद्यायां जात्यन्धनियमनिर्बन्धो नास्तीत्यर्थः। एतमेवार्थं व्यतिरेकेणाह। न विचेतत् ब्रह्मविद्यां न वेत्ति चेदन्ध एवासौ। अत एवात्रेदं कैश्चिदुक्तम्—

स्त्रीणां यत्र स्मृतौ ब्रह्मविद्यायाः प्रतिषेधनम्।
दुष्टं तत्स्मरणं यद्वा मन्त्रादिर्विषयो भवेत्।

इति। एवं चिकित्वान् इत्यत्रोक्तं लक्षणं स्त्र्यादिष्वभिचरितं इत्युक्तम्। गुरौ लभ्ये सति स्त्रीणामप्युपदेश्यत्वात्। अतः—इह ब्रवीतु—इति मन्त्रोक्तं गुरुलक्षणं पुत्रेष्वभिचरितं इति। अत्रोच्यते।

पितुः पुत्रो गुरुर्यत्र पत्युर्भार्या गुरुस्तथा।
आचार्यस्य गुरुश्छात्रस्तत्र धर्मः प्रणश्यति॥

इति विरोधो दृश्यते इति चेत् न। एषापि निषेधस्मृतिसदृशी नोपेया। अथवा मन्त्रादिविषया न ब्रह्मविद्यादिविषया। कविस्तत्त्वज्ञः य पुत्रः स इह ईं इदमात्मतत्त्वम्। आचिकेत आज्ञापयति इति स गुरुः स्यादेव। ज्ञापको हि गुरुः। ज्ञानेनैव ज्ञापयति। पुत्रत्वात् पितरं प्रत्यनुपदेष्टृत्वमिति चेत् तत्राह। यस्तावदात्मतत्त्वं विजानाति स पितुरपि पिता भवति। लौकिकं पुत्रत्वं ब्रह्मविद्याविषये आतिदेशिकेन पितृत्वेन श्रौतेन बाध्यते। अत एवोपनिषदि श्रूयते—कामं पित्रे वाचार्याय वा शंसेदात्मन एवास्य तत् कृतं भवति—इति। हरिवंशेऽपि—

पुरा ह्यधर्मादिविनष्टसंज्ञा देवास्तमर्थं तनयानपृच्छन्।
ज्ञानेन सम्यक् परिगृह्य हस्ते तान् पुत्रकाः शंसतमित्यवोचन्॥

इति। आहुश्च सर्वज्ञजगदाराध्यसंप्रदायाधिकारीत्युक्ततिलकभूता योगनिष्ठाः—

देवहूत्यै हितः पुत्रः कपिलस्तत्त्वमूचिवान्।
पितरं चाह कृष्णोऽपि तस्मात् पुत्रो गुरुर्भवेत्॥

इति। ननु अपशूद्राधिकरणे उपनयनाभावेन अध्ययनाभावान्न शूद्रो ब्रह्मविद्यायां अधिकारी इत्युक्तम्। शूद्रसमैव ब्राह्मणादीनामपि स्त्री उपनयनादिरहिता। स्त्रीशूद्रसाम्यात्। शूद्रस्य वेदमुपशृण्वतः त्रपुजतुभ्यां कर्णपूरणमपि स्मर्यते। अस्ति च प्रसिद्धिः—स्त्रीशूद्रवर्जमधीष्व इति युक्तम्—इति। अन्या चास्ति स्मृतिः—

न ब्रह्म व्याहरेद्योषिद्बालः शूद्रोऽपजातिकः।
व्याहरन्त इमे दण्ड्या राज्ञा सन्मार्गरक्षिणा॥

इति। अपजातिको नाम ब्राह्मणब्रुवको भ्रष्टो गोलकादिश्च उच्यते। अपशूद्राधिकरणात्। कथं तर्हि विदुरादीनां ब्रह्मविद्याधिकारो दृश्यते इत्याक्षिप्य उत्तरमुच्यते। आत्मज्ञानसिद्धानामधिकारो न विचार्यते इति।

प्राग्जन्मवासनाजन्यब्रह्मज्ञानप्रवृत्तयः।
आज्ञानशुद्धा इत्युक्तास्ते ब्रह्मण्यधिकारिणः॥

इत्यैतिह्यपठितं पुराणवचनम। अत्र चाभिप्रायो वर्णितः । अपशूद्रारम्भभाष्यस्य मा भूच्छ्रौतोऽधिकारः । इतिहासव्यासपुराणादिमूलस्तु भविष्यति। अस्ति च पुराणादिष्वप्युपदेष्टव्यं तत्त्वमस्यादिवाक्यम । तत्तु वेदस्वरूपं न वेदः । आहुश्च भट्टाचार्याः—

तानेव वैदिकान् शब्दान् भारतादिनिवेशितान् ।
स्वाध्यायनियमं हित्वा लोकबुद्धया प्रयुज्यते ॥

इति । महाभारते च—

श्रुतिभिर्बोधयेत्कांश्चित् पुराणादिगिरापरान ।
पूर्वार्यवचसा कांश्चिल्लौकिक्या च गिरापरान् ॥
यत्र यस्याधिकारोऽस्ति तं तेनैव प्रबोधयेत् ।
न चोपेक्षेत संप्राप्तं मुमुक्षुं ब्रह्मवित् क्वचित् ॥

इति । नृसिंहमन्त्रराजकल्पे तु श्रौत एवाधिकारो दर्शितः—

नृसिंहब्रह्मविद्यायां निर्गुणस्य परात्मनः ।
अधिक्रियन्ते शूद्राश्च स्त्री चापि शरणागता ॥

इति । न च—

तस्माच्छूद्रो न वक्तव्यः ।

इति श्रुतिविरोधात् शूद्रस्याधिकारं ब्रुवन्नयं कल्पः प्रमाणं न स्यात् । श्रुतेर्यज्ञैकविषयत्वात् । कल्पस्तु ब्रह्मविषयः । ननु यदा—निषादस्थपतिं याजयेत्—इति वचनान्निषादस्यापि यज्ञाधिकारः । यथा वा—एह्येवा इदं मधु इदं मधु इमं तीव्र सुतं पिब—इत्यारभ्य खण्डसमाप्तिपर्यन्तेन ग्रन्थेन दासानां वेदवाक्यविषये श्रवणं पाठश्च दर्शितः । नापितस्य च यथा श्रवणशीतोष्णामन्त्रश्रवणं तथा च शमितृश्रवणं पत्नीवाचनं पत्नीजपः । तथा चाथर्ववेदिनाम्—अर्यमणं नु देवम्—इत्यादौ विशेषे कन्यां वाचयति तथैव ब्रह्मविद्यायां श्रौत एवाधिकारो भविष्यति शूद्रस्यापि । मैवम् निषेधस्य बलीयस्त्वात् अनेकश्रुतिविरोधाच्च । अत्यन्तशूद्रप्रायस्यापि जातिमात्रोपजीविनः स्त्रीवन्मूढस्यापि श्रद्दधानस्य ब्राह्मणस्य बोधकोऽयं मन्त्र इति द्योत्यते। तस्माच्छूद्रजातेरधिकारो नास्ति श्रौते। यदुक्तं नापितादेः श्रवणं तत् तावन्मात्रमन्त्रविषयनियतम्। मा भूच्छूद्रस्य श्रौतपूर्वोऽधिकारः । ब्राह्मणस्त्रीणां तु न विरुध्यते। श्रुतिश्रवणनिषेधस्तासां नास्ति। श्रुतिपाठाभावेऽपि श्रुत्यर्थावधारणपक्षोऽस्त्येव। को नाम विरोधः। स्त्रीवर्ज्याध्ययनभावस्तु ऐतिह्यमात्रम्।

नावेदविद्भ्यः पठनीयमेतत् पुराणरत्नं पुरुशासनस्य ।
नाभक्तशिष्याय न नास्तिकेभ्यो दत्तं हि यत्तन्निरयं ददाति ॥

अयं निषेधस्तु तत्प्राधान्येन आनुषङ्गेन । श्रीभागवते तु—

स्त्रीशूद्रद्विजबन्धूनां त्रयी न श्रुतिगोचरा ।
कर्मश्रेयसि मूढानां श्रेय एव भवेदिति ॥

इति । भागवताख्याने पुराणमूलोऽधिकारी दर्शितः । तथाच श्वेताश्वतरे द्वितीयाया मन्त्रोपनिषदि तु—

ज्ञानं श्रुत्वा ब्राह्मणात् क्षत्रियाद्वा वैश्याच्छूद्रादपि नीचादभीक्ष्णम् ।
श्रद्धातव्यं तत्परेशो ह नित्यं न श्रद्धिनं जन्ममृत्यू हरेताम् ॥

इति । शिवधर्मोत्तरे—

यस्तु वर्णावकृष्टः स्यान्नारी वा धर्मचारिणी ।
तावप्येतेन योगेन गच्छेतां परमां गतिम् ॥

इति । भगवद्गीतासु च—

मां हि पार्थ व्यपाश्रित्य येऽपि स्युः पापयोनयः ।
स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेऽपि यान्ति परां गतिम् ॥

इति । एकादशस्कन्धे च—

स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेऽनुकम्प्या भवादृशाम् ।
अनन्यशरणास्ते हि श्रद्धा येष्वपि दृश्यते ॥

इति । याज्ञवल्क्योऽपि—

भूतात्मनस्तपोविद्ये ज्ञानं बुद्धेर्विशोधनम् ।
क्षेत्रज्ञस्येश्वरज्ञानाद्विशुद्धिः परमा मता ॥

इति । ब्रह्मोपनिषत्परिशिष्टेऽपि—

नैव स्त्री न पुमानेष नैव चायं नपुंसकः ।
यद्यच्छरीरमादत्ते तेन तेन हि लक्ष्यते ॥
तस्मात् सर्वे विजानीयुरात्मानं विश्वरूपिणम् ।
आचार्यश्चेत् परं ब्रह्म ब्रूयान्मुच्यन्त एव ते ॥

इति । वासिष्ठरामायणे च—

श्वपचः प्राह चण्डालः प्रश्नं कर्कटिकां प्रति ।

परं ब्रह्म ततोऽस्त्वेव स्त्रीणां ब्रह्माधिकारिता ॥

इति । स्कान्दपुराणे कालिकाखण्डे पञ्चदशे मुक्तिखण्डे विष्णुं प्रति शिवो ब्रह्मक्षत्रविशां श्रेष्ठमध्यमादीनां गुरुत्वं प्रतिपादयन्नाह—

ब्रह्मणश्चापि विप्रस्य क्षत्रियस्य तथैव च ।
विशः शूद्रस्य शुश्रूषोर्गुरुः स्याद्योषितामपि ॥
शूद्राणां च तथा स्त्रीणां गुरुत्वं न कदाचन ।
गुरुत्वं केचिदिच्छन्ति नोत्तमं प्रति केशव ॥

इति । विष्णुरहस्ये च—

कात्यायिनी च मैत्रेयी गार्गी वाचक्नवी तथा ।
एवमाद्या विदुर्ब्रह्म तस्मात् स्त्री ब्रह्मविद्भवेत् ॥

इति । एतेन यत्तैत्तिरीयैरुक्तम्—पुंसामप्यपरिव्राजकानां ब्रह्मविद्यायामनधिकारः—इति तदप्यपास्तम् । अपरिव्राजकानां स्त्रीणामिव पुरुषाणामप्यधिकारः कैमुत्यवादप्रसिद्धः । तदुक्तं ब्रह्मगीतायाम्—

श्रुतौ स्मृतौ वा परमार्थवेदिनः श्रुता न ते वै यतयः प्रसिद्धाः ।
संन्यासिनो ये परमार्थवेदिनो गार्हस्थ्यधर्मा बहवो विमुक्ताः ॥
तस्माद्ब्राह्मणमात्रस्य ब्रह्मविद्याधिकारिणः ।
उपदेश्ये गुरौ वापि नात्र वर्णाश्रमादरः ॥

इति । साधनचतुष्टयसंपन्नस्तावदधिकारी । कथम । श्रुतिभिर्बोधयेत् कांश्चित्—इति व्यवस्थया सर्वेषां श्रवणमपि घटते । गृहस्थाद्यधिकारसमर्थनं सप्रपञ्चमद्वैतसिद्धौ द्रष्टव्यम् । विस्तरभयान्नेह लिख्यते । कल्पस्तु—

पुंवदन्धश्च योषिच्च ब्रह्मविद्याधिकारिणौ ।
श्रद्धिनो ब्रह्मवित् पुत्रो गुरुः स्यान्न पितरं प्रति ॥

इति ॥

अवः परेण पर एनावरेण
पदा वत्सं बिभ्रती गौरुदस्थात् ।
सा कद्रीची कं स्विदर्धं परागात्
क्व स्वित् सूते नहि यूथे अन्तः ॥ १७ ॥

अत्राग्नौ हूयमानहविर्गोरूपेण स्तूयते। **गौः** गोरूपा गमनशीलैषाहुतिसङ्घेन पोष्यं **वत्सं** वत्सस्थानीयमग्निं **अवः** अधस्तादधोदेशे **परेण पदा** पादद्वयेन स्वावयवेनाकृष्य **बिभ्रती** धारयन्ती। तथा **पुरः** परस्तादुपरिदेशे **एना** अनेन **अवरेण** च पदा पादद्वयेनाकृष्य तमेव वत्सं बिभ्रती **उत् अस्थात्** सूर्यं प्रत्युत्तिष्ठति।

अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते।

इति स्मृतेः। अथैवं कृतवती **सा** आहुतिः **कद्रीची** क गतेत्यनिश्चयगमना। आदित्यं प्राप्तवती इत्यर्थः। **कं स्वित्** कं फलभाजं पुरुषं प्रति **अर्धं** अर्धमार्गमागत्य। यद्वा अर्धमृद्धं **परा अगात्** परागच्छति। आगत्य च **क स्वित् सूते** कुत्र प्रदेशे फलमुत्पादयति। **नहि** इतरगोवदियं **यूथे अन्तः** सजातीयगोमध्ये सूते साधारण्येन यत्र क्वचित् सूते। अपि तु कस्मिंश्चिदनुष्ठातरि। अतः स महान् को नु स्वित्—इति। यद्वा आदित्यरश्मिसमूह एव गोरूपेण स्तूयते। गौरुक्तलक्षणा रश्मिरूपा गौर्वत्सं वत्सवद्रक्षणीयं यजमानमुक्तक्रमेण बिभ्रती उदस्थात्। अथ तथा कृत्वा सा कद्रीची अदृश्यगमना सती कं स्विदर्धमृद्धमर्धस्थानभाजं वा कंस्वित् पुरुषमादित्यं परागात्। अप्रतिनिवृत्ता गता। तं नयन्त्येताः सूर्यस्य रश्मयो यत्र देवानां पतिरेकोऽधिवासः—इति श्रुतेः। तथा कृत्वा च क्वस्वित् सूते कस्मिंश्चिन्द्रादिलोके जनयति। न सर्वत्र। शिष्टं समानम्॥

१७. अन्तरिति—इति पदपाठः।

ननु कथमुपदेशः कर्तव्यः। किं त्वंपदार्थानुवादेन तत्पदार्थोपदेशः तत्पदार्थानुवादेन त्वंपदार्थोपदेशो वा। अत्रेदमुत्तरम। अवः अवरो जीवः। आदावनूद्य परेण ब्रह्मणा योज्य इति शेषः। पश्चात् परमात्मा ब्रह्म एना अनेन अवरेण जीवेन सह योज्यः। ततो गौः श्रुतिः। पदा पादेन महावाक्यात्मना एकदेशेन वत्सं पुत्रभावमापन्नं शिष्यं बिभ्रती परमात्मस्वरूपेण योजयन्ती। उदस्थात् उत्तिष्ठति उत्कर्षेणास्ते श्रवणमनननिदिध्यासनरूपमुत्कर्षं प्राप्नोति। कार्यकारणभेदविवक्षात्र। सा एव कद्रीची। सा स्वात्मानुभूता। रीङ् गतौ। गतिरत्र नाशः। अञ्चू गतौ। कत् कुत्सितं संसारमशुभं रीयते ध्वंसते नाशयति इति परमात्मज्ञानाभ्यासः कद्री। तां अञ्चति गच्छति पूजयति च इति कद्रीची स्वात्मानुभूतित्वात्। टिप्पणकारस्त्वाह—

सनाभिर्ज्योतिरित्यादेरार्पितेति तु वेदतः ।
अक्षण्वानाद् तदुक्तो नुट् कद्रीची विष्वगित्यतः ॥

इति । अस्यार्थः । सनाभिः । इदं पदं समानस्य सभावे । ज्योतिर्जनपद—इति सूत्रेण । यद्वा सहशब्दस्य सभावः । वोपसर्जनस्य—इति । तथा—तस्मिन्नार्पिता भुवनानि—इत्यत्र दीर्घो वेदत्वात् ज्ञेयः—इत्यर्थः । तथा—अक्षण्वान् न विचेतदन्धः—इत्यत्र—छन्दस्यपि दृश्यते—इति आट् । आतो नुट—इति नुट् । कद्रीची । अत्र किं कुत्सितमञ्चति इत्यर्थे—आ सर्वनाम्नः—विष्वग्देवयोश्च टेः—इति अद्र्यादेशः । अञ्चतेश्चोपसंख्यानम्—इति ङीप् । अचः—इति अतो लोपः । चौ—इति दीर्घः । अर्थस्तु स एव । कमप्यर्धं भागं लक्षणयावशेषितं अंशं कमपि जडरूपमंशं पराकृत्य आगात् आगच्छति अनुभवति । ननु यद्यपि भागलक्षणया स्वस्य चिदंशग्रहणेन अङ्गत्याग उक्तः तथापि माया तं जडांशं पुनरपि उपेक्षते सूते—इति चेन्न । क्व स्थाने जडांशं सूते पुनः । न हि स्वित् स्वात्मनि । प्रणष्टत्वात् । नाप्यात्मनि नापि कारणे । तस्य निरस्ताविद्यत्वात् । अथ कारणादियूथे तदपि न इत्याह—न हि यूथे अन्तः—इति । ईशमायाभिप्रायेणैतदुक्तं भवति न जीवमायाभिप्रायेण । जीवमायानाशे सति कुण्ठितशक्तिरीशमाया क्व संसाररूपं जडांशं सूते चित् । नात्मनि नाप्यात्मदेहेन्द्रियादियूथे । जीवमायांशेन तस्या अपि निर्मूलत्वेन नष्टप्रायत्वात् । कल्पस्तु—

त्वमर्थमुक्त्वा परमेश ईर्यः पश्चात्तयोर्व्युत्क्रम ईरणीयः ।
तदर्धपक्षेण जडांशहन्त्री दृष्ट्वा श्रुतिं भीतिमुदास माया ॥

इति ॥

अ॒वः प॒रेण॑ पि॒तरं॒ यो अ॑स्यानु॒वेद॑ प॒र ए॒नाव॑रेण ।
क॒वी॒यमा॑नः॒ क इ॒ह प्र वो॑च॒द्देवं॒ मनः॒ कुतो॒ अधि॒ प्रजा॑तम् ॥ १८ ॥

अ॒वः अवस्तात् स्थितं **अ॒स्य पि॒तरं॑** एतल्लोकपालमग्निं **प॒रेण** आदित्येन सह **यः अ॒नु॒वेद॑** अनुक्रमेण जानाति । तथा **प॒रः** परस्तात्स्थितमादित्यं अस्य पितरं पालकम् । सोऽपीममेव लोकं वृष्ट्यादिना पालयति । तादृशमादित्यं **ए॒ना** अनेन **अव॑रेण** अग्निना सह योऽनुवेद अग्न्यादित्यौ व्यतिहारेणोपास्ते । यद्वा अभिभूतरजस्तमस्कावुद्बुद्धसत्त्वौ अत एव स्वाधीनमायौ एतौ एकत्वेन वाधिगच्छतः । स तादृशः पुरुषः **क॒वी॒यमा॑नः** कविवदाचरन् क्रान्तदर्शित्वमात्मनः ख्यापयन्

कः इह अस्मिन् लोके **प्र वोचत्** प्रब्रवीति । किं च **देवं** द्योतमानं देवविषय-मलौकिकं वा **मनः कुतः** कस्माददृष्टविशेषात् **अधि** आधिक्येन **प्रजातं** उत्पन्नम् । उभयमपि दुर्लभमित्यर्थः ॥

१८. अनुऽवेद-कविऽयमानः-प्रऽजातम् -- इति पदपाठः ।

पूर्वमन्त्रोक्तव्यतिहारं जानन्नेव गुरुर्दैवतमित्युच्यतेऽनेन मन्त्रेण । अव: अवरो जीवः परेण परमात्मना योज्यः इति शेषः । पश्चात् परे एना अनेनावरेण योज्यः इति शेषः । अस्य जगतः पितरं ईश्वरमनु अनुक्रमेण आचार्योपदेशक्रमेण यो वेद वेत्ति स एव कवीयमानः कवींस्तत्त्वज्ञान् शिष्यान् आत्मने इच्छन् । शानच्प्रत्ययः । स्वर-स्त्वनुसर्तव्यः । कविमिव ब्रह्माणमिवात्मानमाचरन् । कविर्ब्रह्मा । स इवाचरतीति विग्रहः । आचरतीत्याचार्यः ।

आचार्यो ब्रह्मणो मूर्तिः ।

इति श्रूयते । न चैवं वाच्यं एवंविधा गुरवः सुलभाः इति । यथावसरस्तूपदेशः । नात्र त्वरणीयं इत्यत आह—क इह प्रवोचत् देवं कः दुर्लभः पुरुषः इह ब्रह्मविद्यायां प्रवक्ष्यति तं देवं परमात्मानम् । वक्तरि लब्धे श्रोता स्यात् । तथा श्रोतरि सति वक्ता स्यात् । यतः श्रोतापि दुर्लभ इत्याह । मनः चित्तं अधि अधिकं शुद्धं कुतः कारणाज्जातं भवेत् । तत्र कारणं सत्कर्मादि । तत्तु दुरनुष्ठानम् । शुद्धान्तःकरणस्यैव अध्यात्मश्रवणं निर्वहतीति श्रोतापि दुर्लभ इत्यर्थः । कल्पस्तु—

यो वेद देवं व्यतिहाररीत्या सोऽयं गुरुर्ब्रह्मसमः प्रसाध्यः ।
पुण्यैरतो वक्तरि शिष्यभावं प्रायात् स शिष्ये सति वक्तृभावम् ॥

इति । प्रायादिति संबध्यते ॥

ये अर्वाञ्चस्ताँ उ परांच आहुर्ये परांञ्चस्ताँ उ अर्वाचं आहुः ।
इन्द्रंश्च या चक्रथुः सोम तानि धुरा न युक्ता रजसो वहन्ति ॥ १९ ॥

ये सूर्यसोमयोश्चक्रे वर्तमाना रश्मयो ग्रहादयश्च तत्परिभ्रमणवशेन **अर्वाञ्चः** अर्वागञ्चना अधोमुखाः सन्ति **तान् उ** तानेव **परांचः आहुः** पराङ्मुखाञ्चना-नूर्ध्वानाहुः कालविदः । तथा प्रथमं **ये परांञ्चः** परागञ्चनाः **तान् उ** तानेव

अ॒र्वाचः॑ आ॒हुः । हे **सोम** त्वं **इन्द्रः** परमेश्वरः इरां भूमिं वृष्ट्या धारक आदित्यः । यद्वा द्वादशादित्यानां मध्ये इन्द्रोऽप्येकः । विवस्वदिन्द्रयुताः—इत्युक्तत्वादयमपीन्द्रः । स **च** युवां **या** यानि मण्डलपरिभ्रमणानि **च॒क्रथुः** कृतवन्तौ **तानि॑ रज॑सः** रञ्जनात्मकस्य लोकस्य । कर्मणि षष्ठी । लोकं **व॒ह॒न्ति॒** निर्वहन्ति । तत्र दृष्टान्तः । **धुरा** शकटादौ धुरि **यु॒क्ताः न** अश्वादयो यथा धुरं वहन्ति तद्वत् । यद्वा एतत् पूर्वार्धे दृष्टान्तितम् । धुरा युक्ताः । धुरि स्थितं चक्रमपि धूर्शब्देनोच्यते । तत्र युक्ताः समर्पिताः पुरुषास्तत्परिभ्रमणवशेनार्वाञ्चोऽपि पराञ्चः पराञ्चोऽप्यर्वाञ्चो भवन्ति तद्वत् ॥

१९. ऊं इति॑-ऊं इति॑—इति पदपाठः ।

ब्रह्मविद्येतरमन्त्राद्युपदिष्टानां ब्रह्मलोकप्राप्तावपि पुनरावृत्तिरित्यनेनोच्यते । ये अर्वाञ्चो मनुष्या मन्त्राद्युपासकाः तान् उ एव पराचो ब्रह्मलोकादिगामिनः आहुः । ये पराञ्चो ब्रह्मलोकादिस्थाः तान् अर्वाचो मनुष्यानाहुः । ब्रह्मविद्याभावे मन्त्राद्युपदिष्टाः पुनरावर्तन्ते । मन्त्रादौ मनुष्याणामेव अधिकारः इति सूचितम् । ननु मर्त्यलोकस्थान् के ब्रह्मलोकं प्रापयन्ति । के वा ब्रह्मलोकस्थान् मर्त्यलोकं प्रापयन्ति । किं कर्माण्येव इत्यत आह—इन्द्र ईश्वरः प्रयोजककर्ता त्वं च भो सोम सुन्वन् कर्मिन् प्रयोज्यकर्तः युवा या यानि कर्माणि चक्रथुः कृतवन्तौ स्थः तानि कर्माणि धुरा अग्रेसरेण लिङ्गशरीरेण युक्ता युक्तानि रजसः मनुष्यलोकान् वहन्ति ब्रह्मादिलोकं प्रापयन्ति । रजसो ब्रह्मलोकाद्वा वहन्ति मर्त्यलोकं प्रापयन्ति । धुरा न युक्ता यथा रथस्य धुरा युक्ता अश्वास्तं रथं देशाद्देशान्तरं प्रापयन्ति तद्वदित्यर्थः । कल्पस्तु—

> मन्त्रोदिता ये मनुजाः प्रयान्ति ब्रह्मादिलोकानथ ते नृलोकान् ।
> तत्त्वज्ञता यावदिमे भ्रमन्ति कर्माण्यसाधारणकारणानि ॥

इति ॥

द्वा सु॒प॒र्णा स॒युजा॒ सखा॑या समा॒नं वृ॒क्षं परि॑ षस्वजाते ।
तयो॑र॒न्यः पिप्प॑लं स्वा॒द्वत्त्यन॑श्नन्न॒न्यो अ॒भि चा॑कशीति ॥ २० ॥

अत्र लौकिकपक्षिद्वयदृष्टान्तेन जीवपरमात्मानौ स्तूयेते । यथा लोके **द्वा** द्वौ **सु॒प॒र्णा** सुपर्णौ सुपतनौ शोभनगमनौ **स॒युजा॑** समानयोगौ **सखा॑या** समानख्यानौ

समानं वृक्षं परि षस्वजाते एकमेव वृक्षं परिषस्वजाते आश्रयतः । **तयोः अन्यः** एकः **पिप्पलं स्वादु** पक्वं स्वादुतरं **अत्ति** । **अन्यः** अपरः **अनश्नन् अभि चाकशीति** अभि पश्यति । तद्वत् द्वौ सुपर्णस्थानीयौ क्षेत्रज्ञपरमात्मानौ सयुजा समानयोगौ । योगो नाम संबन्धः । स च तादात्म्यलक्षणः । स एवात्मा जीवात्मनः स्वरूपं यस्य परमात्मनः स तदात्मा । एवमन्यस्यापि स एवात्मा परमात्मनः स्वरूपं यस्य जीवात्मनः । एवमेकस्वरूपावित्यर्थः । अनेन भास्करमतानुसारिणः— अतिरेकिनाम्नो जीवात्मा परमात्मनो नान्यः । स च परमात्मा जीवादन्यो नानाजीवाश्रयणात्—इति मतं निरस्तं भवति । ननु संबन्धो द्विष्ठः । स च पक्षिणोरेव भेदमपेक्षते । अतः कथमैकात्म्यम्—इति । न । औपाधिकभेदं वास्तवाभेदं चापेक्ष्य प्रवृत्तः । अत एव सखायौ समानख्यानौ नान्यख्यानौ । ननु—एकस्य यादृशं ख्यानं तादृशमेवान्यस्य इति व्युत्पत्त्या भेदः स्फुटं प्रतिभाति । कथं तादात्म्यं उच्यते—इति न वक्तव्यम् । नात्र परस्परं दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकभावः । अपि तु यस्य यादृशं ख्यानं स्फुरणं परमात्मनः तदेव ख्यानमितरस्यापि जीवात्मन इति सखायावित्युच्यते । एकरूपप्रकाशावित्यर्थः । अत उपपन्नमैकात्म्यम् । अनेन वास्तवभेदोऽपि निरस्तः । समानं वृक्षं परिषस्वजाते इत्यत्र यथा आश्रयान्तराभावादुभयोरेकाश्रयत्वमभ्युपगन्तव्यं तद्वत् सयुजा सखायेत्युभयत्राप्येकयोगख्याने आश्रयणीये । वृश्च्यत इति वृक्षो देहः । स चोभयोः समान एक एव । जीवस्य भोगार्थत्वात् परमात्मना सृष्टैर्महाभूतैरारब्धत्वात्तस्योपलब्धिस्थानत्वाच्चोभयोरपि समानः । तादृशं समानं वृक्षं परिषस्वजाते । परिष्वजतः । आश्रयतः । न च—जीवस्य वस्तुत ईश्वरत्वे कथं जीवबुद्ध्या संसारशोकौ—इति वाच्यम् । तयोर्मोहकृतत्वात् । तथा चाथर्वणिका अमुं मन्त्रमाम्नायास्य सन्देहनिवर्तकमुत्तरं मन्त्रमेवमामनन्ति—

समाने वृक्षे पुरुषो निमग्नोऽनीशया शोचति मुह्यमानः ।
जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य महिमानमिति वीतशोकः ॥

इति । अस्यायमर्थः । एक एव शरीरे पूर्णः पुरुषः परमात्मा निमग्नो निगूढः सन् स्वयमीश्वरोऽप्यनीशत्वबुद्ध्या मुह्यमानो मूढः सन् शोचति । संसारेऽहं कर्ता सुखी दुःखीति जननमरणे अनुभवति । यदा तु जुष्टं नित्यतृप्तमन्यं संसारशोकातीतमीशं

परमेश्वरं पश्यति स्वानन्यतया साक्षात्करोति तदा वीतशोको देहाद्व्यतिरिक्तः स्वस्वरूपसाक्षात्कारेण गततापत्रयः सन्नस्य महिमानमिति निरस्तसमस्तौपाधिकस्य परमेश्वरस्य महिमानं सार्वात्म्यसर्वज्ञादिमहिमानमिति। एति प्राप्नोति। न च तद्भावानाप्तौ तन्महिमा प्राप्यते। अतस्तद्रूपो भवतीत्यर्थः। तस्माद्वस्तुत एक एव। भेदस्तु मोहकृतः—इति प्रसिद्धम्। अनुभवदशायां लौकिकबुद्ध्या भेदमभ्युपेत्योच्यते—तयोरन्यो जीवात्मा पिप्पलं कर्मफलं स्वादुभूतमत्ति भुङ्क्ते। यस्य यदुपार्जितं तत्तस्य स्वादु भवति। अन्यः परमात्मा अनश्नन्नाप्तकामत्वेनाभुञ्जानः। स्पृहाया अभावात्॥

आप्तकामस्य का स्पृहा।

इति स्मृतेः। तस्मादवास्तवभेदमुपजीव्य तयोरन्य इत्युक्तम्। वस्तुतस्तु—

अनीशया शोचति मुह्यमानः।

इत्युक्तत्वादभेद एव। तादृशः परमात्मा स्वात्मन्यध्यस्तं जगत् साक्षित्वेनेक्षते। अत्र —द्वौ द्वौ प्रतिष्ठितौ सुकृतौ धर्मकर्तारौ—इत्यादि निरुक्ते गतमस्य मन्त्रस्य व्याख्यानमनुसन्धेयम्॥

२०. सुऽपर्णा-सऽयुजा-सस्वजाते इति—इति पदपाठः।

अतो ब्रह्मविद्यैवाश्रयणीया। सा च अविद्यासिद्धं जीवमनूद्य तत्पदार्थप्रतिपादनममुमर्थं अभिप्रेत्य जीवपरमात्मानौ आह—द्वा सुपर्णा द्वौ साधूनभ्युदयनिःश्रेयसपक्षान् बिभ्रतौ जीवपरमात्मानौ। सयुजा अन्योन्यममुञ्चन्तौ। सखाया परस्परोपकारिणौ। समानं एकं वृक्षं व्रश्चनीयं देहं परिषस्वजाते परित आलिङ्ग्य तिष्ठतः। तयोर्मध्ये एको जीवः पिप्पलं फलसमं बहुदोषयुक्तमपि कर्मफलं स्वादु कृत्वा अत्ति स्वदिति। अन्यः परः परमात्मा अनश्नन् अभुञ्जानोऽपि अभिचाकशीति अभितः अत्यर्थं प्रकाशते। अत्ति इत्यत्र—एकान्याभ्यां समर्थाभ्याम्—इति प्रथमस्तिङ् न निहन्यते। पैङ्गरहस्योक्तो बुद्धिजीवपक्षोऽप्यविरुद्धः। तत्र सत्त्वं नाम बुद्धिर्जीवोपाधिः। तेन संसारी जीवो लक्ष्यते। परमात्मभावमापन्नस्तत्र जीवो जीवशब्देन विवक्षितो न तु संसारी। स तु परमात्मैव। गुहां प्रविष्टावात्मानौ हि तद्दर्शनात्—इत्येतदधिकरणविषयत्वमस्य मन्त्रस्य प्रतिपादयता श्रीशङ्कराचार्येण एतन्मन्त्रं प्रतिपाद्य विस्तरेण प्रतिपादितम्। कल्पस्तु—

जीवः परश्च प्रतिपादनीयौ जीवः परात्मेति विवक्तुकामैः ।
एकस्तयोः कर्मफलं तु भुङ्क्ते चकाश्यतेऽन्योऽनशनः परात्मा ॥

इति ॥

यत्रा सुपर्णा अमृतस्य भागमनिमेषं विदथाभिस्वरन्ति ।
इनो विश्वस्य भुवनस्य गोपाः स मा धीरः पाकमत्रा विवेश ॥ २१ ॥

यत्र आदित्यमण्डले **सुपर्णाः** सुपतनाः शोभनगमना रश्मयः । **अमृतस्य** उदकस्य **भागं** भजनीयमंशमादाय । **अनिमेषं** अनवरतम् । **विदथा** वेदनेन ज्ञानेन अस्माभिरेवं कर्तव्यमिति बुद्ध्या । **अभिस्वरन्ति** अभिप्रापयन्ति । यश्च **विश्वस्य भुवनस्य** भूतजातस्य **इनः** स्वामी । तथा तस्यैव **गोपाः** गोपायिता रक्षिता । अयमादित्यः **सः** परमेश्वरो **धीरः** धीमान् प्राण्यनुग्रहबुद्धियुक्तः सन् । **मा** मां **पाकं** पक्तव्यमपक्वप्रज्ञम् । **अत्र** अस्मिन् स्वकीयमण्डले **आ विवेश** प्रवेशयति । अत्रास्मदीये देहे वा नियामकतया प्रविष्टः—इत्यधिदैवतपक्षे ॥

अथाध्यात्मपक्षे—यत्र यस्मिन्नात्मनि सुपर्णाः शोभनपतनानि स्वस्वविषयग्रहणाय गमनकुशलानीन्द्रियाणि चक्षुरादीनि अमृतस्य भागम् । अत्र विषयावच्छिन्नं चैतन्यममृतमित्युच्यते । तस्य भागं भजनीयं स्वस्वांशं अनिमेषं निमेषरहितं अनारतं विदथा वेदनेन वृत्त्यवच्छिन्नचैतन्येनावरुद्धानि अभिस्वरन्ति अभिप्रयन्ति आवरणापगमनेन स्फोरयन्ति । किंच यस्तु इनः स्वाम्यस्य देहस्य । विश्वस्य भुवनस्य गोपाः गोपायिता रक्षिता । यद्वा विश्वस्य भुवनस्य भूतजातस्य स्वाम्यस्य देहस्य गोपाः । अनेन तत्त्वंपदार्थयोरेकत्वं प्रतिपादितं भवति । स परमेश्वरो धीरः समाधिनिष्ठः सर्वदाविक्रियः मा मां पाकं परिपक्वमनस्कं यागदानादिनापगतरजस्तमस्कत्वेन दर्पणवदतिनिर्मलसत्त्वोद्रिक्तमनस्कं मां आविवेश । उक्तरूपे चित्ते तादृशं वस्तु स्फुरतीत्यर्थः । यद्वा अपरिपक्वमना अहं पूर्वमज्ञानदशायां मदन्य ईश्वरोऽस्तीत्यविद्वान् ततः परं अस्ति कश्चित् सर्वज्ञः सर्वेश्वरः सत्यज्ञानादिलक्षण इति निश्चित्य पश्चाद्गुरुशास्त्राभ्यां स एवाहमस्मीति मत्वा एवं पारंपर्येणावगत्यासंभावनाविपरीतभावेन व्युदस्य भावनया साक्षात्कृत्य परिपूर्णः परमात्माभूवं इत्यर्थः । अयमेव—स मा धीरः पाकमत्राविवेश—इत्यनेनोच्यते । नन्वनवच्छिन्नस्य

परमात्मनः सर्वत्र व्याप्तत्वात् प्राप्तिरेव नोपपद्यते। सम्प्रत्यत्र प्राप्तिर्द्विविधा प्राप्तप्राप्तिरप्राप्तप्राप्तिश्चेति। प्राप्तस्यापि कण्ठे चामीकरन्यायेन आवरणाज्ञानहानद्वारेण प्राप्तिरुपपद्यते। अस्य मन्त्रस्य यन्निरुक्तम्—यत्र सुपर्णाः सुपतना आदित्यरश्मयः—इत्यादिकं तदत्र द्रष्टव्यम् ॥

कोऽयमत्यर्थं प्रकाशः। तत्रेदमुत्तरम्। सुपर्णा मोक्षपक्षीया जीवाः यत्रार्थे प्रकाशेऽभिव्यज्यमाने सति अमृतस्य आनन्त्यस्य सुखरूपस्य ब्रह्मणः। अनिमेषं अनश्वरं भागं भजनं प्राप्तिम्। विदथा ज्ञानेन वृत्तिलक्षणेन अभिस्वरन्ति। अभिस्वरतिर्गतौ। अत्र ज्ञानमार्गे विघ्ननिरासकः परमेश्वर एव सेव्यमान इत्याह—विश्वस्य सर्वस्य भुवनस्य लोकस्य इन ईश्वर एव ज्ञानमार्गप्रवृत्तस्य गोपाः गोप्ता रक्षकः। गोपायतेः क्विपि यलोपः। कथं भिन्नस्वभावयोरैक्यम्। तत्राह—स इनश्चिन्मात्रांशः। धीरः। धीः इरा अवशिष्यमाणा यस्य स तथा। पाकं प्रशस्तं विगलितासद्द्वितीयत्वादिदोषं चिन्मात्रं सन्तम्। मा मां अत्र वेदने असन्निवृत्तिलक्षणे आविवेश प्रविशति। प्रवेश औपचारिकः। चिन्मात्रयोः जीवपरमयोरैक्यं न विरुध्यते। कल्पस्तु—

ज्ञानेन यत्तेजसि दीप्यमाने ज्ञानस्य गोप्ता भवतीश्वरः सः।
चिन्मात्रयोरैक्यमितस्तयोः स्यान्नित्यं ततो यात्यमृतस्य भागम् ॥

इति। कल्पे तु प्रथमद्वितीयपादव्याख्या संक्षेपतः कृता ॥

यस्मि॑न् वृ॒क्षे म॒ध्वदः॑ सुप॒र्णा नि॑वि॒शन्ते॒ सुव॑ते॒ चाधि॒ विश्वे॑।
तस्येदा॑हुः॒ पिप्प॑लं स्वा॒द्वग्रे॒ तन्नोन्न॑श॒द्यः पि॒तरं॒ न वेद॑ ॥ २२ ॥

अत्र वृक्षस्वरूपकल्पना। अधिदैवमादित्यमध्यात्ममात्मानं च प्रशंसति। **यस्मि॑न्** आदित्ये **वृ॒क्षे** वृक्षवत् सर्वफलाश्रयभूते। **म॒ध्वदः॑**। मध्विन्त्युदकनाम। तदद्न्तीति मध्वद उदकस्यात्तारः। **सु॒प॒र्णाः** सुपतना रश्मयो **नि॒वि॒शन्ते॑** प्रविशन्ति रात्रौ। **सुव॑ते॒ च** पुनरुदयकाले प्रकाशं जनयन्ति च यस्मादादित्यात्। कुत्र। **अधि॒ विश्वे॑** विश्वस्योपरि। **तस्य॑ इत्** आदित्यवृक्षस्य **पिप्प॑लं** पालकं फलं **स्वा॒दु** रसवत्। **अग्रे॑** उपर्युपासनानन्तरं **आ॒हुः** कथयन्ति तत्त्वविदः। यद्वा सर्वस्याध्युपरि वर्तमानमाहुः। ईदृशं **पि॒तरं॑** जगतः पालयितारं **यः** नरः **न वेद॑** नोपास्ते सः

तत् न उत् नशत्। नशतिर्गतिकर्मा। तत् फलं न प्राप्नोति। वेदितुस्तु अग्रे पिप्पलमाहुरित्यर्थः—इत्यधिदेवपक्षे।

अथाध्यात्मपक्षे—यस्मिन् परमात्मनि वृक्षे वृक्षवद्गमनादिरहिते अविक्रिये। सुपर्णाः शोभनगमनानीन्द्रियाणि मध्वदो मधुनो ज्ञानस्यात्तॄणि। तत्त्वज्ञानेन ज्ञानभाञ्जि इत्यर्थः। निविशन्ते स्वापकाले स्वस्वविषयेभ्यः प्रतिनिवृत्तान्यात्मनिवृत्त्या लीयन्ते। पुनः प्रबोधकाले अधि विश्वे विश्वस्योपरि सुवते च उद्यन्ति च। स्वस्वविषयान् लभन्ते इत्यर्थः। तस्य परमात्मनः पिप्पलं पालकं संसारत उद्धारकं स्वाद्वास्वादनीयममृतत्वलक्षणं ज्ञानम्। यत्फलास्वादने पुनः क्षुत्तृष्णाशोकमोहजरामरणादयो न भवन्ति तद्धि स्वादुतमम्। इतरस्वर्गादिफलानि पुनर्जननाद्यापादकत्वादापातस्वादूनि। तत् फलमग्रे स्वरूपज्ञानोत्तरकालमाहुः। यः पुमान् पितरं पालकं ज्ञानफलं तत्फलाधारमात्मानं वा न वेद न जानाति गुरुशास्त्रात् स तत्फलं नोन्नशत् न प्राप्नोति। अत आत्मानं यो वेद स एव तन्मोक्षफलं प्राप्नोतीत्यर्थः। यद्वा चर्मवदाकाशम्—इत्यादिश्रुतेर्ज्ञानादन्योपायस्यामृतत्वप्राप्तिं निवारयति। ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति—इत्यादिकानुज्ञाप्राप्तिमाह। तस्मादीदृशं परमेश्वरं विदित्वा मुक्तो भूयासमित्यर्थः॥

२२. मधुऽअदः सुऽपर्णाः निऽविशन्ते—इति पदपाठः।

एवं चेत् जीवानां मुक्तिः स्यात् कर्मफलं ननु। कर्मकर्तृत्वे न मुक्तिः स्यात्। प्रारब्धं तु न नश्यति। प्राप्ताप्राप्तविवेकेन लिङ्गदेहस्यैव भोक्तृत्वं इत्युच्यते—यस्मिन् वृक्षे व्रश्चनीये लिङ्गशरीरे स्थिताः सुपर्णा जीवाः। मध्वदः कर्मफलभोक्तारः। लोकाल्लोकान्तरं निविशन्ते कर्मफलं भुञ्जते। ऐहिकामुष्मिकफलानि सुवते कुर्वते च। अधि अधिकानि काम्यानि निषिद्धात्मकानि संसारकारणानि। तथा विश्वे सर्वात्मका अमुक्ताश्च भवन्ति। एवं लिङ्गदेहस्थानां जीवानां त्रैविध्यमुक्तम्। तस्य लिङ्गदेहस्य इत् एव आहुः। परमार्थतः पिप्पलं कर्मफलं स्वादु स्वदनीयम्। ननु जीवस्य चिन्मात्रतत्त्वज्ञानादेव मुक्तिरस्तु। किमन्तर्गतेन तत्पदार्थज्ञानेन प्रक्रियापरिकल्पितेन। तत्राह—यतोऽग्रे तद्ब्रह्म उत् उत्कृष्टं न नशत् न प्राप्नोत्येव सः यः पितरं जगत्कारणं तत्पदार्थमीशं न वेद न वेत्ति। वैदिकेषु केवलयुक्तेरप्रामाण्यादिति भावः। कल्पस्तु—

यस्मिन् स्थिता ऐहिकपारलोकं भोगं भजन्ते सुवते कृतीश्च ।
युक्ताश्च तस्यैव कृते न भोगा यो वेद नेशं न हि तस्य मुक्तिः ॥
इति ॥

यद्गा॒य॒त्रे अधि॑ गाय॒त्रमाहि॑तं॒
त्रैष्टु॑भाद्वा त्रैष्टु॑भं नि॒रत॑क्षत ।
यद्वा॒ जग॒ज्जग॒त्याहि॑तं प॒दं
य इत्तद्वि॒दुस्ते अ॑मृत॒त्वमा॑नशुः ॥ २३ ॥

गा॒य॒त्रे अधि॑ गा॒य॒त्रं आहितम् । प्राथम्यात् सर्वैः स्तुत्यत्वाच्च गायत्री भूः । तदीयं स्थानं गायत्रम् । अधि उपरि तत्र गायत्रमाग्नेयं पदं **आहि॑तम्** । प्रथमसृष्टत्वात् गायति त्रायते च इति व्युत्पत्त्या च प्रजापतेर्मुखात् गायत्र्या सहोत्पन्नत्वात् भक्त्या अग्निरपि गायत्रः । गायत्रोऽग्निः— इति श्रुतेः । भूम्यामग्निः स्थापित इति **यत्** अस्ति । तथा **त्रैस्तु॒भात्** द्वितीयत्वाद्वृष्टिपर्जन्यविद्युद्रूपत्रिस्तोभयुक्तादन्तरिक्षात् **त्रैस्तु॑भं** त्रिस्तोभयुक्तं ऊर्ध्वाधस्तिर्यग्लक्षणस्तोभत्रयोपेतं वायुं **नि॒रत॑क्षत** साधु संपादयितवन्तो देवा इति **वा॒** यदस्ति । **वा॒** अथवा **जग॑ति** सर्वैर्गन्तव्ये उद्गततमे वा तृतीयभूते द्युलोके **जग॑त्** गमनशीलमादित्याख्यं **प॒दं आहि॑तं** इति **यत्** अस्ति । **तत्** इदं त्रिषु स्थानेषु त्रयाणामग्न्यादीनां पदाधानं **ये इत्** ये एव नरा **वि॒दुः** जानन्ति **ते** एव **अ॒मृ॒त॒त्वं आ॒न॒शुः** अमरणरूपं पदमाप्नुवन्ति इत्यधिलोकम् ।

अथ अधियज्ञम् । गायत्रे प्रातःसवने अधि उपरि गायत्रं छन्दः पदमाहितं इति यत् । तथा त्रैष्टुभात् माध्यंदिनात् सवनात् त्रैष्टुभं छन्दो निरतक्षत तत्राहितमिति यत् । वा । किं च इत्यर्थः । जगति तृतीयसवने जगत् जागतं पदमाहितं इति यत् । तत् तादृशं सवनत्रयेषु छन्दस्त्रयसंस्थानं ये नरा यजमाना विदुः जानन्ति ते अमृतत्वं ज्ञानानुष्ठानद्वारेण मोक्षं आनशुः आप्नुवन्ति । अथवा गायत्रे प्रातःसवने । त्रिषु सवनेषु छन्दस्त्रयपरिमाणात् सवनान्यपि तत्तच्छन्दःशब्देनोच्यन्ते । गायत्रं प्रातःसवनं त्रैष्टुभं माध्यंदिनं सवनं जागतं तृतीयसवनम्— इति श्रुतेः । तादृशे प्रातःसवने अधि उपरि गायत्रं अष्टाक्षरात्मकमाहावप्रतिगररूपं गायत्रं पदमाहितम् । तद्यथा । होता—शोंसावोम्—इति

त्र्यक्षरेण आह्वयते। तथा—शंसामोदैवोम्—इति पञ्चाक्षरेणाध्वर्युः प्रतिगृह्णाति। तन्मिलित्वा अष्टाक्षरं संपद्यते। तच्चाष्टाक्षरं गायत्रीसदृशं तस्या अपि पादस्याष्टाक्षरत्वात्। इदमेकं प्रातःसवनरूपे गायत्रपदप्रतिष्ठापनम्। तथा सवनान्तेऽपि शंसनानन्तरं—उक्थं वाचि—इति होता चतुरक्षरमाह। ओं उक्थशाः—इति चतुरक्षरमध्वर्युः। तदष्टाक्षरं संपद्यते। एतदेकं परं गायत्रे गायत्रस्थापनम्। तथा त्रैष्टुभान्माध्यंदिनसवनात् त्रैष्टुभमाहावप्रतिगरणरूपं पदं निरतक्षत ऋत्विजः। तद्यथा। माध्यंदिनसवने होता—अध्वर्यो शोंसावोम्—इत्याह्वयते षडक्षरेण। अध्वर्युश्च—शंसामोदैवोम्—इति पञ्चाक्षरेण प्रतिगृह्णाति। तन्मिलित्वा एकादशाक्षरं संपद्यते। इदमेकं माध्यंदिनसवनादौ त्रैष्टुभे त्रैष्टुभाधानम्। तथा सवनान्तेऽपि शंसनानन्तरम्—उक्थं वाचि इन्द्राय—इति होता सप्ताक्षरमाह। अध्वर्युश्च—ओमुक्थशाः—इति चतुरक्षरेण प्रतिगृह्णाति। तन्मिलित्वैकादशाक्षरं संपद्यते। इदमपरं त्रैष्टुभे त्रैष्टुभस्थापनम्। तथा तृतीयसवने होता—अध्वर्यो शोंशोंसावोम्—इति सप्ताक्षरेणाह्वयते। शंसामोदैवोम्—इति पञ्चाक्षरेणाध्वर्युः प्रतिगृह्णाति। तन्मिलित्वा द्वादशाक्षरं भवति। तदिदं प्रथमं जागते जागतोत्पादनम्। तथा पश्चादपि होता शंसनानन्तरमाह—उक्थं वाचि इन्द्राय देवेभ्यः—इति। एतदेवैकादशाक्षरं भवति। अध्वर्युश्च—ओम्—इत्येकाक्षरेण प्रतिगृह्णाणि। तदुभयं मिलित्वा द्वादशाक्षरं भवति। तदिदमपरं जागते जागतपदस्थापनम्। एवं छन्दःसु त्रिषु गायत्रादिसवनेषु गायत्र्यादिछन्दस्त्रयपदप्रतिष्ठापनम्। एतत् सर्वं ऐतरेय-ब्राह्मणे देवविशः कल्पयितव्या इति खण्डे विस्पष्टमाम्नातम्। तत्तादृशं छन्दसि छन्दःस्थापनं ये इत् विदुः ये एव जानन्ति ते एव अमृतत्वमानशुः प्राप्नुवन्त्य-नुष्ठानद्वारा। एवमजानन्तः अनुष्ठानेनापि फलं न प्राप्नुवन्ति इत्यर्थः। तस्य साकल्याभावादिति भावः॥

२३. आऽहितम्-निः\:ऽअतक्षत-आऽहितम् अमृतऽत्वम्—इति पदपाठः।

अथ महावाक्यविषये गायत्रीत्रिष्टुब्जगत्यः छन्दांसि सन्ति। तान्याह। गायत्रे गायत्रीछन्दसि। छन्दःसु—स्वार्थे उपसंख्यानम्। अधि अधिकं सर्वोत्कृष्टं यद्ब्रह्म आहितम्। हि गतौ। आगतं अवगतं ब्रह्म। गायत्रं ब्रह्मेत्युच्यते। संज्ञाकरणस्य

प्रयोजनं वक्ष्यामः। गायत्री ब्रह्मविद्या—इत्येषा विद्या समाख्यायते। गायत्री छन्दस्तु एतद्वाक्यं च—तत् सवितुर्वरेण्यम्—इत्येतदेव सम्प्रदायादवगम्यते। ब्रह्मविद्यात्वेन गायत्र्यर्थोऽभिधीयते—सवितुः लोकानां जनयितुः क्षित्यादिकं सकर्तृकं इत्याद्यनुमान-सिद्धस्य। देवस्य चेतनस्य ईशितुः इति तत्पदस्य वाच्यं रूपमुक्तम्। तत् तस्य सद्रूपम्। भर्गः भर्जनदहनप्रकाशात्मकं चिद्रूपम्। वरेण्यं वरणीयं प्रार्थनीयं सुखात्मकं आनन्दरूपम्। एवं पदत्रयेण सच्चिदानन्दात्मकमुक्तम्। इत्थं तत्पदलक्ष्यं उक्तरूपं धीमहि ध्यायामः। ध्यानकर्तारो नानारूपा उक्ता इति त्वंपदवाच्यं रूपं उक्तम्। कीदृशस्य सवितुः। यः सविता नः अस्माकं संबन्धिनीः धियः कर्तृत्वादिबुद्धीः प्रचोदयात् अपनुद्यात्—इति त्वंपदलभ्यं रूपमुक्तम्। अत्र वेदमित्र आह—

द्वाभ्यां देवस्य वाच्यं यत् त्रिभिर्लक्ष्यं निजं स्मृतम्।
जीवस्य वाच्यमेकेन चतुर्भिर्लक्ष्यमुच्यते॥

इति। पक्षान्तरे वाशब्दः। त्रैष्टुभात् त्रिष्टुप्छन्दस्कान्मन्त्रात्। त्रिष्टुभा प्रोक्तत्वात् त्रैष्टुभं ब्रह्मेत्युच्यते। निरतक्षत निष्कृष्य निर्णीतवन्तः। के। हिरण्यस्तूपाद्या आचार्याः। अत्रापि संप्रदायवशादेव मन्त्रविशेषधीः। संज्ञाकरणस्य प्रयोजनं वक्ष्यामः। त्रैष्टुभी ब्रह्म-विद्या— इत्येषा विद्या समाख्यायते। ब्रह्मविद्यात्वेन उपेदहम्—इति मन्त्रो व्याख्यायते।

उपेदहं धनदामप्रतीतं ज्जुष्टां न श्येनो वसतिं पतामि।
इन्द्रं नमस्यन्नुपमेभिरर्कैर्यः स्तोतृभ्यो हव्यो अस्ति यामन्॥

अहं जीवात्मा हिरण्यस्तूपाख्यः धनदातारं इष्टदातारं अप्रतीतं अप्रमेयं लक्ष्यं पतामि इत् प्रविशाम्येव ब्रह्म। यथा श्येनः पक्षी इतस्ततश्चरित्वा पुनर्जुष्टां स्वप्रियां वसतिं प्रविशति तद्वत्। प्रवेशमात्रे दृष्टान्तः। प्रकृते चैक्यस्य विवक्षितत्वात्। ईशप्रवेशे कारणमाह। इन्द्रमीश्वरं नमस्यन् आराधयन् अहमुपपतामि। शतृप्रत्ययः। कैः उपमेभिः अन्येषां दृष्टान्तभूतैः अत्युत्कृष्टैः अर्कैरर्चनैः। स इन्द्रः कीदृशः। य इन्द्रः स्तोतृभ्यः स्तोतॄन् तारयितुम्। हव्यः प्रार्थनीयः यज्ञभवो वा अस्ति भवति। यामन् यावत्काले। यद्वा। पक्षान्तरमिदम्। जगन्निरतक्षत। जागतं ब्रह्म। प्रायपाठात् अक्षरसाम्याच्च जगत्याः पर्यायान्तरं वा इदम्। जगति जगत्यां छन्दसि प्रतिपाद्यत्वेन आहितम्। पदं पदनीयं गम्यफलरूपम्। संज्ञाकरणस्य प्रयोजनं वक्ष्यामः। एषा विद्या जगति ब्रह्म-विद्येत्युच्यते। अत्र विशेषधीः संप्रदायविशेषादेव।

अहमिन्द्रो न परा जिग्य इद्धनं न मृत्यवेऽवतस्थे कदा चन।
सोममिन्मा सुन्वन्तो याचता वसु न मे पूरवः सख्ये रिषाथन॥

अहं सप्तगुर्वैकुण्ठो जीवात्मापि इन्द्र ईश्वरः परमात्मैव न पराजिग्ये इत् नैव पराजयामि। धनं गोपितं वस्तु। न चापि मृत्यवे मरणाय मृत्युदेवतायै वा अवतस्थे। अत्र—प्रकाशनस्थेयाख्ययोश्च—इति लोकेऽप्यात्मनेपदम्। समवप्रविभ्यः स्थः—इति सूत्रात्। चतुर्थीदर्शनं हि—श्लाघह्नुङ्स्थ—इति सूत्रात्। मृत्योरगोचरोऽहमित्यर्थः। कदाचन कस्मिन्नपि काले। अतश्च सोमं सुन्वन्तः यष्टारः मां ब्रह्मीभूतमीश्वरं इत् एव याचत सुरहस्यं वस्तु प्रार्थयध्वम्। किंच भोः पूरवः मनुष्याः मे मम सख्ये सखिकर्मणि पूजादानेन रिष्यथ न प्रमाद्यध्वम। अत्र त्रैष्टुभे जागते च वाक्ये श्लोकौ।

अहमीशं विशामीष्टं पदं लक्ष्यं समर्चितुम।
यो भक्तैः प्रार्थ्यते मुक्तैस्त्रिषु लोकेषु सद्गतिः॥
जीवोऽहं न परैरीश्यो न मृत्युः प्रभवेन्मयि।
मां याचत धनं सौम्या यतध्वं मम पूजने॥

इति। एवं तावद्गायत्रत्रैष्टुभजागतसंज्ञाभिर्ब्रह्मविषयास्त्रयः पक्षाः उपन्यस्ताः। तत्प्रयोजनमुत्तरत्र वदन् दीर्घतमाः स्वमतं तावदाह—ये इत् ये तु तद्ब्रह्म छन्दोभिरनुपहितं निर्गुणं तत्त्वमस्यादिवाक्यलक्ष्यं निःसंज्ञकं विदुरनुभवन्ति तेऽमृतत्वमिहैव मोक्षमानशुः अश्नुवते। यद्वा अमृतत्वं आनशुः भुञ्जते अनुभवन्ति। अश्नातेरिदं रूपं परस्मैपददर्शनात्। कल्पस्तु—

गायत्रं ब्रह्म यत्तत् सवितुरिति मनौ तन्मतं कौशिकानां
हैरण्यस्तूपकानामहमिदुपमनौ त्रैष्टुभं ब्रह्म तत् स्यात्।
यद्वैकुण्ठोऽहमिन्द्रो न इति पठितवान् जागतं ब्रह्म तत् स्या-
देते पक्षा गुणाढ्या मम तु मतमिदं तत्त्वमस्यादितो धीः॥

इति। अस्यायमर्थः। तत् सवितुर्वरेण्यं इति मनौ मन्त्रे कौशिकानां विश्वामित्राणां मते यद्ब्रह्म तद्गायत्रमित्युच्यते। हैरण्यस्तूपकानां मते ब्रह्म तु अहमिदमुपमनौ अहं इत् उप इति पदत्रयवति मन्त्रे। उपेदहमिति मन्त्रे इत्यर्थः। छन्दोभङ्गभयादेवमुक्तम्। तद्ब्रह्म त्रैष्टुभं स्यात्। तथा यद्ब्रह्म वैकुण्ठः सप्तगुः अहमिन्द्रो न पराजिग्ये इति मन्त्रे पठितवान्। वाक्ये सन्धेरैच्छिकत्वात् सन्धेरभावः। तद्ब्रह्म जागतमित्युच्यते। एते त्रयः पक्षा अपि गुणाढ्याः छन्दोरूपोपाधिमन्त इति प्राप्तगुणाः। एवं च मम दीर्घतमसो मतं तु तत्त्वमस्यादिभिरेव वाक्यैर्जाता धीर्ब्रह्मविद्या इति॥

गा॒य॒त्रेण॒ प्रति॑ मिमीते अ॒र्कम॒र्केण॒ साम॒ त्रैष्टु॑भेन वा॒कम्।
वा॒केन॑ वा॒कं द्वि॒पदा॒ चतु॑ष्पदा॒क्षरे॑ण मिमते स॒प्त वाणीः॥ २४॥

गायत्रेण गायत्रच्छन्दसा **अर्कं** अर्चनसाधनं मन्त्रं **प्रति मिमीते** प्रत्येकं परिच्छिनत्ति। अर्को मन्त्रो भवति यदेनेनार्चन्ति—इति निरुक्तम्। प्रतिमन्त्रं गायत्रेण छन्दसा उपनिबद्धं करोति। उपलक्षणमेतदन्येषां छन्दसाम्। यद्वा इतरेषां छन्दसामस्यैव चतुश्चतुरक्षराधिक्येन तत्तच्छन्दोभिः प्रतिमिमीते इत्यर्थः। यद्वा प्रतिशब्दः सं इत्येतस्मिन्नर्थे। छन्दोभिर्मन्त्रान् संमितान् करोति इत्यर्थः। **अर्केण साम** उक्तलक्षणेन मन्त्रेण साम गायत्ररथन्तरसंज्ञकं साम प्रति मिमीते। नन्वेकं साम तृचे क्रियते इति तिसृष्वेकं साम विहितम्। अतः—अर्कैः साम—इति वक्तव्यम्। कथमुच्यते—अर्केण—इति। न। वस्तुत एकं साम एकस्यामृचि आरूढम्। पश्चादन्योन्यं तदुत्तरयोर्गायति इत्यतिदेशनः प्राप्तं तिसृषु गानम्। अत एकवचनमविरुद्धम्। **त्रैस्तुभेन वाकम्।** अत्र त्रिष्टुबुपादानं इतरच्छन्दःप्रदर्शनार्थम्। अथवा अनादेशे सर्वत्र त्रिष्टुभो ग्रहणात् प्राचुर्याभिप्रायेणेदमुक्तम्। त्रैष्टुभेन द्विवार-त्रिवारावृत्तेन द्व्यृचतृचरूपं वाकं वक्तव्यमेकैकं छन्दः प्रति मिमीते। अथवा वाकं सूक्तम्। एतावद्भिस्त्रिष्टुब्भिरुपनिबद्धमिदं सूक्तमिति। तादृशेन **वाकेन वाकं** वर्गमनुवाकं वा मिमीते। कीदृशेन वाकेन इति स विशेष्यते। **द्विपदा चतुष्पदा।** द्विपदा पादद्वयबद्धविराडादिछन्दोनिबद्धमन्त्ररूपेण चतुष्पदा पादचतुष्टयोपेतेनानुष्टु-बादिमन्त्ररूपेण इति। इयतीभिर्द्विपदाभिरुपेतो वर्गः इयतीभिश्चतुष्पदाभिरुपेतो वर्गः। इयद्द्विपदरूपैर्वाकैः इयच्चतुष्पदरूपैर्वाकैश्च परिमितोऽनुवाकः इति। सूक्त-पक्षे एतावद्भिः सूक्तैरयमनुवाकः इति। किंच **अक्षरेण** अक्षरेणैव **सप्त वाणीः** वागधिष्ठितानि सप्त छन्दांसि **मिमते** निर्माणं कुर्वन्ति। अष्टाक्षरा गायत्री एका-दशाक्षरा त्रिष्टुप् द्वादशाक्षरा जगती इति। अक्षरैः पादाः परिमीयन्ते। तत्परि मितैः पादैः छन्दांसि। ततः पादानां छन्दसां च अक्षरं मूलं इति। तथा ऋग्वर्गसूक्तानुवाकादीनां च अक्षरं मूलं इत्यक्षरप्रशंसा ॥

२४. द्विऽपदा-चतुःपदा—इति पदपाठः।

अत्र गायत्रत्रैष्टुभजागतसंज्ञाकरणप्रयोजनोक्तिः। तत्रापि सगुणे ब्रह्मणि अहंग्रहणो-पास्यमाने फलं यादृशं तदुक्तम्—ये अर्वाञ्चः—इत्यत्र। अत्र तु गायत्रादिभिर्गुणैः सगुणे ब्रह्मणि अहंग्रहणोपास्यमाने फलविशेषः प्रतिप्रदर्श्यते। गायत्रेण गायत्रसंज्ञकेनो-

पासितेन ब्रह्मणा अर्कं सूर्यं प्रतिमिमीते गच्छति। धातूनामनेकार्थत्वात्। तदनन्तरं अर्केण प्रयोजकेन साम सामाभिमानिनीं देवतां सालोक्येन गच्छति। ततो ब्रह्मलोकक्रमेण मुक्तिर्वक्ष्यते। त्रैष्टुभेन त्रैष्टुभसंज्ञकेनोपासितेन ब्रह्मणा वाकं वागभिमानिनीं देवतां प्रतिमिमीते। वचेर्घञि कुत्वे मत्मर्थे अच्। तेन वाकेन प्रयोजकेन वाकं महावाक्यं उपनिषदभिमानिनीं देवतां प्रतिमिमीते। ततो ब्रह्मलोकक्रमेण मुक्तिर्वक्ष्यते। त्रैष्टुभशब्दे— उत्सादिभ्योऽञ्। अथ क्रमप्राप्तं जागतं ब्रह्म त्यक्त्वा त्रैष्टुभब्रह्मणा तुल्यफलत्वात् प्रासङ्गिकविद्यात्रयमेकफलमाह। द्विपदा द्विपदामन्त्रेण प्रतिपाद्यं ब्रह्म। द्विपदा त्वेषा द्विपदी ब्रह्मविद्या। द्विपदा ब्रह्मणा उपासितेन वाकं प्राप्य तेन प्रयोजकेन वाकमुपनिषद्देवतां प्रतिमिमीते। उपासकसंप्रदायप्राप्तं द्वैपदं वाक्यमुदाहरिष्यामः। द्वित्रिभ्यां पाद्दन्मूर्धसु बहुव्रीहौ—इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम्। चतुष्पदा इत्यत्र बहुव्रीहिस्वरः। चतुष्पदा अनुष्टुभा बृहत्या च प्रतिपाद्यं ब्रह्म सामान्यसंज्ञया चतुष्पात्। विशेषसंज्ञया आनुष्टुभी बार्हती चोच्यते। चतुष्पदा ब्रह्मणा उपासितेन वाकं प्रतिमिमीते उपासकः। अत्र संप्रदायप्राप्तानि द्वैपदानुष्टुभबार्हतानि उदाह्रियन्ते। तत्र द्वैपदं पराशर आह—

आदित्ते विश्वे क्रतुं जुषन्त शुष्काद्यद्देव जीवो जनिष्ठाः।

इति। यदा ते तव परमात्मनोऽग्रे क्रतुं प्रज्ञानं सम्यग्ज्ञानं जुषन्ते सेवन्ते आश्रयन्ते आदित् तदैव विश्वे सर्वात्मका मुक्ता भवन्ति। यदा तु शुष्कात् क्रतोर्नीरसात् अहंग्रहणशून्यात् सगुणज्ञानात् भो देव जीवो जनिष्ठाः जीवात्मा जायते इति। अथ आनुष्टुभम्—

आपो अद्यान्वचारिषं रसेन समगस्महि।
पयस्वानग्न आ गहि तं मा सं सृज वर्चसा॥

इति। भो आपः उदकाभिमानिन्यो देवताः इदं शृणुत। अद्य अस्मिन्नहनि अन्वचारिषं अनुचरो जातोऽस्मि एतावन्तं कालम्। किमर्थम्। रसेन पारमार्थिकेन रूपेण ब्रह्मणा समगस्मसि संगतो भवानि इति धिया। रसो वै सः। रसं ह्येवायं लब्ध्वानन्दी भवति—इति श्रुतेः। अतश्च पयस्वान् उदकमध्यवर्ती त्वं च भो अग्ने अग्रणीः परमात्मन् आगहि आगच्छ। आगत्य च तं प्रागुक्तकारणवन्तं सेवमानं त्वदभिन्नात्मकं वर्चसा तेजसा स्वस्वरूपेण संसृज संयोजय इत्याशास्महे। अथ बार्हतं ब्रह्म उच्यते। तत्र प्रगाथ आह—

मा चिदन्यद्वि शंसत सखायो मा रिषण्यत।
इन्द्रमित् स्तोता वृषणं सचा सुते मुहुरुक्था च शंसत॥

इति । परमात्मनोऽन्यद्वस्तु मान्वित् मैव विशंसत विशेषेण सत्यमित्यवोचत । अन्यशंसने संसारः स्यादित्याह । भोः सखायः मा मैव रिषण्यत रेषं पुनः पुनर्हिंसनं मैत । रिषण इति कण्ड्वादौ पठन्ति । किंतु इन्द्रमित् इन्द्रमेव स्तोता भजत । वृषणं मनोरथवर्षकं सचा सह भवत च । सुते यज्ञे मुहुः पुनः पुनश्च उक्थानि श्रेष्ठानि वचांसि शंसत ब्रूत । गायत्रादिषु सगुणब्रह्मप्रतिपादकेषु महावाक्येष्वनुगतः यः प्रणवः तमाश्रित्य अपरा अस्ति ब्रह्मविद्या इति ब्रह्मवित्प्रसक्तानुप्रसक्त्या तामप्याह अक्षरेणेति । अक्षरमिति यत्तत्प्रतिपाद्यब्रह्मापि अक्षरमुच्यते । अक्षरसंज्ञकेन उपासितेन ब्रह्मणा मिमते गच्छन्ति सप्तसंख्याका वाणीः छन्दोरूपवागभिमानिनीर्देवताः । प्रणवार्थस्तु अकारोकारमकाराः तत्त्वमसिपदार्थान् आहुः । एभिस्तु राजससात्त्विकतामसं ब्रह्मविष्णुरुद्रात्मकं क्रमेण परमात्मनो रूपमुच्यते जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्यवस्था वा भूर्भुवःस्वर्लोका वा ऋग्यजुःसामानि वा । ओं इति पदेन तुरीयं निर्गुणं स्वरूपमुच्यते । तस्मादोंकारशरीरो भगवान् समुदायात्मकेन । ओंकारो जपसमाधिभ्यां साक्षात्करणीय इति । एषा विद्या अक्षरब्रह्मविद्येत्युच्यते । कल्पस्तु—

गायत्रवाग्यज्ञ इयर्ति सूर्यं सूर्येण सामाथ स याति वाकम् ।
यस्त्रैष्टुभे ब्रह्मणि धीसमेतो वाकेन वाकाख्यमुपैति देवम् ॥
इदमेव फलं याति द्विपदानुष्टुभेन च ।
ब्रह्मणा बार्हतेनापि प्रसङ्गादुदितं त्रयम् ॥
आदित्ते विश्व इत्याह शक्तिपुत्रः पराशरः ।
आपो अद्येति चाह स्म सिन्धुद्वीपः स्वकं मनुम् ॥
मा चिदन्यदिति प्राह प्रगाथो बार्हतीं गिरम् ।
अक्षरेणेति सत् प्रापि छन्दोहंकारिदेवता ॥
प्रसक्तानुप्रसक्त्येतद्दुदितं प्रणवाश्रयम् ।
क्रमेण ब्रह्मसंप्राप्तिर्गायत्रादिषु वक्ष्यते ॥

इति—गायत्रेण प्रति—इति मन्त्रस्य कल्पे पञ्चश्लोकाः सन्ति ॥

जगता सिन्धुं दिव्यस्तभायद्रथन्तरे सूर्यं पर्यपश्यत् ।
गायत्रस्य समिधस्तिस्र आहुस्ततो मह्ना प्र रिरिचे महित्वा ॥ २९ ॥

जगतीच्छन्दस्कायामृचि उत्पन्नं साम जगत् । तेन **जगता** ब्रह्मा सृष्टिकाले **सिन्धुं** स्यन्दनशीलं उदकस्य स्यन्दकं वा आदित्यं **दिवि** द्युलोके **अस्तभायत्**

स्तम्भितवान्। जागतो वा एष य एष तपति—इति श्रुतिः। **रथन्तरे** एतन्नामके साम्नि स्तम्भितं **सूर्यं परि अपश्यत्** परिदृष्टवान् प्रजापतिः। तदाधारभूतायामृचि—स्वर्दृशम्—इति सूर्यप्रतिपादकशब्ददर्शनात्। असौ वाव स्वर्दृक्—इति हि श्रुतिः। अत एव तत्र सूर्यदर्शनं विधीयते—रथन्तरे प्रस्तूयमाने संमीलयेत् स्वर्दृशं प्रति वीक्षेत—इति सामब्राह्मणेन। **गायत्रस्य** गायत्र्यामुत्पन्नस्य साम्नः **समिधः** समिन्धनाः **तिस्रः** विभक्तीः **आहुः**। पादत्रयमाहुः इत्यर्थः। अथवा तिस्र ऋच आहुः। **ततः** हेतोः **मह्ना** बलेन **महित्वा** महत्त्वेन **प्र रिरिचे** परिच्यते। अन्यानि सामानि पृथक्पृथक् निर्मितवान्। यद्वा गायत्रशब्दः छन्दोवाची तस्य तिस्रो मूर्तीराहुः क्रमेणाष्टाक्षरैकादशाक्षरद्वादशाक्षरैः गायत्रीत्रिष्टुब्जगत्यात्मिकाः। यस्मादेवं ततः तस्मात् गायत्री छन्दसां कनिष्ठा सती मह्ना बलेन महत्त्वेन च प्ररिरिचे सर्वाणि छन्दांसि अतिक्रामति येनैव बलेन सोममाहृतवती तादृशेनैवं भवति॥

२५. रथंऽतरे-संऽइधः-महिऽत्वा इति पदपाठः।

प्रकृतमवशिष्टं जागतं ब्रह्माधिकृत्योच्यते। जगता जागतेनोपासितेन ब्रह्मणा सिन्धुं समुद्राभिमानिनीं देवतं दिवि स्वर्लोके अस्तभायत् वशीकरोति। द्युस्थानप्रसङ्गाद्दिवान्तरमाह। रथन्तरे रथन्तरसामप्रतिपाद्यं यत् ब्रह्म तत् रथन्तरसाम। प्रतिपाद्यत्वं सामाभिव्यङ्ग्यत्वमात्रम्। साम्नं वर्णपदवाक्यात्मकत्वाभावात्। रथन्तरे ब्रह्मणि उपासिते सति सूर्यं वशीकृतं परितः पश्यति। रथन्तरसामानि तु अस इत्यन्तवन्ति। छन्दःसामानि तु—अभि त्वा शूर नोनुमः। रहस्यग्रन्थे तु—आ एना वोऽग्निम्। छन्दसि तु—एना वो अग्निं नमसा—इति। प्रत्यु अदर्श्यायवाम्। आ इमा उ वाम्। छन्दसि तु—इमा उ वां दिविष्टयः। अत्र—गीतिषु सामाख्या—इति वचनात् गीतिमात्रस्य सामत्वं निराधारगीत्यसंभवात् आधारत्वमात्रमृचाम्। न च गीत्यर्थे ब्रह्मणापि वक्तुं शक्यः। अतः ऋग्द्वारेणोपयोगो गीतेः। अतः छन्दसि ग्रन्थे पठितानामेव ऋचामर्थः कथनीयः न साम्नाम्। अतो रथन्तरसामार्थो नोच्यते। अत एव साम्नां महाकल्पे उक्तम्—

साम्नां नार्थोऽस्ति बह्वेव सामर्थ्यं तेषु विद्यते।
सर्ववेदोत्तमं साम तत्रान्ये अंशभाजिनः॥

इति। अथ गायत्र्यादीनां रथन्तरान्तानां विद्यानां महाफलमाह। गायत्रस्य अजहल्लक्षणया गायत्रादेः सप्तकस्य गणस्य गायत्रत्रैष्टुभजागतद्वैपदानुष्टुभबार्हतरथन्तराख्यानां

विद्यानाम्। समिधः फलाभिव्यञ्जकास्तिस्रो मूर्तयो भवन्ति। अयमर्थः। गायत्र्याद्युपासकानां ब्रह्मा वा विष्णुर्वा शिवो वा अवान्तरफलभोगानन्तरं अर्चिरादिमार्गेण स्वकान् लोकान् नयन्ति। तत्र ते तदुपासकानां तारतम्येन तेभ्यः फलविशेषान् ददति। ब्रह्मादयस्त्रयोऽपि सगुणं ब्रह्म इत्युच्यते। तेषां लोको ब्रह्मलोक इत्येवोच्यते। आह च योगयज्ञावल्क्यः—

अहंग्रहेण सगुणब्रह्मणः सेवकान् नरान्।
सगुणब्रह्मसंज्ञा ये ब्रह्मद्यास्ते स्वकं पदम्॥
ब्रह्मलोकाख्यमानाय्य नन्दयन्ति यथायथम्।
लयकाले तु तैः सार्धं मुच्यन्ते भावितात्मभिः॥

इति। ततो ब्रह्मलोकभोगानन्तरं मह्ना महता विष्ण्वादिना सगुणेन ब्रह्मणा सह तदुपदिष्टसगुणोपासनं श्रुत्वा क्षणमवधार्य प्ररिरिचे प्रकर्षेण प्रपञ्चात् पृथग्भवन्ति महित्वा महत्त्वेन मुक्तत्वेन हेतुना। तदुक्तं ब्रह्मपुराणे—

ब्रह्मणा सह ते सर्वे संप्राप्ते प्रतिसञ्चरे।
परस्यान्ते यतात्मानः प्रविशन्ति परं पदम्॥

इति। वाचस्पतिनाप्युक्तम्—

विद्याकर्मस्वनुष्ठानैस्तोषितेश्वरचोदिताः।
अधिकारं समाप्यैतत् प्रविशन्ति परं पदम्॥

इति। कल्पस्तु—

यो जागतं वेद स सिन्धुलोकं रथन्तरज्ञः परिसूर्यदर्शी।
ब्रह्मादयस्तान् स्वपदं नयन्ति ते तैः सहान्तेऽश्नुवते निजं स्वम्॥

इति॥

प्रवर्ग्यो घर्मधुगाह्वानकाले—उपह्वये—इत्यादिके द्वे ऋचौ। उपह्वये सुदुघां धेनुमेतां इति द्वे—इति सूत्रितत्वात्।

उप॑ ह्वये सु॒दुघां॑ धे॒नुमे॒तां सु॒हस्तो॑ गो॒धुगु॒त दो॑हदेनाम्।
श्रेष्ठं॑ स॒वं स॑वि॒ता सा॑विषन्नो॒ऽभी॑द्धो घ॒र्मस्तदु॒ षु प्र वो॑चम्॥ २६॥

अहं होता **उप॑ ह्वये॒** उपेत्य आह्वयामि। किम्। **ए॒तां धे॒नुं** आगच्छन्तीं क्षीरेण प्रीणयित्रीं गां प्रवर्ग्यार्थाम्। पुनः कीदृशीम्। **सु॒दुघां॑** सुष्ठु दोग्ध्रीम्।

उत अपि च **एनां** उक्तलक्षणां गां **सुहस्तः** शोभनहस्तः दोहनकुशलः । **गोधुक्** गोदोग्धा अध्वर्युः **दोहत्** दोग्धि । यस्मादेवं तस्मादुपह्वये इत्यर्थः । तदर्थं **सविता** सर्वस्यानुज्ञाता परमेश्वरः **नः** अस्मदीयं **श्रेष्ठं** प्रशस्यं **सवं** सोमयागं क्षीरं वा **साविषत्** अनुजानातु । कथमेवम् । तच्छब्दश्रुतेर्यच्छब्दाध्याहारः । यत् यस्मात् **घर्मः** प्रवर्ग्यः । यद्घ्राँ इत्यपतत् तद्घर्मस्य घर्मत्वम्—इति तैत्तिरीयकम् । तादृशः **अभीद्धः** अभिदीप्तः । **तत् उ** । उशब्द एवकारार्थः । तस्मादेव कारणात **सु प्र वोचं** सुष्ठु प्रवीमि इति । यद्वा एतां पुरतो दृश्यमानां धेनुं वृष्ट्या प्रीणयित्रीं मेघलक्षणां धेनुं उपह्वये आह्वयामि वर्षदोहाय । किंच एनां धेनुं सुहस्तः शोभन-दोहनकुशलहस्तोपेतो गोधुक् गोदोग्धा आदित्यो वायुर्वा दोहत् दोग्धि । तदधीनत्वा-द्वर्षणस्य । किंच तदर्थं सविता प्रेरकः परमेश्वरः नः अस्मदर्थं अस्मदुपभोगादृष्टमपेक्ष्य साविषत् अनुजानातु । प्रतिबन्धं मा करोतु इत्यर्थः । किमिति इदमुच्यते इति । उच्यते । घर्मो ग्रीष्मः अवर्षणजनितः सस्यशोषः । अभीद्धः प्रवृद्धः । तदुपु प्रवोचं तस्मादेव कारणात् ब्रवीमि । ब्रवीतेर्लुङि वच्यादेशे—अस्यतिवक्ति—इत्यादिना च्लेरङ् । छान्दसः अडभावः ॥

२६. सुऽदुघाम् सुऽहस्तः-गोऽधुक्-अभिऽईद्धः-ऊं इति—इति पदपाठः ।

वैश्वामित्रहैरण्यस्तूपसाप्तगवपाराशरसैन्धुद्वीपप्रागाथराथन्तराः सप्त पक्षा उक्ताः । य इत्तद्विदुः इति स्वमतमुक्तम् । शास्त्रान्तरे च अन्येऽपि पक्षाः सन्ति । तेषां परस्परवि-रुद्धानां मध्ये कः पक्षो ज्यायान् । तत्रोत्तरम् । उप उपग्राह्यत्वेन ह्वये स्वीकरोमि । सुदुघां सुष्ठु दोहिकां शुभकर्मभिर्व्यासादिभिः सूत्रप्रणयनेन दुह्यमानत्वात् । न वैशेषिकादिमतानुसारिभिः । दुहः कप् घश्च । धेनुं कामधेनुस्थानीयाम् । धिनोति प्रीणयति इति धेनुः । ताम् । आपो वाव धेनवः । ता हि इदं सर्वं धिन्वन्ति इति । एतां प्रसिद्धां प्रकृतां च अध्यात्मपरां श्रुतिम् । ननु श्रुतिव्याख्यानरूपाणामपि दुर्बोधत्वात् सूत्रव्याख्यातश्रुत्यर्थो दुर्बोध एव । तत्राह—उत तथा एनां प्रकृतां श्रुतिं दोहत दोग्धि । कः । गोधुक् व्याससूत्राणां भाष्यकरणद्वारा सूत्रवाचां दोग्धा । सूत्रवाक्यतात्पर्यविवेचक एव श्रुतिं दोग्धि । तात्पर्यकथनेन श्रुत्यर्थसारं कथयति । न च भेदमाश्रित्य व्याससूत्र-भाष्यकारादिमतं इह ग्राह्यं इत्याह—सुहस्तः सुखहस्तः सुखकरः शङ्कराचार्यः । स गोधुक् सूत्रवाचां तात्पर्यज्ञः भाष्यकारो व्यासादिसूत्रव्याख्यानद्वारा यथा गां श्रुतिं

दोग्धि तथैव। तदर्थो नान्यार्थ इत्यर्थः। यद्वा उत एव। स एव दोहद्दोग्धा एनां उपनिषदम्। न च शङ्कराचार्यो मर्त्यमात्रं इत्यत आह—श्रेष्ठं अज्ञानलक्षणस्य अन्तस्तमसो हन्ता। सवं जन्म। सविता साविषत् आसादितवान् नः अस्मदर्थम्। नृशब्दसंबुद्धिरेषा इति केचित्। तत्र सवितापि जीवमात्रं इत्यत आह—अभीद्ध इति। अध्यात्मप्रकाशितः। घर्मः। घृ क्षरणदीप्त्योः। विगलिताविद्यः परमात्मैवात्र सूर्यपदेन विवक्षितः। महापुरुष इति यमवोचाम—इत्यारभ्य खण्डसमाप्तिपर्यन्तं एतां अनुविद्यासहितां इत्यनेनोपनिषद्वाक्येन अयमर्थः स्फुटमुक्तः। ननु अध्यात्मप्रकरणे शङ्कराचार्योत्पत्तिनिरूपणं व्यर्थम्। तत्राह—तद् तद्वाच्यं ब्रह्मैव सु सुष्ठु असंशयं प्र प्रकर्षेण अविपर्ययेण अवोचं उक्तवानस्मि। अत्र शिवपुराणे वाराणसीमाहात्म्ये लगुडेश्वरोपाख्याने कणादाद्युत्पत्तिनिरूपणावसरे नारदं प्रति सनत्कुमारवचनम्—

कृते ज्ञानप्रदः सत्यस्त्रेतायां दत्त एव तु।
द्वापरे व्यासनामा तु कलौ शङ्करनामधृक्॥
सत्यः सुमेधसो ब्रह्मा पुत्रभावमुपागतः।
अत्रेर्दत्तः शक्तिपुत्रस्ततो व्यासः प्रकीर्तितः॥
विष्णुतेजःसुतः साक्षाच्छङ्करः परिकीर्तितः।
सत्यो ब्रह्मा हरिर्दत्तो व्यासो रुद्रः प्रकीर्तितः॥
शङ्करः सविता साक्षादीश्वरः सर्वदैवतम्।
युगे युगे प्रनष्टस्य शास्त्रस्योद्धारणाय वै॥
श्रुतिस्मृत्यर्थबोधाय पाखण्डनिधनाय च।
अध्यात्मशास्त्रविज्ञप्त्यै लोकानुग्रहकारणात्॥
सुराद्यभ्यर्थितो देव ईश्वरः परमेश्वरः।
अवतारांश्चकारासौ श्रुतिस्मृत्युदितान् स्वकान्॥

इति कल्पस्तु—

प्रामाणिकः श्रुत्युदितः स योऽर्थो
　व्यासोक्तरीत्या प्रतिपादितश्च।
व्यासोदितं शङ्करबोधितं च
　यः शङ्करोऽसौ सविता स ईशः॥
व्याकुर्वन् व्याससूत्रार्थं श्रुत्यर्थांश्च यथोचितान्।
श्रुत्यर्थो यस्तथैवासौ शङ्करः सविता ततः॥

इति॥

हिङ्कृण्वती वसुपत्नी वसूनां वत्समिच्छन्ती मनसाभ्यागात् ।
दुहामश्विभ्यां पयो अघ्न्येयं सा वर्धतां महते सौभगाय ॥ २७ ॥

यथाहूता गौः **हिङ्कृण्वती** वत्सं प्रति हिङ्कारं कुर्वती **वसूनां वसुपत्नी** क्षीरदध्याज्यादिबहुधनानां सर्वदा पालयित्री । वृत्त्यवृत्तिभ्यां वसुनः पालयितृत्वम् । तस्यैवाधिक्यं च प्रतिपाद्यते । पुनः कीदृशी । **मनसा वत्सं इच्छन्ती** । ईदृशी सा **अभि आ अगात्** अभ्यागमत् । **इयं** आगता **अघ्न्या** । गोनामैतत् । अहननीया गौः । **अश्विभ्यां** ताभ्यां अथाय । **पयः** क्षीरम् । **दुहां** दुग्धाम् । **सा** तादृशी **महते** सौभगाय प्रवृद्धाय सौभाग्याय । **वर्धतां** प्रवृद्धा भवतु । यद्वा अस्मै सौभगाय क्षीरं वर्धयताम् । अत्रापि वृष्टिपरत्वेन यथायोगं योग्यम् । हिङ्कृण्वती वर्षणाय शब्दयन्ती वसूनां गोसस्यादिधनानां बहूनां वसुपत्नी तेषामेव पालयित्री वत्सं लोकं वत्सवत् पोषणीयं मनसा इच्छन्ती प्रीणयितुमभ्यागात् अभ्यागच्छति मेघरूपा । सा च अघ्न्या अहन्तव्या । प्रस्तुता इत्यर्थः । पयः उदकं अश्विभ्यां व्याप्ताभ्यां स्थावरजङ्गमाभ्यामर्थाय । यद्वा अश्विनौ वाय्वादित्यौ । ताभ्यां सकाशात् दुहां दुग्धाम् । तौ हि वृष्टेर्मोचयितारौ । शिष्टमविशिष्टम् ॥

२७. हिङ्ऽकृण्वती-वसुऽपत्नी-अश्विऽभ्याम्—इति पदपाठः ।

श्रीशङ्कराचार्यव्याख्यायां ब्रह्मविद्येव निष्कृष्यते इत्याह—वसुपत्नी ब्रह्मविद्या । वसू देवौ जीवपरमात्मानौ वसनौ छादनशीलौ पती ईशौ विषयत्वेन पतनीयौ ज्ञापनीयौ यस्याः सा वसुपत्नी जीवपरावेकत्वेन प्रकाशयन्ती । विभाषा सपूर्वस्य—इति ङीप् । नकारश्चान्तादेशः । पुनः कीदृशी । वसूनां वत्समिच्छन्ती । वसुः इति रश्मिनाम देवतानाम च । वामदेवादीनामंशानां देवतात्वेन भावितात्मनां ब्रह्मविद्याचार्याणां वत्सं पुत्रं भावितं शिष्यं इच्छन्ती ममायमस्तु इति काङ्क्षन्ती । अत्राह वेदमित्रः—

ईशत्वेनैव योगेन भावितोऽस्य गुरुः स हि ।
पुत्रस्य भावं प्राप्तो यः स च शिष्यस्तु संप्रति ॥

इति । हिङ्कृण्वन्ती । हि गतौ वृद्धौ च । हि प्रसिद्धं गतं अनुभवसिद्धं च देशकालानवच्छिन्नं सर्वशास्त्रप्रसिद्धं च ज्ञानं यस्य तत् ब्रह्म हिङ् ।

पञ्चमा ज्ञानवाचकाः ।

इत्येकाक्षरनिघण्टुः । ब्रह्मैव हिङ्कारः—इति श्रुतिः । तं वत्सं हिङ्कृण्वती ब्रह्म कुर्वन्ती ब्रह्मभावं नयन्ती । लक्षणहेत्वोः क्रियायाः—इति शतृप्रत्ययः । मनसा । मन निर्वचनकर्मा । मननेन गुरुवचनेन अभि आगात् अभ्यागच्छति । अत्यादरादेव निश्चितार्था भवति इति शिष्यस्य आत्मसात् भवति । श्रद्धया हृति स्थिरा भवति । सा पुनर्विद्या वेदान्तविचारादेव निश्चितार्था भवति इत्याह—दुहां अश्विभ्यां पयः । दुहां दुह्यते परमानन्दाख्यं पयः । अश्विभ्यां इन्द्रियाभ्यां गुरुशिष्याभ्याम् । द्विकर्मको दुहिः । कर्मणि प्रत्ययः द्वितीया छान्दसी । पयः ब्रह्म अमृतं क्षीरं च । अध्न्या । गोनामैतत् । गौश्चात्र श्रुतिः । अघं नयन्ती अहन्तव्या नित्या पापहन्त्री इयं उपनिषल्लक्षणा महावाक्यलक्षणा सा वर्धतां दीर्घा भवताम् । असकृदावर्तमाना दीर्घकालमनुवर्तते । आवृत्त्यवधिमाह—महते सौभगाय महानन्दाय महानन्दमनुसर्तुम् । यावदानन्दाविर्भावस्तावत् इत्यर्थः । सुभगान्मन्त्रे—इत्यञ् । कल्पस्तु—

आचार्यः शिवभावितो निजसुतस्थानी तु शिष्यो मतो
जीवेशौ विषयीकरोति निजसाद्भूतात्मविद्या यथा ।
शिष्यं ब्रह्म करोति सा श्रुतिमयी जीवेन दोह्या मति-
र्वर्त्या सानलसैर्नरैर्निजसुखप्रादुर्भवः सोऽवधिः ॥

इति ॥

प्रवर्ग्येऽभिष्टवे दोहनसमये वत्से मातुः सकाशादपनीयमाने—गौरमीमेत्—इत्येषा । सूत्रितं च—गौरमीमेदनु वत्सं मिषन्तं नमसेदुप सीदत—इति ।

गौर॑मीमे॒दनु॑ व॒त्सं मि॒षन्तं॑ मू॒र्धानं॒ हिङ्ङ॑कृणो॒न्मात॒वा उ॑ ।
सृक्वा॑णं घ॒र्मम॒भि वा॑वशा॒ना मिमा॑ति मा॒युं पय॑ते॒ पयो॑भिः ॥ २८ ॥

गौः धेनुः **मिषन्तं** निमीलिताक्षं **वत्सं अनु** प्राप्य **अमीमेत्** शब्दं करोति । मीमयतिः शब्दकर्मा । यद्वा उक्तं वत्समनु आत्मानं प्रक्षिपति । किंच तस्य वत्सस्य **मूर्धानं मातवै** मातुं निर्मातुं लेहनेन शोधयितुम् । **उ**शब्दोऽवधारणे । **हिङ् अकृणोत्** हिङ्कारमकरोत् करोति । किं च **सृक्वाणं** वत्सस्य वदनप्रान्तं फेनस्य स्रष्टारं **घर्मं** क्षीरस्य क्षरणशीलं वत्सं **अभि** अभिलक्ष्य **वावशाना** भृशं कामयमाना । **मायुं** शब्दं **मिमाति** निर्माति करोति । तादृशी सती **पयोभिः** प्रभूतैः क्षीरैः **पयते** प्यायते आप्यायनं करोति वत्सम् । अत्रापि मेघपरतया

योजनीयम् । एवमाहूता मेघरूपा गौः धेनुः मिषन्तं वृष्टिरूपक्षीराभावेन निमीलिताक्षं लोकाख्यं पुत्रमनु अनुसृत्य अमीमेत् गर्जनशब्दं वर्षणचिह्नरूपं करोति । मूर्धस्थानीयां भूमिं मातवै उ निर्मातुमेव सस्यादियुक्तां कर्तुं हिङ्ङकृणोत् हिङ्कार-रूपं शब्दमकरोत् । प्रतिपादनभेदादपुनरुक्तिः । किंच सृक्वाणं फलस्य स्रष्टारं घर्मं दीप्तं पुत्रमभि वावशाना आभिमुख्येन कामयमाना पयोभिरुदकैः पयते प्यायते आप्यायनं करोति ॥

२८. ॐ इति-पर्यः ऽभिः— इति पदपाठः ।

उपह्वये—इत्यादयश्चत्वारो मन्त्रा भारद्वाजीये सूत्रे वाश्यमानधेन्वनुमन्त्रणे विनियुक्ताः । तथापि तद्विनियोजकः अधियज्ञविषयः । अस्मद्व्याख्या तु अध्यात्म-विषया । इत्युक्तं प्रागेव । इदानीं ब्रह्मविद्याप्रचुरश्रुतेः प्रवृत्तिविशेषानाह—गौः श्रुतिः अमीमेत् द्रमहममीमगतौ । रूपसिद्धिश्छादसी । पाल्यते वत्सं पुत्रभावमापन्नं शिष्यं ब्रह्मविद्यायामुपदिष्टम् । मिषन्तम् । मिष दर्शने । पश्यन्तम् । सर्वदा ज्ञानमारूढम् । अनु उपलक्षयित्वा । अनेन आरूढभावं प्रतिपन्ने शिष्ये प्रवृत्तिर्दर्शिता । अथ तदधरमनु-भाविनं प्रति आह—हिङ् ब्रह्म । इदमुक्तं पूर्वमन्त्रे । मातवै उ । तवै चान्तश्च युगपत् —इति युगपदुदात्तद्वयम् । अन्तर्भावितोऽत्र ण्यर्थः । मापयितुम् । ज्ञापयितुमेव पूर्वोक्तं वत्सम् । मूर्धानं मुख्यं प्रवर्तकं श्रुतौ स्मृतौ चोपदेष्टारं अज्ञानहिंसकं अकृणोत् करोति । कृवि हिंसायाम् । अनुभवी तु लोकहितकर्ता आत्मानं परं च संसारादुद्धरति । स हि—ब्रह्म तत्त्वमसि—इति बोधयति शिष्यम् । अथ तदधरमभ्यसिनं प्रति आह—सृक्वाणम् । सृजेः क्वनिपि कुः— इति भोजः । सृक्वा वदनैकदेशः । चर्वणाधारः इति भट्टभास्कर-मिश्र आह । लेलिहान इत्यपरे । सृक्वाणं प्रयतमानं इत्यर्थः । घर्मं अभ्यस्यन्तं अभ्य-सिनं अभि लक्षयित्वा वावशाना स्निह्यतो हितकारिणी श्रुतिः अभ्यासकालवर्जं मिमाति प्रतिपादयति धर्मज्ञं धर्मं नित्यनैमित्तिकात्मकम् । अथ तदधरं मुमुक्षुं प्रति आह—मां प्रामां प्रमितिमात्मने इच्छन्तं वत्सं जिज्ञासुं मुमुक्षुं पयते । अय पय गतौ । गत्यर्थाः ज्ञानार्थाः । अन्तर्भावितण्यर्थः । बोधयति पयोभिः गमकैर्हेतुभिः विचारैः । पयते इत्यत्र एकवाक्ये इति प्रकृत्य युष्मदस्मदादेशा वक्तव्याः—इति वार्तिककारवचनात् निघातः । अत्रारूढानां लक्षणानि श्रीशङ्कराचार्यशिष्यद्रमिडस्वामिना उक्तानि—

अप्रसक्तसमाधिस्थदेहमात्रस्थितिक्रियः ।
आरूढः स्यात् परानन्दी काललीलाक्रियोचितः ॥

समाधावपरोक्षात्मविज्ञानानुभवो भवेत् ।
समाधिविद्भिः प्रारब्धेतरकर्माकरा इति ॥

तथा—

वाक्यैः संवाद्य सच्छास्त्राण्यभ्यसन् स्वपरोक्षधीः ।
वर्ततेऽभ्यासकाले तु त्यजन् कर्म सदा स्वयम् ॥
मुमुक्षुर्मोक्षकामी च स्वक्रियैवं सकृत् त्यजेत् ।
साधनाल्पमहत्त्वेन मुमुक्षुस्तारतम्यतः ॥

इति । कल्पस्तु—

नारूढे विधिरस्ति संविदधिके कर्मावकाशोज्झिते
लोके चानुभवी प्रवर्तकतया श्रुत्या प्रथां प्रापितः ।
अभ्यासी निगमोदितेषु रमते त्वभ्यासकालं विना
मोक्षेच्छुर्विहिताः क्रियाः प्रकुरुते काम्यां निषिद्धां विना ॥

इति ॥

अयं स शिङ्क्ते येन गौरभीवृता मिमाति मायुं ध्वसनावधि श्रिता ।
सा चित्तिभिर्नि हि चकार मर्त्यं विद्युद्भवन्ती प्रति वव्रिमौहत ॥ २९ ॥

सः अयं वत्सः **शिङ्क्ते** अव्यक्तध्वनिं करोति । **येन** वत्सेन **गौः** माता **अभीवृता** आगत्य अभितो वेष्टिता भवति । किंच सा गौः **मायुं** शब्दं **मिमाति** निर्मिमाति । कुत्र स्थिता । **ध्वसनौ अधि श्रिता** ध्वसनस्थाने गवां निवासाश्रये अधिष्ठिता । **सा** तादृशी **चित्तिभिः** ज्ञानैः तत्पूर्वकैः कर्मभिर्वा **मर्त्यं नि चकार हि** नीचैः करोति । ज्ञानविशिष्टा मनुष्या यथा बालकस्य आह्वानस्तनपानादिस्नेहं कुर्वन्ति ततोऽप्यतिशयं इयं करोति इत्यर्थः । किंच **विद्युत् भवन्ती** बहुक्षीरतया विद्योतमाना सती **वव्रिं** स्वकीयं रूपम् । वव्रिरितिरूपनाम । रूपं **प्रति औहत** प्रकाशयति । यद्वा वत्सस्नेहातिशयस्वरूपं विद्युद्भवन्ती विद्युदिव शीघ्रदर्शना सती औहत । अयमेकोऽर्थः ।

अर्थान्तरं च । शाकपूणिर्नाम निरुक्ताचार्यः सकलमन्त्रदेवताः जानामि इति अभिमानितवान् । दुर्ज्ञेयस्य तत्त्वस्य स्वरूपमसौ जानाति किल । एनं व्यामोहयामि । इति मनसि कृत्वा सन्दिग्धोभयलिङ्गा देवता प्रादुरासीदथ तस्य पुरतः । स च तां

न बुबुधे। बुभुत्सया च तां स्वरूपं प्रदर्शय इति पप्रच्छ। सा च—अयं स शिङ्क्ते इत्येषा मद्देवता। तत्र प्रतीयमानं मत्स्वरूपं—इत्युपदिदेश। कथमत्रोभयलिङ्गत्वम्। वस्तुत उभयलिङ्गत्वे कथं देवतैक्यं इति। उच्यते। अत्र उभयलिङ्गत्वमुभयथा संभवति स्त्रीपुँल्लिङ्गद्वयेन मध्यमोत्तमलिङ्गद्वयेन च। तत्कथम्। अयं सः येन इति पुँल्लिङ्गवाचिना शब्दत्रयेण मेघः प्रतीयते। अधि श्रिता सा इत्यादिना स्त्रीलिङ्गवाचकेन माध्यमिका वाक्। अत उभयलिङ्गत्वम् तथा विद्युद्भवन्ती इत्येवं मध्यमलिङ्गं तत्र मेघस्तनितयोर्माध्यमिकयोः प्रतीतेः। तथा सति वव्रिमौहत इत्यत्र वर्षेण पृथिवीं प्रच्छाद्य तस्या रसं प्रत्यादत्ते इत्ययमर्थो विवक्षितः। स च आदित्यव्यापार इत्युत्तमलिङ्गत्वम्। तर्हि वस्तुत उभयलिङ्गत्वप्रतीतेः उभे अपि देवते। यल्लिङ्गं सा देवता—इति न्यायात्। अतः कथमेकदेवतासिद्धिः इति। अयं सः येन इत्येतेषां व्यत्ययाश्रयणेन सर्वदेवतानां अधिष्ठानात्मिकाया एकत्वाश्रयणेन वा सर्वफलदात्रात्मन एकत्वाश्रयणेन वा देवतैक्योपपत्तेः। अनेन मध्यमोत्तमभेदेन उभयलिङ्गत्वपक्षेऽपि देवतैक्यमुक्तं भवति। अतः—एकैव वा महानात्मा देवता—इत्युक्तत्वात् वस्तुतो देवतैक्यं अधिष्ठात्रधिष्ठानभेदेन भेदश्च न विरुध्यते। अयं स शिङ्क्ते इयं सा माध्यमिकाया वाचः अधिष्ठात्री देवता शिङ्क्ते अव्यक्तध्वनिं करोति। येन गौरभीवृता। गौरिति वाङ्नाम। माध्यमिका वाक्। यया अभिवृता अभितो व्याप्ता। अधिष्ठिता इत्यर्थः। सा इयं शिङ्क्ते। अथवा अयं स शिङ्क्ते इति नैव माध्यमिका वाक् निर्दिश्यते। अपि तु मेघः। तस्यां वाचि शिञ्जानायां स एव शिङ्क्ते इति उपचर्यते। मञ्चाः क्रोशन्ति इतिवत्। अयं स मेघः शब्दं करोति येन माध्यमिका वाक् अभिव्याप्ता। शब्देन प्रकार एवोच्यते। मिमाति मायुं स्तनितलक्षणं शब्दं करोति। अथवा इयं लुप्तोपमा। मिनोति स्वतेजः सर्वत्र प्रक्षिपति इति मायुः आदित्यः। तमिव अतिदीप्तं करोति इत्यर्थः। अथवा सामर्थ्यादात्मानं आदित्यसदृशं निर्मिमीते। कुत्र स्थिता। ध्वसनौ अधि श्रिता ध्वंसने मेघे अधिश्रिता। सा ईदृशी चित्तिभिः। कर्मनामैतत्। स्वकर्मभिर्वृष्टिरूपैः। मर्त्यं मरणधर्माणं स्थावरजङ्गमरूपं कृत्स्नं जगत्। नि हि चकार नीचैः करोति। मनुष्यान् प्रणतान् करोति। ओषध्यादिकं फलेन अवनतं करोति। अथवा चित्तिभिः द्योतनलक्षणैः कर्मभिः। विद्युति विद्योतमानायां सर्वे

जनाः भीत्या शिरांसि नतानि कुर्वन्ति। कथं भूता नीचैः करोति इति उच्यते। विद्युद्भवन्ती विद्युद्रूपतामा पद्यमाना प्रति वव्रिं औहत। वव्रिरिति रूपनाम। ऊहतिरत्र सामर्थ्यात् उपसंहारवाची। प्रत्युपसंहरति उदकलक्षणं रूपं पुनरादत्ते रश्मिद्वारा वृष्टमुदकं पुनर्घर्मकाले आदत्ते। एकस्यैव ज्योतिषः त्रेधाकरणात् विद्युतः सूर्यरश्मिभाव उपपद्यते।

तमू अकृण्वन् त्रेधा भुवे कम्।

इति वक्ष्यमाणत्वात् स्तनितस्य विद्युद्भावः मेघविद्युत्स्तनितानां अभेदाभिप्रायेण॥

२९. अभिऽवृता·चित्तिऽभिः-विऽद्युत्—इति पदपाठः।

पयोभिः इत्युक्तम्। विचारप्रवृत्तिरपि स्वप्रज्ञाकारिता नैव हिताय। किंतु आचार्यप्रवर्तितैव। इति वक्तुं आचार्योपदेश उच्यते—अयं जीव एव सः स्वस्य परोक्षब्रह्मप्रतिपन्नः शिङ्क्ते एकान्ते उपदिशति। शिजि अव्यक्ते शब्दे। येन शिञ्जनकर्त्रा आचार्येण गौः श्रुतिः अभीवृता अनुप्रयोगादन्वर्था कृता। अन्यत्र ध्वसने शब्दे तद्देशे नासाग्रे च वर्तते यद्यपि तथापि प्रकृतानुपयोगादन्यार्थता। धुः इति मनुष्यनाम। अस्यति प्रेरयति इति असनः परः। द्वन्द्वसमासः। ध्वसनौ जीवपरौ। श्रिता विषयीकुर्वती। अधि अधिकं यथा तथा मिमाति बोधयति। कम्। मायुं मां प्रमितिमात्मने इच्छन्तं मायावन्तं वा। मतुपो लोपः। मायुर्वचसि मायायाम्—इति निघण्टुः। सा गौः चित्तिभिः चिन्तनाभिः निवर्तनीभिः युक्तिभिः विद्युदपरोक्षरूपा भवन्ती इति। प्रमाणजनितज्ञानस्यैव अविद्यानिवर्तकत्वादेवमुक्तम। कार्यकारणयोरभेदोपचारः। श्रुतिरेव प्रमाणमस्माकम्। श्रुतिजनितं ज्ञानमेव मननादिहीयमानसंशयादिदोषमपरोक्षं ज्ञानं भवति। अस्मिन् पक्षे अन्तःकरणवृत्तिज्ञानानां क्षणिकत्वनियमो नास्ति। सहानवस्थाननियमश्च नास्ति। तदुक्तं विवरणे—

श्रवणजनितबुद्धिः संशयादि प्रमृष्टा सुकृतमननमृष्टा नैव सा स्यात् परोक्षा।
निकषति किमविद्यामप्रमाणं चरित्वा मतिषु च युगपत्त्वं स्थैर्यमिष्टं न यत्नैः॥

इति। ननु अविद्यानिवर्तकं वृत्तिलक्षणं यज्ज्ञानं तन्निवर्तते न वा। न चेत् द्वैतं स्यात्। तन्निवर्तते चेत् तन्निवर्तकं ज्ञानान्तरं स्यात्। तथाच अनवस्था। इत्याशङ्क्य अविद्यानिवर्तकं परोक्षज्ञानं स्वत एव निवर्तते इत्याह—वव्रिं रूपं निवर्तकज्ञानस्य रूप स्वत एव प्रत्यौहत। प्रत्यूहो विघ्नः। व्यहन्यत स्वयमेवोपरमति। तदुक्तं वाचस्पतिना—

यथा कतकरजो रजोन्तराविले जले प्रक्षिप्तं रजोन्तराणि भिन्दत् स्वयमपि भिद्यमानं अनाविलं पयः करोति एवमपरोक्षमात्मज्ञानं अविद्यां निवर्तयत् स्वयमपि निवर्तमानं निरवद्यमात्मतत्त्वं अवशेषयति—इति । ननु अपरोक्षज्ञानाश्रितः प्रपञ्चः कथं तेन शिक्षनकर्त्रा आचार्येण दृश्यते व्यवह्रीयते च । तत्राह—विदुद्रवन्ती सा गौः मर्त्यं अनित्यप्रपञ्चं निचकार निराकरोत् । निकारो न्यक्कारः । अपरोक्षज्ञानेन मिथ्यात्वबोधमात्रं क्रियते न विनाशः । तेन दृशिव्यवहारः न लुप्यते । तथापि ज्ञान्यज्ञानिनोः प्रवृत्तिविशेषः अस्त्येव । यथा कश्चित् मृदा चण्डालपुत्तलौ द्वौ द्वे च कपिले कृत्वा द्वाभ्यां प्रयच्छति । तत्र तयोश्चण्डालकपिलाबुद्धयः मृद्बुद्धयश्च भवन्ति । तत्र एकस्य मृद्बुद्धिः प्रबला । तथा अन्यस्य चण्डालकपिलबुद्धिः । नासौ स्नाति मृन्मयचण्डालस्पर्शने । अथ च मृन्मयचण्डालकपिले पश्यति व्यवहरति च । यस्य तु चण्डालकपिलाबुद्धी प्रबले तस्य भ्रान्तिमूलो व्यवहारः अन्यथैव एवं प्रकृतेऽपि । इति न कश्चित दोषः । कल्पस्तु—

> जीवोऽप्ययं ब्रह्म भवेद्गुरुः स्यात् तदत्र वेदो वदतीशजीवौ ।
> स युक्तिमृष्टो ह्यपरोक्षबोधः स्वं निर्मलीकृत्य वृथैव नश्येत् ॥

इति ॥

इदं शरीरं जीवावस्थायाम् । अनेन देहस्य असारता जीवस्य नित्यत्वं च प्रतिपाद्यते ॥

> **अनच्छये तुरगातु जीव-**
> **मेजद्ध्रुवं मध्य आ पुस्त्यानाम् ।**
> **जीवो मृतस्य चरति स्वधाभि-**
> **रमर्त्यो मर्त्येना सयोनिः ॥ ३० ॥**

अनत् प्राणनं कुर्वत् **जीवं** जीवनवत् **तुरगातु** स्वव्यापाराय तूर्णगमनं **सत् एजत्** तत् **शये** शेते वर्तते । पश्चात् प्राणापगमनानन्तरं उक्तविलक्षणं सत् **ध्रुवं** अविचलितं सत् **पुस्त्यानां** गृहाणां **मध्ये आ** शेते च स्थाणुवत्तिष्ठति । आकारः पूरणो वा । जीवस्य वैलक्षण्यमाह— **मृतस्य** शरीरस्य संबन्धी **जीवः मर्त्येन** मरणधर्मकेण शरीरेण **सयोनिः** पूर्वं समानोत्पत्तिस्थानः । यद्यपि जीवस्य न जन्मास्ति तथापि वपुषस्तद्भावात् तत्संबन्धेन उपचर्यते । तदेवाह—**अमर्त्यः** अमरणस्वभावः ।

जीवापेतं वाव किलेदं म्रियते न जीवो म्रियते—इति श्रुतेः। उक्तस्वभावो जीवः **स्वधाभिः चरति** पुत्रकृतैः स्वधाकारपूर्वकदत्तैरन्नैः चरति। वर्तते इत्यर्थः ॥

३०. तुरऽगातु-सऽयोनिः—इति पदपाठः।

व्यतिरेकेण पूर्वोक्तदृढत्वाय संसारी कथ्यते। सौकर्यायादौ द्वीतीयाधव्याख्या ; जीवः अङ्गीकृतजीवभाव आत्मा। मृतस्य नष्टस्य पूर्वपूर्वदेहस्य संबन्धिभिः स्वधाभिः। अन्ननामैतत्। उत्तरदेहभोगसाधनैः स्वधाभिः आत्मीयं भोगं दधद्भिर्वा धर्माधर्मसंस्कारैः चरति। चर गतिभक्षणयोः। विषयान् उपभुङ्क्ते। देहधर्मैः कथं देही लुप्यते तदभिमानात् इत्याह—सयोनिः सजन्मा देहादिजन्मादीनि आत्मनि मन्यमानः मरणादिधर्मवता देहेन्द्रियादिना सयोनिः। न च रूपादिवत् लोकायतिकचैतन्यवत् मदशक्तिवच्च देहेन सहोत्पत्तिरपारमार्थिकी शङ्कनीया इत्याह—अमर्त्यः देहधर्मैरपरामृष्टः। लोकायतिकेतरसर्वमते स्वात्मनो नाशे कृतनाशाकृताभ्यागमदोषप्रसक्तिः। लोकायतिकमतं तु—को ददर्श—इत्यत्र श्रुत्यैव भग्नं सर्वैर्दूषितं भ्राम्यति। ननु किमयं जीवः परात् भिन्नो न वा इत्याह—पस्त्यानां मध्ये त्रयाणां सावस्थानां कारणलिङ्गस्थूलानां देहानां मध्ये वर्तमानं ध्रुवं अचलं नित्यं ब्रह्मैव जीव उच्यते। कुतः। अनत्। अन प्राणने। प्राणधारणात् क्रियायोगात्। शये शिष्ये। शीङ् सुप्तौ। छान्दसो द्विर्वचनाभावः। छन्दस्युभयथा—इति सार्वधातुकत्वात् गुणः। छन्दसि लुङ्लङ्लिटः। सुषुप्तौ अज्ञानमात्रोपाधिकम्। ततः तुरगातु स्वप्ने तुरेण त्वरावता केवलेन मनसैव गमनशीलम्। ततो जागरे विषयवायुविक्षिप्तप्रायम्। एजत् सर्वतः कम्पते। दृढमेकरूपमपि अनाद्यविद्याया ईशाश्रिताया अंशे जीवज्ञानं कारणदेहस्थितं ब्रह्मजीवः सुप्तिवदिव भवति। ततः कारणदेहकार्ये लिङ्गे स्थितं जीवान्तरं स्वप्नवदिव भवति। ततो लिङ्गकार्यस्थूलदेहे स्थितं ब्रह्म जागरवदिव भवति जीवतमः। एवं ब्रह्मैव जीवः सदानादिस्थसहधर्मादिभिः चरति। स एव देहादिगुणवानिव। कल्पस्तु—

मायाया एकदेशे धृतमपि परमं सुप्तिसज्जीवमज्ञं
　लिङ्गं तत्स्थूलजीवस्वपनयुगथ तज्जागरे स्थूलदेहे।
स्थूले स्थूलाख्यजीवव्यवहृतिपरिगो जीव एव प्रमत्तो
　धर्माद्यैः पूर्वसृष्टैर्भ्रमति स तु वृथा यावदात्मज्ञता स्यात् ॥

इति ॥

प्रवर्ग्ये अभिष्टवे—अपश्यं गोपाम्—इत्येका विनियुक्ता। सूत्रितं च—अपश्यं गोपामनिपद्यमानं स्रक्वे द्रप्सस्य—इति।

अपश्यं गोपामनिपद्यमानमा
च परा च पथिभिश्चरन्तम् ।
स सध्रीचीः स विषूचीर्वसान आ
वरीवर्ति भुवनेष्वन्तः ॥ ३१ ॥

अहं **गोपां** सर्वस्य लोकस्य वृष्टिप्रकाशादिना गोपायितारम् । **अनिपद्यमानं** कदाचिदप्यविषण्णम् । तथा **पथिभिः** विचित्रैर्मार्गैः अन्तरिक्षरूपैः । **आ चरन्तं च परा** चरन्तं **च** उदयप्रभृति आमध्याह्नं आगच्छन्तं मध्याह्नप्रभृति आसायं पराङ्मुखं गच्छन्तम् । एवं महानुभावमादित्यं **अपश्यं** याथात्म्येन पश्येयम् । किंच **सः** आदित्यः **सध्रीचीः** सह अञ्चन्तीः । **सः विषूचीः** विष्वगञ्चन्तीः रात्रावपि चन्द्रभौमादित्यानां प्रकाशयित्रीः त्विषः **वसानः** आच्छादयन् । **भुवनेषु** भुवनैकदेशेषु लङ्कादिप्रदेशेषु **अन्तः** मध्ये । **आ वरीवर्ति** उदयास्तमयं कुर्वन् पुनः पुनरावर्तते । तमपश्यमित्यर्थः । एष वै गोपा एष हीदं सर्वं गोपायति — इत्याद्यस्मद्ब्राह्मणम् । अपश्यं गोपामित्याह असौ वा आदित्यो गोपा स हीमाः प्रजाः गोपायति—इत्यादि तैत्तिरीयकं च द्रष्टव्यम् ॥

३१. अनिऽपद्यमानम् पथिऽभिः-अन्तरिति — इति पदपाठः ।

एवं तावत् जीवजीवतरजीवतमादिरूपेण त्वंपदार्थगतान् विशेषानुक्त्वा तत्पदार्थगता विशेषा वक्ष्यन्ते । सन्ति च पञ्च चैतन्यावष्टम्भाः—

ईशो गुरुश्च जीवश्च तदन्तर्यामिसाक्षिकौ ।
चैतन्यस्कन्धकाः पञ्च मुक्तिरेतद्विवेचने ॥

इति महायोगशास्त्रे । अपश्यं पश्यामि । माहाभाग्यादृषिरेवमाह । गोपां गोप्तारमीशम् । अथ गुरुम् । अनिपद्यमानम् । पदनं संसारः । तदाख्यायां निशब्दः । ततो निवृत्तः । तमपश्यम् । गोपां इति । एष वै गोपाः—इत्याद्युपनिषद्ग्रन्थोऽप्येवमेव योज्यः । अथ जीवः । आचरन्तं धर्मं कुर्वाणं पराचरन्तं अधर्मं कुर्वाणम् । चकारौ अन्योन्यमिश्रधर्माधर्मार्थौ । यद्वा मर्त्यलोकमागच्छन्तं परलोकं च गच्छन्तम् । चकारात् आगच्छन्तं च । पथिभिः पुराणाद्युक्तमार्गैः । यद्वा देवयानः पितृयानः जायस्व म्रियस्व इत्येव तृतीयं स्थानं इति च तृतीयः पन्थाः । तैः ।

आपथय:—इत्याद्युक्तैर्वा । सापि ऋक् व्याक्रियते । केचिन्नरा आपथयः ब्रह्मविद्यामार्गिणः । अपरेविपथयः विरुद्धमार्गिणः पापिनः । अन्ये तु अन्तस्पथाः अस्पृष्टमार्गिणः । परे तु अनुपथाः अनुसृतमार्गिणः । भक्त्या देवतोपासकाः । अनुपथाः ऋजुमार्गिणः । एतैर्नामभिः निर्मितैर्मार्गैः रश्मिमतैर्मार्गैः । विस्तारयन्ति इति विष्टारो नाम मनुष्या मह्यं मां प्राप्तुं यज्ञं क्रियाकलापमूहन्ते वहन्ति । आह च वेदमित्रः—

ब्रह्मपापक्रियाभक्तिमार्गाश्चत्वार एव नः ।
पापवर्जा नरा एतैस्त्रिभिः श्रेयो वितन्वते ॥

इति । पापमार्गस्तु नानुष्ठेयः इति । प्रतिपाद्यमानश्रेयोहेतुरिति भावः । अथान्तर्यामी । स एव परमात्मा । सध्रीचीः । सह अञ्चति इति । सन्ध्याक्रियादौ देवताभिः सह अञ्चिताः पूजिताः दिशः । प्राच्यै दिशे नमः—इत्यादिभिर्मन्त्रैः वसानः स एव विषूचीः विगतगतीः कोणगतीरवान्तरदिशश्च वसानः नियच्छन् अन्तर्यामी इत्युच्यते । यस्तु वस्त्राणि वस्ते आच्छादयति तान्यसौ अवश्यं नियमयति इति दृष्टम् । दिगुक्ता हि जीवाः नियम्या अभिप्रेताः । अथ साक्षी । आवरीवर्ति आवृणोति अतिशयेन । भुवनेषु जगत्सु अन्तः मध्ये यद्यत्तत्सर्वमावरणं चैतन्यात् इति तत्प्रकाशकः साक्षी उक्तः । तन्नास्त्येव यत् साक्षिणा अप्रकाशितम् । सर्वं हि वस्तु ज्ञाततया अज्ञाततया साक्षिचैतन्यस्य विषय एव । सर्वोपाधिविशिष्टेषु अवशेषितं उपलक्षितं चैतन्यं साक्षी इत्याहुः । कल्पस्तु—

ईशो गुरुर्जीव उदीरितोऽन्तर्यामी च साक्षी परमात्मभेदाः ।
बोधोपदेष्टा भुवनेषु गन्ता स चोदको वेदक एष एकः ॥

इति ॥

य ईं चकार न सो अस्य वेद य ईं ददर्श हिरुगिन्नु तस्मात् ।
स मातुर्योना परिवीतो अन्तर्बहुप्रजा निर्ऋतिमा विवेश ॥ ३२ ॥

अत्र गर्भवासक्लेशपूर्वकजननप्रतिपादनेन तत्परिहाराय आत्मा ज्ञातव्यः इति अर्थात् प्रतिपाद्यते । **यः** पुमान् पुत्रार्थी **ईं** एनं गर्भं **चकार** करोति विक्षिपति वा तत्कारणभूतस्य विक्षेपद्वारेण **न सः** पुमान् **अस्य** तत्त्वं **वेद** । कर्मणि षष्ठी वा । एनं गर्भं न जानाति । कथंभूतः कथं वा केन प्रयोजनेनेति सर्वात्मना न जानाति इत्यर्थः । **यः** च **ईं** मातुरुदरस्थं **ददर्श** उदरवृद्ध्यन्यथानुपपत्त्या अनुमानेन वा

ददर्श **तस्मात्** द्रष्टुः सकाशात् सः **हिरुक् इत् नु** । हिरुक् इति अन्तर्हितनाम । इच्छब्द एवकारार्थः । नु निश्चये । अत्यन्तमन्तर्हित एव खलु । यद्वा यः संसारावस्थायां ईं एनं कृषिवाणिज्यवेदाध्ययनादिकं चकार सः अस्य एतत् न वेद लोकान्तरे जन्मान्तरे वा । तथा यः ईं एनं ददर्श गिरिनदीसमुद्रबन्ध्वादिकं ददर्श जीवनसमये तस्माम् दृष्टात् हिरुक् इत् नु पृथगेव । अत्रानुभूतं सर्वं न जन्मान्तरे लोकान्तरे वा अनुभवति इत्यर्थः । **सः** तादृशः **मातुः** जनन्याः **योना** योनौ **अन्तः परिवीतः** उल्वजरायुभ्यां परितो वेष्टितः सन् । **बहुप्रजाः** बहुजन्मभाक् । अथवा उत्पन्नः सन् स्वयमप्यपत्योत्पादनेन बहुप्रजाः । एवं गर्भदुःखं अनुभवन् **निर्ऋतिं आ विवेश** निर्ऋत्यभिधानं प्रदुःखं अनुभवति यावत् स्वरूपभूतात्मज्ञानम् । अतः तत्परिहाराय आत्मा ज्ञातव्यः इत्युक्तं भवति । एवमात्मविदामभिप्रेतोऽर्थः ।

नैरुक्तानां तु मते—य ईं चकार मध्यस्थानो वायुर्मेघो वा एतद्वृष्ट्युदकं करोति सः अस्य । तत्त्वमिति शेषः । अथवा एतत् कर्म । न जानाति । तयोरचेतनत्वादिति भावः । यस्तु ईं एतत् ददर्श पश्यति तस्मादपि हिरुक् अन्तर्हितः । प्राणिकर्मवशेन काले वर्षिता परमेश्वरः आदित्यात्मनि गूढः इत्यर्थः । यः ईं हिरुक् अन्तर्हितं एतत् ददर्श पश्यति स वृष्टिलक्षणः पुत्रो मातुः निर्मातुरन्तरिक्षस्य योनौ योनिवदुत्पत्त्याधारभूते अन्तरिक्षे । उभयोरप्यन्तरिक्षनामत्वात् सामान्यविशेषभावो द्रष्टव्यः । अन्तरिक्षैकदेशे योन्यां अन्तः मध्ये बहुप्रजाः बहुप्रजातान्नः बहुप्राण्युपकारी । अथवा जनिरत्र अन्तर्भावितण्यर्थः । बहूनां धाराणां सस्यनिष्पादनद्वारेण प्राणिनां वा प्रजनयिता सन् । निर्ऋतिं निरमणसाधनां भूमिं आ विवेश प्रविशति । प्राप्नोति इत्यर्थः ॥

३२. परिऽवीतः बहुऽप्रजाः-निःऽऋतिम् इति पदपाठः ।

प्राक्प्रतिपादितात्मज्ञानादेव मोक्षः न कर्मणा नापि समुच्चयेन इति वक्तुं ज्ञानकर्मसमुच्चयनिराकरणम् । य ईं इदं कर्म करोति स नैवास्य ईं इममात्मानं वेद वेत्ति । यस्तु ईं इमं आत्मानं पश्यति स पुरुषः तस्मात् कर्मकर्तुः सकाशात् हिरुक् नु पृथगेव । कर्तृकरणबुद्ध्योः युगपदेककर्तरि विरोधात् । यस्तु एते न्यायादिविरुद्धे ज्ञानकर्मणी मोक्षे समुच्चिते

मन्यते स उभयभ्रष्टः मातुर्योनौ गर्भे स्यात् । सर्वगतोऽपि परिवीतो वस्त्रादिना अन्तश्च अविद्यादिना परिवीतः बहूनां प्रजाः पुत्रत्वेन अनेकजन्मवान् । अन्तोदात्तत्वात् तत्पुरुषः । अर्थातिशयाच्च । अन्ये तु बहुव्रीहावपि—बहुप्रजाश्छन्दसि—इति निपातनात् स्वरसिद्धिमाहुः । निर्ऋतिं मृत्युं आविवेश आविशति । कल्पस्तु—

य: कर्मकर्ता न स आत्मवेदी य आत्मवेदी स पृथक्कृती स्यात् ।
एकत्र कर्तर्युभयं विरुद्धं मृत्युं व्रजेदित्यपमन्यमानः ॥

इति ॥

द्यौर्मे पिता जनिता नाभिरत्र बन्धुर्मे माता पृथिवी महीयम् ।
उत्तानयोश्चम्वो३र्योनिरन्तरत्रा पिता दुहितुर्गर्भमाधात् ॥ ३३ ॥

दीर्घतमा ब्रवीति । **मे** मम **द्यौः** द्युलोकः **पिता** पालकः । न केवलं पालकत्वमात्रम् । अपि तु **जनिता** जनयिता उत्पादयिता । तत्रोपपत्तिमाह— **नाभिः अत्र** नाभिभूतो भौमो रसः अत्र । तिष्ठति इति शेषः । ततश्च अन्नं जायते । अन्नाद्रेतः । रेतसो मनुष्यः । इत्येवं पारम्पर्येण जननसंबन्धिनो हेतोः रसस्यात्र सद्भावात् । अनेनैवाभिप्रायेण जनिता इत्युच्यते । अत एव **बन्धुः** बन्धिका । तथा **इयं मही** महती **पृथिवी मे माता** मातृस्थानीया । स्वोद्भूतौषध्यादिनिर्मात्री इत्यर्थः । किंच **उत्तानयोः** ऊर्ध्वतनयोः । **चम्वोः** सर्वस्य अन्व्योः भोगसाधनयोः द्यावापृथिव्योः **अन्तः** मध्ये **योनिः** सर्वभूतनिर्माणाश्रयमन्तरिक्षम् । वर्तते इति शेषः । **अत्र** अस्मिन्नन्तरिक्षे **पिता** द्युलोकः । अधिष्ठात्रधिष्ठानयोरभेदेन आदित्यो द्यौरुच्यते । स्वरश्मिभिः । अथवा इन्द्रः पर्जन्यो वा । **दुहितुः** दूरे निहितायाः भूम्याः **गर्भं** सर्वोत्पादनसमर्थं वृष्ट्युदकलक्षणम् । **आ अधात्** सर्वतः करोति ॥

सगुणब्रह्मविद्यायां तु ज्ञानकर्मसमुच्चयो युक्त एव इति वक्तुं कांचन सगुणब्रह्मविद्यामाह—या द्यौः सैव मम पिता तथा जनिता सैव मम नाभिः सनाभिः सहोदरा स्वसा । जनं कश्यपं इता जनिता । तारकादित्वात् इतच् । जनो हि कश्यपो यदजीजनज्जगत् इति भृगुर्वारुणिः । यद्वा जनं कश्यपं इयति इति कर्तरि निष्ठा । तृचि ङीष्प्रत्ययः । अत्र जगति यो बन्धुः भ्राता अग्निर्वा सोमो वा स एव ममापि बन्धुर्भ्राता । भृगुः शशी ।

देहेन सह जायेते सोमाग्नी भ्रातरौ विदुः ।
तयोरन्यतरच्छेदे वेदः पतति सर्वथा ॥

इति योगमित्रः ।

या पृथिवी सैव मम माता मही इयं गोर्नामष्ट ।
या मही कामधेनुरधिदैवं सैव मम गृहे इयं गौः ॥
द्यौर्नः पिता ॥
पृथिवी माता ॥

इति च मन्त्राभ्यां एतत् सर्वं सूचितम् । द्यौर्मे पिता—इत्यादिरूपेण ध्यायेत् इति विधिकल्पना । यथा द्रव्यदेवतासंबन्धाद्विधिः कल्प्यते एवं अर्थवादे वेदभागे वेद्य दर्शनाद्विधिकल्पना । वेद्यं हि विद्यायाः स्वरूपम् । न च—अस्य वामस्य पलितस्य होतुः इति वैश्वदेवम्—इति वैश्वदेवशंसनशेषता । तत्प्रयोगे तथात्वं अस्तु । इह हि ज्ञानमोक्षाक्षरप्रशंसा इत्युच्यते । अतः स्वातन्त्र्यमेतेषां मन्त्राणाम् । यदि केनचिद्विधिना अवच्छिद्य कस्मिन्नप्यर्थे विनियुज्यते तदा तत् स्वातन्त्र्यं तच्छेषार्थम् । अत्रापि यदा जपपारायणादौ विनियोगः तदा स्मार्यस्य प्रयोगसमवेतस्य अर्थस्याभावात् अध्यात्मपरता उचिता । अन्यच्च यदत्र किंचिद्वक्तव्यं तत् सर्वमूह्यम् । तत्र ध्यानान्तरं समुच्चिनोति । उत्तानयोः अन्योन्याभिमुखयोः चम्वोः । अध्यात्मपक्षे ऊर्ध्वाधोदेहभागयोः । अधिदेवतापक्षे तु ब्रह्माण्डस्य ऊर्ध्वाधोभागयोः । अन्तः मध्ये योनिः जगद्बीजं ईश्वरः अस्ति । तदुक्तम्—

ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति ।
भ्रामयन् सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया ॥

इति । अध्यात्मपक्षे तु हृद्युपास्यो जगद्धेतुः देहेन्द्रियादिप्रवर्तकः ईशः अस्ति । अधिदैवपक्षे तु क्षीरसागरशायी नारायणो जगद्योनिः प्रसिद्धोऽस्ति । अत्र जगद्योनावीश्वरे नारायणे बहिर्निर्गतरूपो जगत्पिता चतुर्मुखाख्यो ब्रह्मा जातः । स च स्वदुहितुः सरस्वत्याः योनौ अन्तः वीर्यं आहितवान् । तस्माद्वीर्यात् सर्गविशेषः इति । प्रजापतिर्वै स्वां दुहितरमभ्यध्यायत्—इत्यत्र खण्डे अयमर्थः स्पष्ट उक्तः । अध्यात्मपक्षे तु अत्र हृदयस्थे देहादिप्रापके जगद्योनौ ईश्वरे बहिर्निर्गतरूपश्चतुर्मुखस्थानीयः पिता तृतीयजन्मदातृत्वेन ममायं पिता इति शिष्यैर्भावितो ब्रह्मविद्याचार्यः ब्रह्मा अनुरूपं अन्तस्तत्त्वं गर्भं अधात् । अन्तर्भावितोऽत्र ण्यर्थः । आधापितवान् आधारयत् । अस्खलितमचीकरद्वा । आरोपितवान् वा । डुधाञ् धारणपोषणयोः । अनेन पिण्डब्रह्माण्डयोः जीवपरयोश्च

ऐक्यं सूचितम्। देहोऽपि ब्रह्माण्डः। तदाह श्रुतिः—पुरुषो ह वा अयं सर्व आन्दः—इत्यादिना खण्डसमाप्तिपर्यन्तेन ग्रन्थेन। एतद्विद्याफलं तु कश्यपसंहितोक्तं ज्ञेयम्—

ब्रह्मविद्याप्रसङ्गोक्तविधानं ज्ञानतः फलम्।
ब्रह्मविद्यासमुत्पत्तिरनुक्तं चेत् फलान्तरम्॥

इति। वामनस्त्वाह—

न ब्रह्मलोकसंप्राप्तिरहंग्रहमृते भवेत्।
अन्यत्रोक्तं फलं कल्प्यं प्रत्यभिज्ञा फलं यदि॥
अनारभ्योक्तविद्यानां न्यायशास्त्रफलं विदुः।
अङ्गाच्च ब्रह्मविद्यानां कर्मसंपत् फलं विदुः॥
अङ्गाच्च ब्रह्मविद्यासु प्रोक्तं फलमति व्रजेत्।
प्रणयाश्रितगोदोहफलं यत् पृथगिच्छताम्॥

इति। कल्पस्तु—

नाको मे जनको दितिर्भगिनिका सोमानिलौ भ्रातरौ
माता भूः सुरधेनुका गृहगवीत्येवं विचिन्त्यं ततः।
देहार्धद्वयमध्यचित्तुदुहिता गर्भे पितुर्ब्रह्मदात्
तत्त्वं स्वाकृतिविष्णुनाभिजनितादाधात् सरस्वत्यथ॥
ध्यायेदेवं ततः पिण्डे जीवेशौ न पृथक् स्मरेत्।
एवं चिन्तयतो ब्रह्मविद्योदेति विमोचिनी॥

इति॥

आश्वमेधिके मध्यमे अहनि ब्रह्मोद्ये होत्रादयः—पृच्छामि—इत्यनया यजमानं पृच्छेयुः। तथा च सूत्रितम्—एकैकशो यजमानं पृच्छति पृच्छामि त्वा परमन्तं पृथिव्याः—इति।

पृच्छामि॑ त्वा पर॒मन्तं॑ पृथि॒व्याः पृच्छा॑मि॒ यत्र॒ भुव॑नस्य॒ नाभिः॑।
पृच्छामि॑ त्वा वृष्णो॒ अश्व॑स्य॒ रेतः॑ पृच्छामि॑ वा॒चः प॑र॒मं व्यो॑म॥३४॥

हे यजमान **त्वा** त्वां **पृच्छामि** प्रश्नं करोमि। किम्। **पृथिव्याः परं अन्तं** उत्कृष्टां काष्ठाम्। यत्र सर्वा पृथिवी समाप्यते तत् पृच्छामि। तथा त्वां

अन्यत् **पृच्छामि**। किं तत् इत्युच्यते। **यत्र भुवनस्य** भूतजातस्य **नाभिः** संनाहः बन्धनम्। यत्र सर्वं संनद्धं भवति तं इत्यर्थः। किंच **त्वा** त्वां **वृष्णः** वर्षकस्य **अश्वस्य** व्यापस्यादित्यस्य। असौ वा आदित्यो वृषाश्वः—इति तैत्तिरीयकम्। तस्य **रेतः** रेतोवत् कारणम्। तत् किमिति **पृच्छामि**। तथा **वाचः** सर्वस्य वाग्जातस्य **परमं** निरतिशयं **व्योम** स्थानम्। सर्वस्य वचसः कारणम्। **पृच्छामि**। एतत् प्रश्नचतुष्टयं पृच्छामि ॥

३४. विऽओम—इति पदपाठः।

प्रासङ्गिकनिवृत्तये पुनः प्रकृतानुसन्धानाय च चतुरः प्रश्नानाह—जीवरूपेण परमात्मदृष्टिरहं त्वा परमात्मरूपमीशं पृच्छामि पृथिव्या देव्याः महत्या मायाया अन्तं निवर्तकम्। प्रलयव्यावृत्त्यर्थमाह—परमात्यन्तिकं तथा पृच्छमि। यत्र कारणे सति भुवनस्य प्रपञ्चस्य नाभिर्वाहनं बन्धनमविश्लेषणम्। तत्कारणं पृच्छामि। महामायायाः साधारण्यात् जगद्वैचित्र्यजनकमसाधारणं कारणं पृच्छामि इत्यर्थः। तथा पृच्छामि त्वां वृष्णो देहेन्द्रियादिस्वामिनो जीवस्य यः अश्वः इन्द्रियम्।

इन्द्रियाणि हयानाहुर्विषयांस्तेषु गोचरान्।

इति श्रुतेः। तच्च इहान्तरं मनः सर्वेन्द्रियाण्यश्नुते व्याप्नोति। बलवत्त्वाच्च वेगवत्त्वाच्च तस्याश्वस्य मनसो रेतो रयणम्। रीङ् गतौ। स्नरीभ्यां तुट् च। चरमधातुवशा-च्चेष्टते—इति गर्भोपनिषदुक्तेश्च। उदकनामैतत्। आप्यायकमश्वं स्वमनसश्चेष्टकं चेतनं पृच्छामि इत्यर्थः। तथा वाचो वेदात् परमं हरम्। परं ब्रह्मेति केचित्। तच्चिन्त्यम्। व्योम विशेषेण अवितृ रक्षकं पृच्छामि। अवितृ चेत् कथं वाचः परमं निर्गुणम्। वाचः परमं निर्गुणं चेत् कथमवितृ। छान्दसं संप्रसारणम्। ओणेर्वा णिलोपः। ओणृ अपनयने। यतो निर्गुणशंसनं संसारापनेतृ पृच्छामि। कल्पस्तु—

मायानिवर्तकं किं स्याद्वैचित्र्यं किं निबन्धनम्।
मनसः प्रेरकं किं स्यात् श्रुतेर्दूरः क ईश्वरः ॥

इति ॥

अथैवं पृष्टो यजमानः—इयं वेदिः—इत्यनया प्रतिब्रूयात्। इयं वेदिः परो अन्तः पृथिव्या इति प्रत्याह—इति सूत्रितम्।

इयं वेदिः परो अन्तः पृथिव्या अयं यज्ञो भुवनस्य नाभिः ।
अयं सोमो वृष्णो अश्वस्य रेतो ब्रह्मायं वाचः परमं व्योम ॥ ३५ ॥

पृथिव्याः प्रथनवत्या भूम्याः **परः अन्तः** परमन्तं पर्यवसानं **इयं वेदिः** । न हि वेद्यतिरिक्ता भूमिरस्ति । एतावती वै पृथिवी यावती वेदिः—इति श्रुतेः । तथा **अयं यज्ञः भुवनस्य** भूतजातस्य **नाभिः** संनहनम् । तत्रैव वृष्ट्यादिसर्व-फलोत्पत्तेः सर्वप्राणिनां बन्धकत्वात् । अथ **वृष्णः** वर्षकस्य **अश्वस्य** आदित्यस्य **रेतः अयं सोमः** रसात्मकः । अग्नौ हुतः सोमरसः आदित्यं प्राप्य वृष्ट्यादि फलं जनयति । **अयं ब्रह्मा** प्रजापतिरेव **वाचः** मन्त्रादिरूपायाः **परमं व्योम** उत्कृष्टं रक्षकं स्थानम् । तत्रैवोत्पत्तेः तत्रैव पर्यवसानात् ॥

३५. विऽओम—इति पदपाठः ।

उत्तराण्युच्यन्ते । इयं ब्रह्मवित्सु प्रसिद्धा वेदिः ब्रह्मानुभूतिः पर आत्यन्तिकः अन्तः हेतुः पृथिव्या मायायाः । तथा अयं सर्ववादिप्रसिद्धः यज्ञः । अजहल्लक्षणया धर्माधर्मसंस्कारात्मकपुण्यपापराशिः भुवनस्य प्रपञ्चस्य विश्लेषकारकः असाधारणो हेतुः । तथा अयं प्रसिद्धः सोमः जगदीश्वरः जीवः सन् प्रेरकः वृष्णो जीवस्य यः अश्वः मनः तस्य रेतः । ब्रह्मा ब्रह्मीभूतः चतुर्मुखो विष्णुर्वा ।

आचार्यो ब्रह्मणो मूर्तिः ।

इति स्मृतेः । भृगुशप्तत्वात् ब्रह्मणो विष्णुशिववत् साक्षात् पूज्यत्वाभावात् गुरुरूपेण पूज्यत्वाच्च अयं प्राकृतो ब्रह्मा ब्रह्मविद्यागुरुरेव । वाचः वेदात् परमं दूरं व्योम परमन्त-ब्रह्म परमार्थतः । शिष्यभाग्यवशाच्च विशेषेण अवितृ संसारापनेतृ च । कल्पस्तु—

मायानिवृत्त्यै स्वनिजैक्यबोधो धर्मादिसंस्कारशुभैर्विशेषैः ।
ईशो हि जीवस्य मनोविनोदी वेदात् परं ब्रह्म गुरूदितं स्यात् ॥

इति ॥

सप्तार्धगर्भा भुवनस्य रेतो विष्णोस्तिष्ठन्ति प्रदिशा विधर्मणि ।
ते धीतिभिर्मनसा ते विपश्चितः परिभुवः परि भवन्ति विश्वतः ॥ ३६ ॥

सप्त सर्पणस्वभावाः सप्तसंख्या वा रश्मयः । **अर्धगर्भाः** संवत्सरस्यार्धे गर्भे गर्भस्थानीयं उदकं धारयमाणाः । यद्वा ब्रह्माण्डस्यार्धे मध्ये अन्तरिक्षे गर्भवद्वर्तमानाः । **भुवनस्य** लोकस्य **रेतः** सारं वृष्टिप्रदत्वेन रेतोभूताः । तादृशा रश्मयः **विष्णोः** व्यापकस्य आदित्यस्य **विधर्मणि** जगद्धारणव्यापारे **प्रदिशा** प्रदेशेन **तिष्ठन्ति** वर्तन्ते । किंच **ते धीतिभिः** प्रज्ञाभिः **ते मनसा** जगदुपकारः कर्तव्यः इति बुद्धया च । **विश्वतः** सर्वतः । द्वितीयार्थे तसिः । विश्वं **परि भवन्ति** परितो भावयन्ति । कृत्स्नं जगत् व्याप्नुवन्ति इत्यर्थः । यस्मादेवं तस्मात् ते एव **विपश्चितः** बुद्धियुक्ताः **परिभुवः** सर्वत्र व्याप्ताश्च । यद्वा सप्तार्धगर्भाः सप्त महदहंकारौ पञ्च तन्मात्राणि इति मिलित्वा सप्तसंख्यानि तत्त्वानि अर्धगर्भा अवि-कृतिरूपाः । विकाराश्रयाया मूलप्रकृतेः प्रकृतिविकृतेरुदासीनस्य आत्मनश्च उत्प-न्नत्वात् अर्धांशेन प्रपञ्चाकारेण परिणामात् अर्धगर्भाः । पुरुषांशस्याविक्रियत्वात् इत्यभिप्रायः । अत एव तेषां प्रकृतिविकृतित्वम् । यस्मादेवं तस्मात् भुवनस्य रेतः कारणम् । कारणभूतानि तान्येव विष्णोर्व्याप्तस्य पुरुषस्य विधर्मणि प्रदिशा प्रदेशेन तिष्ठन्ति । इतरत् समानम् ॥

३६. अर्धऽगर्भाः-प्रऽदिशा विऽधर्मणि-धीतिऽभिः-
विपःऽचितः-परिऽभुवः—इति पदपाठः ।

परमे व्योमन् यस्य वक्ष्यमाणज्ञानकथनेन इत्याह—सप्त अर्धगर्भाः अर्धकायाः अर्धकारणरूपाः । प्रकृतयो विकृतयश्च इत्यर्थः । भुवनस्य षोडशकस्य प्रकृतिविकारस्य रेतः कारणम् । विष्णोः प्रदिशा आज्ञयैव तिष्ठन्ति प्रवर्तन्ते । चेतनासहायजडानां प्रवृत्त्यनुपपत्तेः । विधर्मणि विरुद्धधर्मवत्याम् । ते च उक्ताः चतुर्विंशतितत्त्वात्मकाः पदार्थाः । धीतिभिः धार्यमाणैः अविनश्वरैः धर्माधर्मसंस्कारैः ते त्वया मनसा चेतसा च युक्ताः परिभुवः परिभवनधर्माः । विश्वतः । ल्यब्लोपे पञ्चमी इयम् । सर्वशास्त्राणि विज्ञापयन् विपश्चितोऽपि पुरुषान् परिभवन्ति संसारयन्ति । कथम्—ते—इत्यत्र—त्वया—इत्युक्तम् । जस्पर एव तेशब्दः प्रसिद्धः । उदात्तश्च तेशब्दः । अतः तच्छब्द-प्रकृतिकः । अत्र अव्ययवृत्तिकारोक्तमुत्तरम्—

तेमेशब्दावुदात्तौ चेत् तृतीयाथ स्वरादिषु ।
अनुदात्तावपादादावन्वादेशे च ङेङसोः ॥

इति। साङ्ख्यशास्त्रसमुत्थापकोऽयं मन्त्रः। तदुक्तं साङ्ख्यशास्त्रे—

मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त।
षोडशकस्तु विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः॥

इति उपन्यस्य साङ्ख्यशास्त्रमिह दूषितं विज्ञेयम्। विष्णोः प्रदिशा तिष्ठन्ति इति। विष्णाति स्नुह्यति स्निह्यति विश्नोति अज्ञानलक्षणं विषं नुदति इति वेवेष्टि इति नोदनात् विशति इत्यादिधातुभ्यः विष्णुशब्दः साधितो विष्णुपदसिद्धौ मयैव। नुडुप्रत्ययान्ता एते। विषस्य लोपः। आदिशब्दाद्ददति। विष्णोते वन्दते वदन्ति इत्यादयोऽपि इष्णुन्-प्रत्ययान्ताः। विशति वेष्यति इति च।

कारकेषु तु भावे स्यादिति व्युत्पत्तिसप्तकम्।
कालत्रयेण तद्भेदादेकविंशतिरूपकम्॥

प्रागुक्तधातुभ्यः कर्मकर्तृकरणेषु बहुलवचनात् संप्रदानापादानयोर्भावे इत्येवं सप्त व्युत्पत्तयः। ताश्च कालत्रयभेदात् एकोनविंशतिधा भिद्यन्ते।

एवं व्युत्पत्तयो विष्णावसंख्यातमुदीरिताः।
सर्वशब्दार्थको विष्णुशब्दो विष्णावुदीरितः॥

इत्यलमतिप्रसङ्गेन। कल्पस्तु—

सप्तार्धगर्भा कृतषोडशाऽपि विष्णावजा तिष्ठति मूलहेतौ।
सत्त्वानि धर्मादिभिरुज्ज्वलानि संसारयन्त्येव विपश्चितोऽपि॥

इति॥

न वि जा॑नामि॒ यदि॒॑वे॒दमस्मि॒ नि॒ण्यः संन॑द्धो॒ मन॑सा चरामि।
य॒दा माग॑न् प्रथम॒जा ऋ॒तस्यादिद्वाचो अ॑श्नुवे भा॒गम॒स्याः॥ ३७॥

अहं **यदि॑व इदं** यदपीदं विश्वं **अस्मि** कृत्स्नः प्रपञ्चोऽपि अहमेवास्मि। नामरूपांशमपरमार्थं त्यक्त्वा सर्वत्रानुगतोऽस्मि। योऽयं सच्चिदानन्दाकारोऽस्ति सोऽहमस्मि इति **न वि जा॒ना॒मि** विविच्य नाज्ञासिषम्। परं शास्त्रजनितं इदमहमस्मि इति ज्ञानं जातम्। अविवेकी अहमित्यर्थः। कार्यकारणयोरभेदात्। कृत्स्नप्रपञ्चस्यापि ब्रह्मानन्यत्वेन ब्रह्मैकत्वावगमे प्रपञ्चजातमपि स्वस्वरूपमेव भवति। इदं सर्वं यदयमात्मा ब्रह्मैवेदं सर्वमात्मैवेदं सर्वं स ईक्षत बहु स्यां प्रजायेयेत— इत्यादिश्रुतिभ्यः एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञानात्। तदनन्यत्वमारम्भणशब्दा-

दिभ्यः—इत्याद्युपपत्तिभिश्च प्रपञ्चस्य ब्रह्मानन्यत्वं सिद्धम् । यद्वा इवशब्द उपमार्थ एव । यदिव यत् परोक्षज्ञानं सर्वैकात्म्यरूपं आनुभाविकमस्ति तदिव तद्वदेवाहमस्मि । इदं सर्वमहमस्मि—इति ज्ञानं मे जातम् । अपितु एतद्दार्ष्टान्तिकभूतम् । आनुभाविकं सार्वात्म्यं यदस्ति तन्न विजानामि न प्राप्तोऽस्मि । शास्त्रजनितं सार्वात्म्यं जातम् । न तु आनुभाविकं इत्यर्थः । तत्र कारणमाह—यतोऽहं **निण्यः** । अन्तर्हितनामैतत् । अन्तर्हितो मूढचित्तः । चित्तप्रत्यक्प्रवणताभावेन परिच्छिन्न इत्यर्थः । तत्रोपपत्तिमाह—**संनद्धः** अविद्याकामकर्मभिः सम्यग्बद्धः वेष्टितः । अत एव **मनसा** युक्तः भावनासहिष्णुना बहिर्मुखेन विक्षिप्तेन चेतसा युक्तः । **चरामि** संचरामि संसारे । अथवा मनसा संनद्धः चरामि । इन्द्रियपरवश एव सन् संसारे दुःखमनुभवामि । न सार्वात्म्यं जानामि इति परिदेवते । यास्कोऽपि इमं परिदेवनार्थत्वेन उदाजहार—अथापि परिदेवना कस्माच्चिद्भावात् न विजानामि यदिवेदमस्मि—इति । बहिर्मुखचेतसः स्वरूपापरिज्ञानं जनितं दुःखं अन्यत्र श्रूयते ।

पराञ्चि खानि व्यतृणत् स्वयंभूस्तस्मात् पराङ् पश्यति नान्तरात्मन् ॥

इति । तर्हि कदा एतद्भवति इत्याह—**यदा आ अगन्** आगमिष्यामि तदा । किं तत् इत्युच्यते—**ऋतस्य** परमार्थस्य परस्य ब्रह्मणः **प्रथमजाः** प्रथमोन्मेषः प्रथमोत्पन्नश्चित्तप्रत्यक्प्रवणजनितोऽनुभावः । स यदा **मा** मां प्राप्नोति । **आत् इत्** अनन्तरमेव अव्यवधानेन **अस्याः वाचः** ऐकात्म्यप्रतिपादिकाया उपनिषद्वाचः यदिवेदमस्मि—इत्युक्ताया वा **भागं** भजनीयं शब्दब्रह्मणा व्याप्तव्यं परं ब्रह्मपदं **अश्नुवे** प्राप्नोमि । चित्तस्य बहिर्मुखतां परित्यज्य अन्तर्मुखतैव दुःसंपादा । सा यदा स्यात् तदानीमेव स्वरूपं द्रष्टुं सुशकं भवति । पश्चाद्विलम्बाभावात् यथा गिरिशिखरात् पतन् पाषाणोऽविलम्बेन पतति तद्वत् । चित्तप्रत्यङ्मुखत्वस्य दुःशकत्वमपि तत्रैव श्रूयते ।

कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मानमैच्छदावृत्तचक्षुरमृतत्वमिच्छन् ॥

इति ॥

३७. यत्ऽ ईव-संऽनद्धः-प्रथमऽजाः—इति पदपाठः ।

कीदृशः परिभवः। कथं च तन्निवृत्तिः इत्यत्रोच्यते। महाभाग्ययोगाद्दीर्घतमा एव तत्स्वरूप इव भूत्वा आह—न विजानामि जानन्नपि विशेषेण न वेद्मि इदं जगत् यदिव यदीये सत्त्वचित्त्वे गृहीत्वा। यदि वा चिदिव अवभाति। अहं च यदिव अस्मि तन्न विजानामि। तत्र हेतुः। निण्यः श्रुत्यादिभिर्निर्णीतोऽपि अविद्यया आच्छादिन्या अन्तर्हितोऽहम्। ण्यत् शब्दः। तलोपः छान्दसः। निण्यः निर्णीतः। अन्तर्हित-नामधेयम्। ततः सन्नद्धः सम्यक् बद्धः। केन। मनसा सङ्कल्पविकल्पात्मना पुण्य-पापसंस्कारहेतुना। ततः चरामि ऊर्ध्वाधोमध्ये चरामि विषयान् उपभुञ्जे वा। यदा यस्मिन् काले मां प्रति आगन् आगच्छन्ति। प्रथमजाः ब्राह्मणाः सनकादिसमाश्च। आदित् अनन्तरमेव ऋतस्य ब्रह्मणः संबन्धिन्याः अस्याः प्रकृतायाः ब्रह्मविद्यारूपिण्याः वाचः श्रुतेः भागं भजनीयं अश्नुते प्राप्तवानस्मि। कल्पस्तु—

आदाय सच्चित्त्वमिदं यदीयं सच्चिद्भवेत्तन्न हि वेद्मि तेन।
बद्धो यदा मामगमन्महान्तो ब्रह्मा तदैवाविदमित्युवाच॥

इति॥

अपाङ् प्राङेति स्वधया गृभीतोऽमर्त्यो मर्त्येना सयोनिः।
ता शश्वन्ता विषूचीना वियन्ता न्य१न्यं चिक्युर्न नि चिक्युरन्यम्॥३८॥

अमर्त्यः अमरणधर्मा अयमात्मा **मर्त्येन** मरणधर्मणा भूतात्मना देहेन **सयोनिः** समानस्थानः। यत्र परिच्छेदको देहोऽस्ति तत्र सर्वत्र सोऽयमपि तिष्ठति इत्यर्थः। यद्वा समानोत्पत्तिः। सहवासेन स्वस्मिन्नप्युत्पत्तिरुपचर्यते। एवंभूतः सन् **स्वधया** अन्नोपलक्षिततद्भोगेन **गृभीतः**। यद्वा स्वधाशब्देन अन्नमयं शरीरं लक्ष्यते। तेन गृहीतः सन् **अपाङ् एति** अशुक्लं कर्म कृत्वा अधो गच्छति। **प्राङ्** एति ऊर्ध्वं स्वर्गादिलोकं प्राप्नोति। परमात्मैव सूक्ष्मशरीरोपाधिकः सन् नानाविधकर्म कृत्वा तद्भोगाय जीवसंज्ञां लब्ध्वा शरीरत्रयेण संबद्धः लोकान्तरेषु संचरति। स्थूलसूक्ष्मोभयशरीरपरिग्रहेण लोके गुणत्रयान्वितः सन् परिभ्रमति। तथा च श्रूयते—

गुणान्वयो यः फलकर्मकर्ता कृतस्य तस्यैव स चोपभोक्ता।
स विश्वरूपस्त्रिगुणस्त्रिवर्त्मा प्राणाधिपः संचरति स्वकर्मभिः॥

इति । इदानीं उभयप्राधान्येनाह—**ता** तौ भूतात्मकर्त्रात्मानौ **शश्वन्ता** अविभागेन सर्वदा वर्तमानौ । यद्वा सूक्ष्मशरीरपक्षे सर्वदा सहवास उपपद्यते । स्थूलशरीर-पक्षेऽपि सात्त्विकजातेः । तत्कारणानां भूतसूक्ष्माणां सद्भावात् तत्र शरीरसंबन्ध उपपद्यते । **विषूचीना** इह लोके सर्वत्रगमनौ **वियन्ता** तत्तत्फलोपभोगाय सर्वत्र लोकान्तरेषु गच्छन्तौ वर्तेते । तत्र नरा **अन्यं** भूतात्मानं **नि चिक्युः** नितरां विशेषेण पश्यन्ति जानन्ति । **अन्यं** अपरं देहवच्छायातिरिक्तं **न नि चिक्युः** न जानन्ति । केचन पामराः देहव्यतिरिक्तं न जानन्ति । केचन विवेकिनः कर्तृत्व-भोक्तृत्वोपेतो देहातिरिक्तः कश्चिदस्तीत्यनुमिमते । न केऽपि देहत्रयव्यतिरिक्त-मात्मानं जानन्ति । अतो दुर्लभमात्मज्ञानं इत्यर्थः ॥

३८. सऽयोनिः-विऽयन्ता— इति पदपाठः ।

ननु अज्ञानाद्बन्धो ज्ञानान्मोक्षः इत्यवोचः । तर्हि ज्ञानाद्भवेन्मोक्षो जीवतो न वा । आद्ये जीवन्मुक्तलक्षणं वाच्यम् । द्वितीये ज्ञानादेव मोक्ष इति नियमो न । किंतु ज्ञानमरणाभ्यां मोक्षः इति स्यात् । तत्राह जीवन्मुक्तलक्षणम्—अपाङ् । अप निकृष्टं अञ्चति इति क्वचित् अपकृष्टाधर्मशील इव लक्ष्यते । प्राङ् । क्वचित् प्रकृष्टं धर्ममाचरन्निव लक्ष्यते । तथापि अस्य न पुण्यपापसंबन्ध एति अपगच्छति । यतः एति च । स्वधया ब्रह्मविद्यया । न ब्रह्मविद्यावतः पुण्यपापसंबन्धः । स्वया ब्रह्मविद्यया धीयते । अथवा स्वं दधाति इति स्वधः परमात्मा । तं याति प्रापयतीति । क्विन् । तृतीयैकवचनम् । आतो धातोः । अवग्रहाभावे हेतुरुक्त एव । रुढिशङ्का च जीवन्मुक्तौ न दृश्यते इति केचित् । मर्त्येन स्थूलदेहेन गृभीतः संबद्धः । दुर्ग्रहः संबन्धश्चेत् तर्हि इतरेभ्यः अस्य को भेदः । तत्राह—अमर्त्यः स्वयं न म्रियते कारणदेहच्छेदेऽपि विशीर्यमाणे लिङ्गदेहेऽपि स्थूलदेहानुवृत्तेः । उक्तं च योगशास्त्रे—

कुलालचक्रकं यद्वच्छिन्नमूलोऽङ्कुरो यथा ।
यद्वच्छरस्तथाज्ञानच्छिन्नोऽप्यास्ते भवः सताम् ॥

इति । यतः सयोनिः ससंस्कारः । संस्कारोऽपि कारणत्वाद्योनिरुक्तः । यद्वा सयोनिरिव कदाचित् ग्रहस्थाश्रमसहित इव । उपलक्षणत्वात् वर्णाश्रमधर्मवानिव । ननु जीवन्मुक्त-स्थितिरुक्ता न जीवन्मुक्तलक्षणम् । तत्राह—तानि प्रसिद्धानि शश्वन्ता पुनः पुनर्भवानि शरीराणि । बहृचारण्यके शरीराणी३ इत्युक्तम् । विषूचीना लोकगतिना । वियन्ता

विशिष्टात्मज्ञानेन छेत्ता । यम उपरमे । एष जीवन्मुक्तः । किं सर्वे जीवन्मुक्ताः लिङ्गैर्ज्ञायन्ते । न इत्याह—अन्यं कंचन जीवन्मुक्तं जना लिङ्गैर्निचिक्युः अजानन् । अन्यं न निचिक्युः न अजानन् ।

क्वचिद्‌दुष्टः क्वचित्तुष्टः क्वचित् पापः क्वचिच्छुचिः ।
जीवन्मुक्तो भ्रमत्येवं नैव कुत्रापि सज्जते ॥
दुर्विज्ञेया गतिस्तेषां योगसंत्यक्तकिल्बिषाः ।
जीवन्मुक्ता विरूपेण पर्यटन्ति महीतले ॥

कल्पस्तु—

धर्मी क्वचिद्धर्मविपर्ययी वा विद्यावशात्तत्र न लिप्यतेऽसौ ।
छेत्तात्मबुद्ध्याखिलदेहबन्धं स जीवमुक्तः क्वचिदेव दृश्यते ॥

इति ॥

ऋचो अक्षरे परमे व्योमन् यस्मिन् देवा अधि विश्वे निषेदुः ।
यस्तन्न वेद किमृचा करिष्यति य इत्तद्विदुस्त इमे समासते ॥ ३९ ॥

पूर्वमन्त्रे देहात्मजीवात्मानावुक्तौ । तयोरन्यस्य जीवात्मनः पारमार्थिकं रूपमस्ति । तदत्रोच्यते । **ऋचः अक्षरे** । अत्र ऋक्शब्देन ऋक्प्रधानभूताः साङ्गापरविद्यात्मकाः चत्वारो वेदा उच्यन्ते । ऋगादीनामपरविद्यात्वं मुण्डके श्रूयते —द्वे विद्ये वेदितव्ये—इति प्रतिज्ञाय—तत्रापरा ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदः— इत्यादिना । तस्याः संबन्धिनि अक्षरे अदृश्यादिगुणके क्षरणरहिते अनश्वरे नित्ये सर्वत्र व्याप्ते ब्रह्मणि । अक्षरशब्दस्य ब्रह्मवाचकत्वम्—एतद्वै तदक्षरस्य प्रशासने गार्गि—यया तदक्षरमधिगम्यते—

येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्यम् ।

इत्यादिश्रुतिपु प्रसिद्धम् । ऋगक्षरयोः प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावः संबन्धः । सर्वैर्वेदैः खलु ब्रह्माधिगम्यते । तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि—इत्यादिश्रुतेः । ननु उपनिषद्भागानां तथास्तु । इतरेषां तु कथं ब्रह्मविषयत्वं इति । उच्यते । यद्यपीतरभागानां यागादिविषयत्वं तथापि बुद्धिः श्रुत्युत्पादनद्वारा वेदनसाधनत्वेन ब्रह्मविषया भविष्यति । वेदानुवचनेन ब्रह्मणा विविदिषन्ति—इत्यादिश्रुतेः । तदेव विशेष्यते—**परमे**

उत्कृष्टे निरतिशये। **व्योमन्** व्योमनि व्योमसदृशे। अलेपत्वनीरूपत्वव्यापित्वादि-सादृश्येन व्योमेत्युक्तम्। यद्वा विशेषेण सर्वस्य रक्षके। निरधिष्ठा न कस्यचिदस्ति स्वाध्यः। तस्य सर्वस्याधिष्ठानत्वेन रक्षकत्वात्। तादृशे तत्त्वे सर्वमध्यस्तं इत्यर्थः। पुनस्तदेव विशेष्यते—**यस्मिन्** परमात्मनि **विश्वे** सर्वे **देवाः अधि निषेदुः** निषीदन्ति आश्रित्य तिष्ठन्ति तस्मिन्। यद्वा उक्तलक्षणे वस्तुनि ऋगुपलक्षिताः सर्वे साङ्गा वेदाः पर्यवसिताः इत्यर्थः। **यः** यो मर्त्यः **तत्** तादृशं देवादीनां स्वरूपलाभास्पदं कृत्स्नवेदैः प्रतिपाद्यं तात्पर्यं यद्वस्तु **न वेद** न जानाति स मर्त्यः **ऋचा** पूर्वोक्तेन ऋगादिशब्दजालेन **किं करिष्यति**। वेदनसाधनेन वेदेन वेद्यमविदित्वा किं साधयति इत्यर्थः। प्रयोजनाभावात् सर्वस्यापि वेदस्य नैष्फल्यादिति भावः। अथवा यः अक्षरमविदित्वा कर्मणां कर्ता भवति यागादीननुतिष्ठति तेन किंचिदपि कर्म कृतं न भवति इत्यर्थः। **ये इत्** ये एव **तत्** तत्त्वं **विदुः** जानन्ति **ते इमे सं आसते** ते एव इमे ज्ञातारः समासते सम्यक् तिष्ठन्ति। अपुनरावृत्त्या स्वरूपेऽवस्थानं समासनम्। यद्वा ये विदुरित् ये जानन्त्येव नानुतिष्ठन्ति। इच्छब्दोऽवधारणे। ते इमे ते एव समासते। गवामयनादिसहस्रसंवत्सरसत्रपर्यन्तानि सहोपयन्ति। सहार्थे संशब्दः। सत्त्रादधिकानां यागानामभावात् तेषामपि फलमेतज्ज्ञानेनैव प्राप्तं भवति इत्यर्थः। कर्तॄणां बहुत्वात् बहुवचननिर्देशः।

अन्ये तु अन्यथा वर्णयन्ति। ऋचः। ऋक् अर्चनीयमादित्यमण्डलं ऋगादिमयं वा। ऋग्भिः पूर्वाह्णे दिवि देव ईयते—आदित्यो वा एष एतन्मण्डलं तपति तत्र ता ऋचः—इत्यादिश्रुतेः। तस्य संबन्धिनि अक्षरे परमे व्योमन् इति उक्तलक्षणे ब्रह्मणि—य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषो दृश्यते—इत्यादिश्रुत्युक्तस्वरूपे। यस्मिन् सर्वे देवा द्योतमाना रश्मयो निषेदुः वर्तन्ते। यः एतन्न वेद सः केवलया ऋचा किं करिष्यति। ये जानन्ति भावयन्ति ते एव विद्वांसः समासते भूम्यां सुखेन रोगादिरहिता भोगिनः सन्तः चिरकालं जीवन्ति।

अपरे प्रकारान्तरेण प्रतिपादयन्ति। ऋचः अक्षरे ऋगुपलक्षितसर्ववेदसंबन्धिनि अक्षरे प्रणवरूपे ओंकारे अविनाशिनि सर्ववेदेषु व्याप्ते वा। प्रणवस्य सर्ववेदसारत्वं ब्राह्मणे श्रूयते—तान् वेदान् अभ्यतपत्। तेभ्योऽभितप्तेभ्यः त्रयो वर्णा

अजायन्त अकारः उकारः मकारः इति । तानेकधा समभरत् । तदेतदों इति—इति । परमे निरतिशये । न हि प्रणवादधिकं किंचिन्मन्त्रजातमस्ति त्रिकालातीतस्य ब्रह्मणः प्रतिपादकत्वात् । यच्चान्यत् त्रिकालातीतं तदप्योंकार एव—ओमिति ब्रह्म—इत्यादिश्रुतेः । वेदानां प्रणवस्य स्थानप्रतिनिधिभावः संबन्धः—यो ऋचोऽधीते—इत्याद्युपक्रम्य—यः प्रणवमधीते स सर्वमधीते ओमिति प्रतिपद्यते । एतद्वै यजुः । त्रयीं विद्यां प्रत्येषा वागेतत् परममक्षरम्—इत्यादिश्रुतेः । यस्मिन् विश्वे सर्वे देवा अधि निषेदुः । प्रणवस्य सर्वमन्त्रात्मकत्वात् मन्त्रेषु सर्वदेवानां निवासात् सर्वदेवनिवासत्वम् । ब्रह्माधिष्ठानत्वाद्वा ब्रह्मणि सर्वदेवानां निवासात् । शिष्टमविशिष्टम् । अयं मन्त्रो निरुक्ते व्याख्यातः ।

अपरे त्वपरथा वर्णयन्ति । ऋचः । ऋक् अर्चनीयो जीवः । तस्य संबन्धिनि अक्षरे अविनाशे व्याप्ते वा । परमात्मनि इत्यर्थः । अत एव जीवापेक्षया परमे उत्कृष्टे निरुपाधिके व्योमन् विशेषेण सर्वाधिष्ठानत्वेन रक्षके व्योमसदृशे वा । यस्मिन् परमात्मनि देवा गमनवन्तो व्यवहरन्तो वा इन्द्रियसंज्ञका विश्वे सर्वे अपि अधिनिषेदुः निषीदन्ति आश्रित्य वर्तन्ते । यस्तन्न वेद न जानाति उपाध्यंशपरित्यागे तदेव स्वरूपमिति न पश्यति सः स्थूलो जनः किमृचा करिष्यति । केवलेन जीवेन जीवभावेन किं फलं प्राप्स्यति । जननमरणादिक्लेशस्य अत्यागात् इति भावः । ये तत्तत्त्वं विदुः ते इत्यादि सिद्धम् ॥

३९. विऽओमन्-नि॒ऽसे॒दुः—इति पदपाठः ।

वियन्ता विशिष्टात्मज्ञानेन छेत्ता इत्युक्तम् । किं तद्विशिष्टमात्मज्ञानम् । तत्रोत्तरम् । ऋचः अजहल्लक्षणया अत्र ऋग्वेदादयो वेदाः । अक्षरे । अश्नुते व्याप्नोति विषयान् इत्यक्षरम् । तस्मिन्नक्षरे जीवात्मनि । परैर्मीयते इति परमम् । तस्मिन् तत्पदार्थे । व्योमन् व्यापके । वाक्यार्थे ब्रह्मात्मैक्ये । वाक्यार्थे व्यापके । असिपदार्थे इत्येके । एवं त्रिधैव वेदं इति । कर्मकाण्डविषया वेदाः त्वंपदार्थविषयाः । सगुणेशविषया वेदाः तत्पदार्थविषयाः । वेदान्तास्तु ब्रह्मात्मैक्यपराः । एवं सर्वेऽपि वेदाः ब्रह्मात्मैक्यविषया इति ज्ञात्वा ब्रह्मात्मैक्यावधारणं विशिष्टात्मज्ञानम् । यस्मिन् त्रिधा स्थिते आत्मनि वेदाः इन्द्रियदेवाः । ईशज्ञप्त्या आधिकारिका अन्तरिक्षादिस्थानगा देवाश्च

वैराजाश्विन्मया देवाश्च। अधि उपरि। उपरि विशिष्टाः सर्वेऽपि निषण्णाः अन्तर्भूताः इति काण्डत्रयविषया वेदाः ब्रह्मविषया एव। यस्तु पुरुषः तत् ब्रह्म न वेद स ऋचा ऋगादिवेदैः किं करिष्यति। केनोपायेन आत्मानं संसारादुद्धरिष्यति। ये तु तद्ब्रह्म विदन्ति ते इमे दृश्यमाना जीवन्त एव समासते सम्यगासते। समासनं मुक्तिः। कल्पस्तु—

वेदास्तु जीवे परमे तदैक्ये तात्पर्यवन्तस्त्रिविधाः सुराश्च।
पुमांस्तु तद्ब्रह्म न वेत्ति येन किं तस्य वेदैः स्वधिया वियुक्तैः॥

इति॥

अग्निहोत्रार्था धेनुः यदि कुत्सितं शब्दं कुर्यात् तदानीम्—सूयवसात्—इत्यनया यवसादिकं प्रयच्छेत्। तथा च सूत्रितम्—वाश्यमानायै यवसं प्रयच्छेत् सूयवसाद्भगवती हि भूयाः—इति। प्रवर्ग्ये अभिष्टवे एषैव परिधानीया। सूत्रितं च—सूयवसाद् भगवती भूयाः इति परिदध्यात्—इति।

सूयवसाद्भगवती हि भूया अथो वयं भगवन्तः स्याम।
अद्धि तृणमघ्न्ये विश्वदानीं पिब शुद्धमुदकमाचरन्ती॥ ४०॥

हे **अघ्न्ये**। गोनामैतत्। अहननीये हे गौः त्वं **सूयवसात्** शोभनयवसस्य तृणादिकस्य अत्त्री **भगवती**। भग इति धननाम। सर्वैर्भजनीयप्रभूतक्षीरादिधनवती **भूयाः** भव। **हि**। हिः पूरणः प्रसिद्धौ वा। लोके यवसादिभक्षणेन क्षीरादिसमृद्धिः प्रसिद्धा। **अथो** अनन्तरमेव **वयं** यजमानाः अपि **भगवन्तः** प्रभूतेन धनेन तद्वन्तः **स्याम**। अथैकवारं पूर्वमुक्तं इदानीं सर्वदा कर्तव्यं इति प्रार्थयते। **विश्वदानीं** विश्वकालं सर्वदा **तृणं अद्धि** भक्षय। **आचरन्ती** सर्वतो निर्गच्छन्ती **शुद्धं** निर्मलं **उदकं पिब**। अयं च मन्त्रो यास्केन व्याख्यातः—सूयवसादिनी भगवती हि भवाथेदानीं वयं भगवन्तः स्यामाद्धि तृणमघ्न्ये सर्वदा पिब च शुद्धमुदकमाचरन्ती—इति॥

४०. सुयवसऽअत्-भगऽवती-अथो इति-भगऽवन्तः-विश्वऽदानीम्-आऽचरन्ती—इति पदपाठः।

ब्रह्मविद्यानुभवपर्यन्तं इतरकाण्डानुष्ठानमावश्यकं इत्याह। बुद्धिस्वरूपिणीं धेनुं पुरस्कृत्य उच्यते। भो बुद्धे अतिक्लेशात्मकतुच्छफलत्वेन अत्युग्रत्वाच्च कर्म त्याज्यं यथा पातित्यं न भवति तथा। कर्म त्यक्तुं न शक्नोषि चेत् सत्कर्मविषयिणी भूयाः। साधु यवसं सत्कर्म अभिविषयीकरोति इति सूयवसत्। ततो भगवत्येव भविष्यसि। ईश्वरार्पितं कर्म स्यादित्यर्थः। अथो अनन्तरं वयमपि भगवन्तः स्याम शुद्धान्तःकरणाः स्याम। तृणं तृणपर्यन्तं जगत् ईश्वररूपत्वेन अद्धि विषयीकुरु। भो अघ्न्ये भो अघहन्त्रि अहन्तव्ये। विश्वदानीम्। पशुभ्यो रात्रौ दीयमाना सांसारिप्रकृतिका दानी भवति। तत्स्थानीयां विश्वखण्डनीयाम्। आचरन्ती लक्षयन्ती शुद्धं निरवद्यं उद्गतानन्दं ब्रह्मरसं पिब आस्वादयस्व। यद्यपि अनया ऋचा वाश्यमानायै होमधेनवे यवसं दीयते तथापि अध्यात्मव्याख्यायां न सा रीतिरादर्तव्या इत्यवोचाम। तद्विनियोगदशायामेव तथाविधस्य उपयुक्तत्वात्। उदकमिति सुखनाम इति शाकपूणिः। यद्वा कं सुखं अकं दुःखम्। उद्गतं अकं यस्मात् तदुदकं सुखरूपं ब्रह्म। तर्हि पूर्वपदप्रकृतिस्वरः स्यात्। पाशादिपाठादन्तोदात्तत्वम्। छान्दसव्यत्ययश्च। यद्वा कात् दुःखात् उद्गतं उदकं इति तत्पुरुषत्वादन्तोदात्तः। कल्पस्तु—

> कार्या क्रिया चेद्विहितैव कार्या सैषार्पिता चेत् सकलात्मके धीः।
> मायाविनाशस्तत आत्मसौख्यप्राकट्यमेवं सति कामधेनुः॥

इति॥

गौरीर्मिमाय सलिलानि तक्षत्येकपदी द्विपदी सा चतुष्पदी।
अष्टापदी नवपदी बभूवुषी सहस्राक्षरा परमे व्योमन्॥ ४१॥

गौरीः गरणशीला माध्यमिका वाक्। सुलोपाभावः छान्दसः। **मिमाय** शब्दयति। किं कुर्वती। **सलिलानि** वृष्ट्युदकानि **तक्षती** सम्यक् संपादयित्री। **एकपदी** एकपादोपेता एकाधिष्ठाना मेघे वर्तमाना गमनसाधनेन वायुना एकपदी वा। **द्विपदी** मेघान्तरिक्षाख्यद्वयधिष्ठाना। आदित्यो वा द्वितीयः। तथा **सा चतुष्पदी** पादचतुष्टयोपेता दिक्चतुष्टयाधिष्ठाना। अथ **अष्टापदी** विदिगपेक्षया अष्टपादोपेता अष्टाधिष्ठाना। **नवपदी** उपरिदिगपेक्षया सूर्येण वा नवदिगधिष्ठाना। **बभूवुषी** एवंभूता। भवेः छान्दसः क्वसुः। ततो ङीपि वसोः संप्रसारणम्। किमनया परिगणनया। **सहस्राक्षरा**। अपरिमितवचनोऽयम्। अपरिमितव्याप्ति-

युक्ता। बहुव्यापनशीलोदकवती इत्यर्थः। कुत्रेति तदुच्यते। परमे व्योमन् उदकाश्रयत्वेन उत्कृष्टे अन्तरिक्षे।

केचिदेवमाहुः—गौरीः गरणशीला शब्दब्रह्मात्मिका वाक् मिमाय माति। प्रसिद्धार्थे धातुः। सलिलप्रतिष्ठितानि घटादिद्रव्याणि तक्षती तत्तद्वाचकत्वेन एकप्रतिष्ठाना एकरूपा वा प्रणवात्मना द्विपदी सुप्तिङ्भेदेन पादद्वयवती। चतुष्पदी नामाख्यातोपसर्गनिपातभेदेन। अष्टापदी आमन्त्रितसहिताष्टविभक्तिभेदेन अष्टपदी। नवपदी बभूवुषी साव्ययैरुक्तैरष्टभिर्नवपदी। अथवा सनाभिकेषु उरः-कण्ठादिषु नवसु पदेषु भवन्ती। पश्चाद्बहुविधाभिव्यक्तिमुपेयुषी परमे व्योमन् उत्कृष्टे हृदयाकाशे मूलाधारे सहस्राक्षरा अनेकाकारेण व्याप्ता अनेकध्वनि प्रकारा भवति इत्यर्थः। अयं मन्त्रः आचार्येण एवं व्याख्यातः—गौरीर्मिमाय सलिलानि तक्षती कुर्वती एकपदी मध्यमेन द्विपदी मध्यमेन चादित्येन च चतुष्पदी दिग्भिरष्टा-पदी दिग्भिश्चावान्तरदिग्भिश्च नवपदी दिग्भिश्चावान्तरदिग्भिश्चादित्येन च सहस्राक्षरा बहूदका परमे व्यवने—इति।

४१. एकंऽपदी द्विऽपदीं-चतुंःऽपदी-अष्टाऽपंदी नवंऽपदी-
सहस्रेऽअक्षरा-विऽओंमन्-—इति पदपाठः।

ननु अनेकेषां ब्रह्मवादिनां अनेकधा प्रतिपादितप्रकाराः सन्ति। तत्र कीदृशः प्रामाणिकः प्रकारः कीदृशो न इत्युच्यते। अद्वैतपर्यवसायी सः सर्वोऽपि प्रामाणिक एव इत्यभिप्रेत्याह—गौरीः। गौरं शुद्धं ब्रह्म। तत्परा श्रुतिः गौरीः। मत्वर्थे ईप्रत्ययः। मिमाय प्रतिपादयति। सलिलानि। बहुनामैतत्। बहूनि वस्तूनि। यद्वा सलिलानि स्वयं प्रतिपादितान्यपि सन्ति लीलानि सम्यग्ज्ञाननिवर्त्यानि। यद्वा सः तत्पदार्थः। लिः त्वंपदार्थः। लं असिपदार्थः। तानि उदकादीनि तत्त्वानि। तत् कुर्वती एकं तत्त्वं प्रमिनयन्ती एकस्मिन् तत्त्वे विलापयन्ती सती एकपदी भवति। पद्यते ज्ञायते इति पादो विषयः। बहुव्रीहौ सुब्लोपे—पादोऽन्यतरस्याम्—इति ङीपि पद्भावः। एकः पादो विषयः प्रतिपाद्यो यस्याः। एकमेव ब्रह्म प्रतिपादयन्ती इत्यर्थः। तत्त्वंपदार्थविषयत्वेन द्विपदी इत्यपरे। द्वित्रिभ्यां पाद्दन्मूर्धसु बहुव्रीहौ—इति उत्तरपदाद्युदात्तत्वम्। इहारभ्य वक्ष्यमाणाः पक्षाः पूर्वपूर्वपक्षाशक्तविषयाः। एकपदी द्विपदी त्रिपदीत्यन्ये। तत्त्वमसि-पदार्थविषयत्वात्। सा गौरीः चतुष्पदी इत्यपरे। विश्वतैजसप्राज्ञतुरीयेश्वरविषयत्वात्।

द्विपदी चतुष्पदी षट्पदीत्यन्ये। धातुषट्कसमीक्षणात्। एकपदी द्विपती चतुष्पदी सप्तपदीति केचित्। धातुपञ्चकजीवेश्वरविषयत्वात्। अष्टापदी अष्टमूर्तिविषयत्वात्। नवपदी अष्टमूर्तिनिर्गुणविषयत्वात्। एवमनेकधा बभूवुषी भवति गौरी:। अनेन क्रमेण सहस्राक्षरा सहस्रस्यार्थानां प्रतिपादकान्यक्षराणि पदानि यस्याः सा तथोक्ता। एवं-भूता श्रुतिः परमे आत्मनि व्योमन् व्यापके विशेषेणाविद्याया ओतरि अपनेतरि विशेषेण रक्षके वा ब्रह्मणि एकस्मिन्नेव तात्पर्यवती कर्तव्या। तदुक्तं प्रशंसायाम्—

ज्ञातुरज्ञानबाहुल्यात् संप्रदायवशेन वै।
बहूनां कल्पनादेव वेदवाक्यानुसारतः॥
गुर्वी चेत् कल्पना लब्ध्या साधनं यदि जायते।
तत् क्रमेणैकपर्यन्तं ततो मुक्तिरदूरतः॥
अनेकप्रतिभानं चेद्ब्रह्मण्येवागतं भवेत्।
यर्हि वै यस्य सिद्ध्यर्थं यथेष्टं कल्पना तदा॥

इति। कल्पस्तु—

भूयांसि वस्तूनि जगाद वेदः साक्षात् स एकार्थपरो बुधानाम्।
द्व्यादिः सहस्रान्तमनूद्य चार्थे तात्पर्यमेकत्र दधाति मुक्तौ॥

इति॥

तस्याः समुद्रा अधि वि क्षरन्ति तेन जीवन्ति प्रदिशश्चतस्रः।
ततः क्षरत्यक्षरं तद्विश्वमुप जीवति॥ ४२॥

तस्याः उक्ताया गोः सकाशात् **समुद्राः** वृष्ट्युदकसमुन्दनाधिकरणभूताः मेघाः। **अधि** अधिकं प्रभूतमुदकं **वि क्षरन्ति** विविधं क्षरन्ति। **तेन** उदकेन **प्रदिशः चतस्रः**। तत्स्थेषु ताच्छब्द्यम्। तत्स्थाः पुरुषाः **जीवन्ति**। **ततः** पश्चात् तत् **अक्षरं** उदकं **क्षरति**। सस्यादिकमुत्पादयति इत्यर्थः। **तत्** सस्यादिकं **विश्वं** जगत् **उप जीवति**। अयमपि यास्केन व्याख्यातः—तस्याः समुद्रा अधिवि-क्षरन्ति वर्षन्ति मेघास्तेन जीवन्ति दिगाश्रयाणि भूतानि ततः क्षरत्यक्षरमुदकं तत्सर्वाणि भूतान्युपजीवन्ति—इति॥

४२. प्रऽदिशः इति पदपाठः।

ननु सर्वासां श्रुतीनां ब्रह्मपरत्वे पुण्यविषयश्रुत्यभावेन पुण्यपापाभावः स्यात् । पुण्यपापाभावे तन्मूलसंस्कारवन्मोक्षाभावः स्यात् । तत्रेदमुत्तरम् । तस्याः ब्रह्मविषयायाः गौर्याः संबन्धिन्याः समुद्रा अवान्तरवाचः । वाक्यैकवाक्यतापक्षे एव श्रौतः । न तु पदैकवाक्यतापक्षे इति सूचितम् । तस्याः समुद्रा इति वाचः समुद्राः—इत्यनुक्रमणिका । समुद्रा इति वाच इत्यर्थः । तस्या अक्षरं इत्यापः । सा प्रस्तारपङ्क्तिः । तस्याः समुद्राः इति ऋगेव । समुद्द्रवन्ति अर्थान् इति च समुद्राः । समुद्द्रवन्त्याप एभ्य इति वाचः । तथा मुदं आनन्दं राति ददाति इति मुद्रा ब्रह्मविद्या इति च । तत्सहिताः तदेकवाक्यतां गताः अवान्तरवाचः समुद्राः । ब्रह्मविद्यायां महातात्पर्यवती गौरीः । आह चोपवर्ष.—

बोध्यान्तरात्यये वाचां महातात्पर्यमुच्यते ।
अन्यार्थमुच्यतेऽन्यच्चेत् तदवान्तरशब्दितम् ॥

इति । न चान्यपराणामर्थो न ग्राह्यः प्रमाणान्तरविरोधिप्रतीतार्थपरित्यागे कारणाभावात् स्वार्थपर्यवसितानामेव वाक्यानाम्—

सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति ।

इत्यादिश्रुतिस्मृत्यादिभिर्महातात्पर्यं ब्रह्मणि बोध्यते । ता वाचः अधि अधिकं धर्माधर्मात्मकं वस्तु विविधया विधिप्रतिषेधात्मकरीत्या क्षरन्ति उपलक्षयन्ति बोधयन्ति । यथा हि वत्सपायने तात्पर्यवन्त्योऽपि धेनवः प्रसङ्गात् स्वामिभ्योऽपि क्षीरं समर्पयति तथेत्यर्थः । तेन श्रुत्युपक्षिप्तधर्मादिना जीवन्ति जीवीभूय प्रयतन्ते । जीवा इव आचरन्ति । परमार्थतो मिथ्यात्वात् । आचारे क्विप् । प्रदिशः प्रदेशितस्य विधिप्रतिषेधात्मकरीत्या शास्त्रस्य योग्याः । चतस्रः ब्राह्मणाद्याश्चतस्रो जातयः । जातिमतामिह लक्षणा । ततः ब्राह्मणाद्याचरितधर्मादेः क्षरति वर्षासु पतति अक्षरमुदकम् । तद्विश्वं स्थावरजङ्गमात्मकं जगत् उप उपेत्य स्वीकृत्य जीवति निर्वहति । अतो जगद्धात्री भवतीत्यर्थः । कल्पस्तु—

या ब्रह्मसूत्या उपवाच एता धर्मादिमाहुस्तत एव लोकः ।
धर्मादिना तेन पयःप्रपातं तद्विश्वमादाय वहत्यजस्रम् ॥
अतः सर्वश्रुतीनां स्यान्महातात्पर्यमात्मनि ।
मानान्तराविरोधे तु प्रतीतोऽर्थो न चोद्यते ॥

इति ॥

शकमयं धूममारादपश्यं विषूवता पर एनावरेण ।
उक्षाणं पृश्निमपचन्त वीरास्तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् ॥ ४३ ॥

शकमयं शकृन्मयं शुष्कगोमयसंभूतं **धूमं** **आरात्** नातिदूरे **अपश्यं** दृष्टवानस्मि। दिवा धूमस्य दूरे दृश्यमानत्वात् स एव दर्शनविषयतया उक्तः। **विषुवता** व्याप्तिमता **एना** अनेन **अवरेण** निकृष्टेन धूमेन **परः** परस्तात् तत्कारणभूतमग्निं अपश्यम्। अहं यजमानः इत्यर्थः। किंच **उक्षाणं** फलस्य सेक्तारं **पृश्निं** शुक्लवर्णम्। प्राश्नुते तेन फलं इति स्वयं प्राश्नुते इति वा पृश्निर्वल्लीरूपः सोमः। तं **वीराः** विविधेरणकुशलाः ऋत्विजः **अपचन्त**। अत्र धात्वर्थानादरेण तिङ्प्रत्ययः करोत्यर्थः। स च क्रियासामान्यवचनः। अत्र औचित्यादभिषवेण संपादितवन्त इत्यर्थः। **तानि** तत्साधनानि **धर्माणि** अनुष्ठानानि **प्रथमानि** प्रथमानि प्रकृष्टानि फलपर्यवसायीनि **आसन्** संपादितान्यासन्। यद्वा—

सोम उक्षाभवत् पूर्वं तं देवाः शकृतापचन्।
यज्ञार्थे तद्भवो धूमो मेघ आसीत्तदुच्यते।
तत्परत्वेन वा मन्त्रो व्याख्येयोऽयं विचक्षणैः॥

४३. शकऽमयंम्-विषुऽवता-इति पदपाठः।

ननु महावाक्ये स्थितानां का गतिः। का च अवान्तरवाक्येषु स्थितानाम्। महावाक्यप्राप्तौ च किं साधारणं कारणम्। एतेषां त्रयाणां प्रश्नानां क्रमेण उत्तरमाह। यागसमाप्तावपि अदग्धहविर्जनितो धूमः शकधूमः। तदुपस्थानमनेन—इति भारद्वाजसूत्रम्। उक्तं च—शकमयमिति शकधूमः इति। अत्रैव मन्त्रे उक्षाणं पृश्निम्—इति उक्षपदेन सोम उच्यते इत्यनुक्रमणिका। ज्ञानकाण्डे पुनः शकमयं धूमं इत्यस्य अन्य एवार्थः। अधियागाविनियोगविषयमन्त्रत्वे सति उपनिषत्सु सत्त्वात्। अत एव प्रयोगसमवेतार्थप्रकाशकत्वं नास्ति। प्रयोगाभावान्मन्त्रत्वेऽपि जपपारायणादिविनियुक्तानामदृष्टार्थानामर्थः प्रकाश्यते। अध्यात्मपरवाक्याभ्यासेन फलाधिक्यम्। तदाह वृद्धमनुः—

अध्यात्मवाक्यजपनादुक्तं कोटिगुणं भवेत्।
तदर्थमनुसंधत्ते जपंश्चेदीश एव सः॥

इति। शकमयं नानाशक्तिमयं धूमं धूमसदृशं आवरकाज्ञानं ऐश्वरम्। आरात् दूरतो गतं तद्विषये कुण्ठितशक्तिकम्। विषूवता सर्वत्र प्रसृतेन ब्रह्मणा एना प्रत्यक्षादिप्रमाणसिद्धेन अनेन अवरेण जीवराशिना सह स्थितं धूमम्। महावाक्यार्थधिया परो विगलिताविद्यः अहमपश्यं पश्यामि। अत्रेयं वेदान्तसंप्रदायस्थितिः। ईशमाया एका नित्या अनादि-

व्यापिका च। तच्छाया जीवमूलाख्या माया अनादयः अनन्ताश्च। ज्ञाननाश्यत्वात् ज्ञाने सति ज्ञानिनं प्रति ईशमाया कुण्ठितशक्तिर्भवति न नश्यति। सर्वमुक्तिप्रसङ्गात्। सूर्यसमीपस्थरात्र्यभाववत् रज्जुसमीपस्थसर्पाभाववच्च मुक्तं प्रति सर्वमायानामभावः। तदुक्तं वसिष्ठेन वेदान्तकारिकायाम्—

एका मायेशितुः स्याद्विनशनरहितानादिका व्यापिका स्या-
ज्जीवाविद्या अनन्ता प्रथमविरहिता ब्रह्मविद्याविनाश्याः।
ज्ञानी सर्वा च मायां परिहरति तथा सूर्यपार्श्वस्थरात्री
रज्ज्वाः पार्श्वस्थसर्पं शमयति महतीत्यन्यथा सर्वमुक्तिः॥

इति। अथ अवान्तरस्थितान् प्रति आह—उक्षाणं गोपयसा उक्ष्यमाणं सिच्यमानं ज्ञीप्साविषयं सगुणरूपं कर्म च। उक्ष सेचने। अजहल्लक्षणया अत्र पशुपुरोडाशादेरपि ग्रहः। पृश्निम्। स्वर्गनामैतत्। साधने साध्योपचारः। यथा—गोभिः श्रीणीत मत्सरम्। नड्वलोदकं पादरोगः—इति। पृश्निं स्वर्गादिहेतुं काम्यसोमादिकं अपचन्त। धातूनामनेकार्थत्वात् संस्कुर्वन्ति। वीरा वैदिकाः। ऋग्वेदादिं विशेषेण वेदमीरयन्ति पठन्ति। अमहावाक्यप्राप्तौ साधारणकारणान्याह—तानीति अत्यन्तोत्कृष्टानि यच्छब्दाभावात् नित्यनैमित्तिकरूपाणि धर्माणि पूर्वोक्तानि सोमादीनि धर्मसाधनानि ज्ञानस्य पूर्वसाधनानि साधारणानि च आसन् भवन्ति।

जीवैः समेतां बहुरूपमायामैशीमपश्यं स्वधिया निवृत्ताम्।
अन्यश्रुतिस्था कृतिभिः सुराभा निष्कामकर्मात्मधियो हि हेतुः॥

इति॥

त्रयः॑ के॒शिन॑ ऋतु॒था वि च॑क्षते संवत्स॒रे व॑पत॒ एक॑ एषाम्।
विश्व॒मेको॑ अ॒भि च॑ष्टे॒ शची॑भि॒र्ध्राजि॒रेक॑स्य ददृ॒शे न रू॒पम्॥ ४४॥

केशिनः केशस्थानीयप्रकृष्टरश्मियुक्ताः **त्रयः** अग्न्यादित्यवायवः। ते च **ऋतुथा** काले काले **वि चक्षते** विविधलक्षणां भूमिं पश्यन्ति। तेषां पृथक्पृथक् कार्यमाह—**एषां** मध्ये **एकः** अग्निः **संवत्सरे** अतीते सति यद्वा प्रतिसंवत्सरं **वपते** दाहेन केशस्थानीयौषधिवनस्पत्यादिच्छेदनं नापितकार्यं करोति। **एकः** अन्य आदित्यः **विश्वं** सर्वं जगत् **शचीभिः** स्वकीयैः प्रकाशवृष्ट्यादिकर्मभिः **अभि चष्टे** सर्वतः पश्यति। **एकस्य** वायोः **ध्राजिः** गतिः **ददृशे** दृश्यते सर्वैः। **न रूपम्**।

अप्रत्यक्षत्वात् स्पर्शशब्दकम्पलिङ्गैः गम्यते इति हि न्यायविदो वदन्ति। अयमपि मन्त्रो यास्केनैवं व्याख्यातः—त्रयः केशिन ऋतुथा विचक्षते काले काले अभिविपश्यन्ति संवत्सरे वपत एक एषामित्यग्निः पृथिवीं दहति सर्वमेकोऽभिपश्यति कर्मभिरादित्यो गतिरेकस्य दृश्यते न रूपं मध्यमस्य—इति ॥

४४. ऋतुऽथा इति पदपाठः।

लाक्षणिका क्रिया फलं कथं सूते। अचेतना च कथं फलदा। इत्याशङ्क्य तुष्टेशावयवा देवता एव तत्कर्मवशात् फलदा इति वक्तुं अनन्ता अपि देवाः त्रिष्वेव देवेषु अन्तर्भूताः इत्यभिप्रेत्य आह—त्रयो देवाः अग्निर्वायुः सूर्यश्च केशिनः दीप्तयः। तत्तस्थानस्था देवता एव वा केशाः। तद्वन्तः भूम्यन्तरिक्षस्वर्गस्थाः। पार्थिवाः सर्वे अग्नौ अन्तर्भवन्ति इति अग्निरुच्यते। एवमन्तरिक्षस्था देवा वायौ। एवं स्वर्गस्था देवाः सूर्ये। एवमग्निवायुसूर्याः। ऋतुथा। था हेतौ च छन्दसि—इति हेतौ सप्तम्यन्तात् था छन्दसि। हेतुश्च निमित्तं प्रयोजनं वा। काले कालनिमित्तम्। ऋतुरिति यदा नाम चैकेषां ऋतौ ऋतौ क्रियमाणत्वाद्वा ऋतवो यज्ञाः। ऋतुथा यज्ञनिमित्तम्। विचक्षते दीप्यन्ते स्वकार्यं कुर्वन्ति। संवत्सरे। अग्निर्ऋतुः संवत्सरः—इत्युक्तं संवत्सरमध्ये। ऋतुद्वयं ऋतुद्वयम्—इति च विश्लिष्टोक्तिः। एषां त्रयाणां मध्ये एकः अग्निः वपते वसन्तग्रीष्मयोः दहति उपरिपतितं तृणादिकम्। तृणदाहदग्धा भूमिः अधिकमौषधादिकं जनयति।

श्मश्रु वपसि प्रभूम।

तथा—

अप्स्वग्ने सधिष्टव।

विश्वं जलात्मकं एकः सूर्यः अभि अभ्यात्मं अन्तरस्थं प्रकाशयते। अध्यात्मपरवाक्याभ्यासेन फलाधिक्यम्। यदाह वृद्धमनुः—

अध्यात्मवाक्यजपनादुक्तं कोटिगुणं भवेत्।
तदर्थमनुसंधत्ते जपंश्चेदीश एव सः॥

इति। अथ महावाक्यस्याकर्षणेनं चष्टे दर्शयति हेमन्तशिशिरयोः। तदानीमेव औषध्यादिदर्शनपरिपाकादौ ऊष्माधिक्यापाताच्च। शचीभिः स्वव्यापारैः स्वप्रज्ञाभिर्वा।

देवत्रयान्वितं एतत् पदम्। प्रावृट्शरदोस्तु ध्राजिः शब्द एव एकस्य वायोर्दृश्यते। नैव रूपमस्य दृश्यते। तथा—

आत्मा देवानां भुवनस्य गर्भः।

इति मन्त्रप्रापिकार्था वा उपलक्षणार्था इयमृक्। कल्पस्तु—

भूखस्वरीशा अनलानिलेनाः स्वकर्मभिश्चित्रितलोकयात्राः।
त्रिष्वेव देवाः सकलाश्च सन्ति दद्युः फलं कर्मणि नाशिनस्ते॥

इति॥

च॒त्वारि॑ वाक् परि॑मिता प॒दानि॒ तानि॑ विदुर्ब्राह्म॒णा ये म॑नी॒षिणः॑।
गुहा॒ त्रीणि॒ निहि॑ता॒ नेङ्ग॑यन्ति तु॒रीयं॑ वा॒चो म॑नु॒ष्या॑ वदन्ति॥ ४५॥

वाक् वाचः कृत्स्नायाः **प॒दानि॑ च॒त्वारि॑ परि॑मिता** परिमितानि। लोके या वागस्ति सा चतुर्विधा विभक्ता इत्यर्थः। **तानि॑** पदानि **ब्राह्मणाः** वेदविदः **ये मनी॒षिणः** मनस ईषिणः मेधाविनः **वि॒दुः** जानन्ति। तेषां मध्ये **त्रीणि॑ गुहा॑** गुहायां **निहि॑ता** स्थापितानि **न इ॒ङ्गयन्ति॒** न चेष्टन्ते। न प्रकाशन्ते इत्यर्थः। **वा॒चः तु॒रीयं॑** पदं **म॒नु॒ष्याः** अज्ञास्तज्ज्ञाश्च **व॒द॒न्ति॒** व्यक्तमुच्चारयन्ति व्यवहरन्ति। कानि तानि चत्वारि इत्यत्र बहवः स्वस्वमतानुरोधेन बहुधा वर्णयन्ति। सर्ववैदिक वाग्जालस्य संग्रहरूपा भूरादयः तिस्रो व्याहृतयः प्रणव एकः इति वेदत्रयसारत्वात् तासां व्याहृतीनामेव सारसंग्रहभूतत्वादकाराद्यात्मकस्य प्रणवस्य इति सप्रणवासु व्याहृतिषु सर्वा वाक् परिमिता इति केचन वेदवादिनो वदन्ति। अपरे व्याकरण-मतानुसारिणः नामाख्यातोपसर्गनिपातभेदेन। क्रियाप्रधानमाख्यातम्। द्रव्य-प्रधानं नाम। प्रागुपसृज्यते आख्यातपदस्य इति उपसर्गः प्रादिः। उच्चाव-चेष्वर्थेषु निपतनात् निपातः अपितुचेत्यादिः। एतेष्वेव सर्वा वाक परिमिता इत्यखण्डायाः कृत्स्नायाः वाचः चतुर्धा व्याकृतत्वात्। वाग्वै पराच्यव्याकृतावदत्। तामिन्द्रो मध्यतोऽवक्रम्य व्याकरोत्। तस्मादियं व्याकृता वागुद्यते—इति श्रुतेः। अन्ये तु याज्ञिका मन्त्राः कल्पो ब्राह्मणं चतुर्थो लौकिकी इति। याज्ञिकैः समाख्यातः अनुष्ठेयार्थप्रकाशको वेदभागः मन्त्राः। मन्त्रविधानप्रतिपादको वेदभागः —इति मन्त्राः। कल्पोऽत ऊर्ध्वम्—इत्यादिना उक्तः कल्पः। मन्त्रतात्पर्यार्थ-

प्रकाशको वेदभागो ब्राह्मणम्। भोगविषया—गामानय—इत्यादिरूपा व्यावहारिकी। एष्वेव सर्वा वाक् नियमिता इति याज्ञिकाः। ऋग्यजुःसामानि चतुर्थी व्यावहारिकी इति नैरुक्ताः। सर्पाणां वाक् वयसां क्षुद्रसरीसृपस्य च चतुर्थी व्यावहारिकी इत्यैतिहासिकाः। पशुषु तूणवेषु मृगेषु आत्मनि च इत्यात्मवादिनः। अपरे मान्त्रिकाः प्रकारान्तरेण प्रतिपादयन्ति। परा पश्यन्ती मध्यमा वैखरी इति चत्वारि इति। एकैव नादात्मिका वाक् मूलाधारादुदिता सती परा इत्युच्यते। नादस्य च सूक्ष्मत्वेन दुर्निरूपत्वात् सैव हृदयगामिनी पश्यन्ती इत्युच्यते। योगिभिर्द्रष्टुं शक्यत्वात्। सैव बुद्धिं गता विवक्षां प्राप्ता मध्यमा इत्युच्यते। मध्ये हृदयाख्ये उदीयमानत्वान्मध्यमायाः। अथ यदा सैव वक्त्रस्थिता ताल्वोष्ठादिव्यापारेण बहिर्निर्गच्छति तदा वैखरी इत्युच्यते। एवं चत्वारि वाचः पदानि परिमितानि। मनीषिणो मनसः स्वामिनः स्वाधीनमनस्का ब्राह्मणा गवाख्यस्य शब्दब्रह्मणः अधिगन्तारः योगिनः परादिचत्वारि पदानि विदुः जानन्ति। तेषु मध्ये त्रीणि परादीनि गुहानिहितानि हृदयान्तर्वर्तित्वात्। तुरीयं तु पदं वैखरीसंज्ञकं मनुष्याः सर्वे वदन्ति। व्याकरणप्रसिद्धानां आख्यातादिपक्षे मनीषिणो ब्राह्मणाः प्रकृति-प्रत्ययादिविभागज्ञाः वाग्योगविदः तानि पदानि जानन्ति। अवाग्योगविदः पामराः वाचो वाङ्मयस्य तुरीयं चतुर्थं भागं वदन्ति व्यवहरन्ति अर्थप्रकाशनाय प्रयुञ्जते। अयं मन्त्रो निरुक्ते व्याख्यातः। सोऽत्राप्यनुसन्धेयः—अथापि ब्राह्मणं भवति। सा वै वाक् सृष्टा चतुर्धा व्यभवत्। एष्वेव लोकेषु त्रीणि पशुषु तुरीयम्। या पृथिव्यां सा अग्नौ सा रथन्तरे। या अन्तरिक्षे सा वायौ सा वामदेव्ये। यादिवि सा आदित्ये सा बृहति सा स्तनयित्नौ। अथ पशुषु ततो या वागत्यरिच्यत। तां ब्राह्मणेष्वदधुः। तस्माद्ब्राह्मणा उभयीं वाचं वदन्ति या च देवानां या च मनुष्याणाम्—इति।

४५. परिऽमिता-निऽहिता-इति—पदपाठः।

नन्वेवं देवतासद्भावे सति उपासितप्रसन्नीकृतदैवतस्य अधीतवेदस्य श्रुतव्याकरण-मीमांसाद्वयव्युत्पन्नपदपदार्थस्य आचार्यं विनापि ब्रह्मज्ञानमुत्पत्स्यते इत्याचार्येण अलम्। तत्राह—चत्वारि वाक् वाचो वेदस्य परिमितानि गणितानि। पद्यन्ते इति पदानि

विषयाः। तानि सर्वाणि कात्स्न्येंन विदुः विदन्ति ब्राह्मणा वेदज्ञाः। न सर्वे ब्राह्मणाः। किंतु ये मनीषिणः ये गुरुप्रसादजनितज्ञानवन्तः। गुरुरहितानां तु गुहा गुहायां महापुरुषबुद्धौ त्रीणि पदानि निहितानि निलीनानि गुप्तानि नेङ्गयन्ति नात्मानं प्रकाशयन्ति नैव वा प्रकाशन्ते। तुरीयं भागं मनुष्या गुरुरहिताः प्रतिपादयन्ति। अयं भावः। तुरीयप्राज्ञतैजसविश्वाः प्रत्येकं मनसा चतुर्भागीकरणीयाः। तानि गुरुमन्तः कात्स्न्येंन विदन्ति। गुरुरहिताः प्राज्ञा अपि भागत्रयं न विदन्त्येव। तेषां स तत्र चतुर्भागमात्रं प्रकाशते। अतः गुरुमन्त एव वेदतात्पर्यज्ञाः। अन्यस्त्वाह। तुरीयं प्राज्ञतैजसान्यं चतुर्थं मनुष्या वदन्ति इति। अपर आह। परा पश्यन्ती मध्यमा वैखरी इति। मनुष्याः वैखरीमेव वदन्ति इति। नामाख्यातोपसर्गनिपातेषु चतुर्थं भागं वदन्ति इत्यपरे। एवं धर्मार्थकाममोक्षेषु इत्यन्ये। कल्पस्तु—

चत्वारि वाचो मिमते पदानि स्वाचार्यवन्तः खलु तानि विद्युः।
त्रीण्यत्र गुह्यानि गुरूदितानि तुर्यं हि भागं प्रवदन्ति मर्त्याः॥

इति।

इन्द्रं॑ मि॒त्रं वरु॑णम॒ग्निमा॑हु॒रथो॑ दि॒व्यः स सु॑प॒र्णो ग॒रुत्मा॑न्।
एकं॒ सद्विप्रा॑ बहु॒धा व॑दन्त्य॒ग्निं य॒मं मा॑त॒रिश्वा॑नमाहुः॥ ४६॥

अमुमादित्यं ऐश्वर्यविशिष्टं **इन्द्रं आहुः**। तथा **मित्रं** प्रमीतेर्मरणात् त्रातारं अहरभिमानिनं एतन्नामकं देवं तमाहुः। **वरुणं** पापस्य निवारकं रात्र्यभिमानिनं देवमाहुः। तथा **अग्निं** अङ्गनादिगुणविशिष्टं एतन्नामकमाहुः। **अथो** अपि च **सः** अयमेव **दिव्यः** दिवि भवः **सुपर्णः** सुपतनो **गरुत्मान्** गरणवान् पक्षवान् वा। एतन्नामको यः पक्षी अस्ति सोऽप्ययमेव। कथमेकस्य नानात्वमिति। उच्यते। अमुमेवादित्यं **एकं** एव वस्तुतः **सत्** सन्तं **विप्राः** मेधाविनः देवतातत्त्वविदः **बहुधा वदन्ति** तत्तत्कार्यकरणेन इन्द्राद्यात्मानं वदन्ति। एकैव वा महानात्मा देवता। स सूर्य इत्याचक्षते—इत्युक्तत्वात्। किंच तमेव **अग्निं** वृष्ट्यादिकारणं वैद्युताग्निं **यमं** नियन्तारं **मातरिश्वानं** अन्तरिक्षे श्वसन्तं वायुं **आहुः**। सूर्यस्य ब्रह्मणोऽनन्यत्वेन सार्वात्म्यमुक्तं भवति। अत्र ये केचित्—अग्निः सर्वा देवताः—इत्यादि श्रुतितः अयमेवाग्निरुत्तरे अपि ज्योतिषी इति मत्वा अग्नेरेव सार्वात्म्यप्रतिपादकोऽयं मन्त्रः इति वदन्ति। तत्पक्षे प्रथमोऽग्निशब्दः उद्देश्यः। तमग्निमुद्दिश्य इन्द्राद्यात्मकत्व-

कथनम् । अयं मन्त्रो निरुक्ते एवं व्याख्यातः—इममेवाग्निं महान्तमात्मानमेकमात्मानं बहुधा मेधाविनो वदन्ति इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निं दिव्यं च गरुत्मन्तम् । दिव्यो दिविजो गरुत्मान् गरणवान् गुर्वात्मा महात्मेति वा—इति ।

४६. अथो इति॑-सु॒ऽप॒र्णः—इति पदपाठः ।

ननु—चत्वारि वाक्—इति पदार्थानां नानार्थत्वमुक्तम् । तर्हि द्वैतापत्तिः इत्याशङ्क्य आह । एकैव देवता परमात्मा सर्वदेवता । एकस्यैव नानानामग्रहणं इत्युच्यते । यद्वा—त्रयः केशिनः—इत्यत्र देवतात्रित्वमुक्तम् । तर्हि इन्द्रादयो न काश्चिद्देवता इत्याशङ्क्याह । एकैव देवता परमात्मा सर्वदेवता । एकस्यैव नानानामग्रहणम् । त्रित्वोक्तिस्तु नानादेवतानां त्रित्वसंख्यावरोधार्थं यज्ञादिप्रवृत्त्यर्थम् । तदुच्यते—इन्द्रं परेशं आहुः—

अहन्नहिं पर्वते शिश्रियाणम् ।

इत्यादौ । मित्रं परेशमाहुः—

मित्रो जनान् यातयति ब्रुवाणः ।

इत्यादौ । वरुणं परेशमाहुः—

शतं ते राजन् भिषजः ।

इत्यादौ । अग्निं परेशमाहुः—

त्वमग्ने रुद्र ।

इत्यादौ । अथो तथा दिव्यः सूर्यः । तं परेशमाहुः—

चित्रं देवानाम् ।

इत्यादौ । स परेशो गरुत्मान् सुपर्णः इत्याहुः ।

सौवर्णपक्षममितद्युतिमप्रमेयं छन्दोमयं विविधयज्ञतनुं वरेण्यम् ।
पक्षौ बृहच्च भवतो रथवच्च यस्य तं वैनतेयमजरं प्रणमामि नित्यम् ॥

इदानीं अग्निं परेशमाहुः । अग्निशब्दोऽत्र नेत्राग्निमतो रुद्रस्य वाचकः ।

स्थिरेभिरङ्गैः ।
अर्हन् बिभर्षि ।

इत्यादौ । यमं परेशमाहुः—

त्रिकद्रुकेभिः पतति ।

इत्यादौ । मातरिश्वानं परेशमाहुः—

आत्मा देवानां भुवनस्य गर्भः ।

इत्यादौ । इन्दति इति इन्द्रः । इदि परमैश्वर्ये । मितो हिंसायाः त्रायते इति मित्रः । एवं वृणुते इति वरुणः । अङ्गं नयति इत्यग्निः । अगि गतौ । णीञ् प्रापणे—इति । गत्यार्थाः ज्ञानार्थाः । दिवि महापुरुषबुद्धौ द्योतनवत्यां भवो दिव्यः । शोभनो मोक्षपक्षः सुपर्णः । संसारमोक्षाभ्यां गरुद्भ्यां गरुत्मान् । रोदयति इति रुद्रः । स एव अग्रणीत्वादग्निः । यमयति इति यमः । येन रुष्टेन मातरि मायायां क्षिप्तो जीवः श्वेव भवति स मातरिश्वा । एकं सत् ब्रह्म विप्राः ब्राह्मणत्वाद्यभिमानिनो यज्ञादिसिद्धये बहुधाभिधानेन इन्द्रादिरूपेण आहुः । योजनान्तरे तु विप्रा मेधाविनः तत्त्वविदस्तु इन्द्रादिरूपे बहुधा सद्ब्रह्म एकमाहुः । कल्पस्तु—

इन्द्रादिशब्दा गुणयोगतो वा व्युत्पत्तितो वापि परेशमाहुः ।
विप्रास्तदेकं बहुधा वदन्ति प्राज्ञास्तु नानापि सदेकमाहुः ॥

इति ।

वर्षकामेष्ट्यां तिस्रः पिण्डयो होतव्याः । तत्र—कृष्णं नियानम्—इति तृतीयस्यानुवाक्या । कृष्णं नियानं हरयः सुपर्णाः । नियुत्वन्तो ग्रामजितो यथा नरः—इति सूत्रितत्वात् ।

कृष्णं नियानं हरयः सुपर्णा अपो वसाना दिवमुत्पतन्ति ।
त आववृत्रन्त्सदनादृतस्यादिद्धृतेन पृथिवी व्युद्यते ॥ ४७ ॥

कृष्णं कृष्णवर्णं **नियानं** नियमेन गच्छन्तं मेघम् । **हरयः** उदकस्य हर्तारः । **सुपर्णाः** शोभनपतना रश्मयः । **अपः वसानाः** उदकानि वासयन्तो मेघेषु । अद्भिर्मेघान् पूरयन्तः इत्यर्थः । अन्तर्भावितण्यर्थात् द्विकर्मकत्वम् । यद्वा कृष्णं नियानं नियमनं रात्रिः । देवानां हि रात्रिर्दक्षिणायनम् । तत् प्रति । तस्मिन् वर्षकाले इत्यर्थः । एवं कुर्वन्तः **दिवं** द्युलोकं तदाश्रितमादित्यं वा उद्दिश्य **उत् पतन्ति** ऊर्ध्वं गच्छन्ति । **ते** रश्मयः **ऋतस्य सदनात्** उदकस्य स्थानात् आदित्य-

मण्डलात् **आ अववृत्रन्** आवर्तन्ते अर्वाञ्च आगच्छन्ति । **आत् इत्** अनन्तरमेव यदा अर्वाक् गच्छन्ति तदानीमेव **घृतेन** उदकेन **पृथिवी वि उद्यते** विविधं क्लिद्यते । कृष्णं निरयणं रात्रिरादित्यस्य हरयः सुपर्णा हरणा आदित्यरश्मयः—इत्यादि निरुक्तं द्रष्टव्यम् ॥

४७. निऽयानम्-सुऽपर्णाः इति—पदपाठः ।

ननु दुरवगाहज्ञानमार्गात् भक्तिमार्ग एव ज्यायान् इत्याशङ्क्य पुनरावृत्तिदोषत्वेन ज्यायस्त्वं इत्यभिप्रेत्य भक्तस्वरूपादिकमाह—कृष्णं विष्णुं सगुणं ब्रह्म । नियानं नियमेन भक्तैर्यातव्यम् । हरयः सुपर्णाः सुपर्णं गरुडसमानजातिकं आरूढाः । सुपर्णमारोहन्ति इति । अपः । आपः इत्यन्तरिक्षनाम । अन्तरिक्षसमं सूक्ष्मवस्त्रं वसानाः परिदधानाः । दिवं स्वर्गं ते उन्मुच्य त्यक्त्वा पतन्ति पृथिवीं प्राप्नुवन्ति । विष्णवो भूत्वा सारूप्यादिना समानतां प्राप्ताः सुपर्णाः । ते विष्ण्वादिलोकं प्राप्ताः आ अववृत्रन् आवर्तन्ते । कुतः । तस्य ऋतस्य विष्ण्वादेः सगुणब्रह्मणः सदनात् लोकात् । आदित् आगमनसमकालमेव घृतेन उदकेन पृथिवी विशेषेण उद्यते आर्द्रीक्रियते । उन्दी क्लेदने । परस्माल्लोकात् भुवनमागच्छन्ति । मेघीभूय उदकीभूय वृष्टिरूपेण भुवमार्द्रयित्वा ओषधिवनस्पत्यादिरूपं प्राप्य तद्रूपेण पुरुषं प्राप्य स्त्रियो जठराज्जायन्ते । तदुक्तं शिवधर्मोत्तरे—

> वायुमेघाम्बुभूम्यन्तरेतोगर्भत्वमाश्रिताः ।
> जायन्ते जठराज्जीवाः पतन्तः सर्वतो भुवि ॥

इति । कल्पस्तु—

> सारूप्यमुख्यां पदवीं प्रपद्य विष्ण्वादिलोकान् द्रुतमाश्रयन्ति ।
> वाय्वम्बुदे ओषधिवीर्यगर्भभावं प्रपन्नाः पुनरुद्भवन्ति ॥

इति ।

द्वादश प्रधयश्चक्रमेकं त्रीणि नभ्यानि क उ तच्चिकेत ।
तस्मिन्त्साकं त्रिशता न शङ्कवोऽर्पिताः षष्टिर्न चलाचलासः ॥ ४८ ॥

द्वादश एतत्संख्याकाः **प्रधयः** परिधयः प्रहिता वर्तन्ते । तत्स्थानीयाः द्वादश मासाः **एकं** अद्वितीयं **चक्रं** क्रमणस्वभावं संवत्सराख्यं चक्रं आश्रिताः ।

तथा **त्रीणि** त्रिसंख्याकानि **नभ्यानि** नाभ्याश्रयाणि फलकानि तत्स्थानीयानि ग्रीष्मवर्षाहेमन्ताख्यानि आश्रितानि। यथा सूर्यरथचक्रस्य द्वादश परिधयो नाभ्यर्हाणि त्रीणि फलकानि सन्ति तद्वत् कालचक्रस्यापि। **कः उ** कोऽपि महत् **तत्** चक्रं **चिकेत** जानाति। **तस्मिन्** चक्रे **साकं** सह **शङ्कवः न** शङ्कव इव। अत्र पुरस्तादुपचारोऽपि नशब्दः सामर्थ्यादुपमार्थीयः। तस्मिन्नपि संवत्सरचक्रे **त्रिशताः** एतत्संख्याकाः **षष्टिः न**। नशब्दश्चार्थे। षष्टिश्च अराः अरस्थानीयान्यहानि। **अर्पिताः** अर्पितानि। कीदृशानि तानि। **चलाचलासः**। एकश्चलशब्दो द्विर्भावप्राप्तः। चलचलाः। चलनस्वभावानि इत्यर्थः। चरिचलिपतिवदीनामच्याक्चाभ्यासस्य—इति द्विर्वचनं आगागमश्च। ततोऽसुक्। षष्टिश्च वै त्रीणि च शतानि संवत्सरस्याहानि—इति ब्राह्मणम्। द्वादश प्रधयश्चक्रमेकमिति मासानाम्। मासा मानात्—इत्यादि निरुक्तम्॥

४८. प्रऽधयः॑ऽ उं इति॑-त्रिऽशताः—इति पदपाठः।

जाताश्च कालेन संसारेण च व्याप्यन्ते इति वक्तुं कालसंसारस्वरूपवर्णनेन कालचक्रं वर्णयति। ननु—द्वादशारं नहि—इत्यत्र मन्त्रेऽपि एषोऽर्थः अभिहितः। सत्यम्। तस्यैव विवृत्तिरियं अधिकविवक्षया। द्वादश प्रधयः। प्रधीयन्ते इत्यराः मासात्मकाः। तैरारब्धमेकं संवत्सरात्मकं कालचक्रम्। तस्य च त्रीणि नभ्यानि तिस्रो नाभयः। ऋतुद्वन्द्वेन नाभिः। षड्तुः संवत्सरः—इति श्रुतेः। को ब्रह्मा। को वा पुरुषः तत् कालचक्रं उ चिकेत जानाति। तस्मिन् कालचक्रे साकं सहभवा अन्योन्यानुबद्धाः त्रिशताः षष्टिश्च इत्येवं संख्याताः सूक्ष्मा अराः शङ्कवः न कीलाः इव अर्पिताः। कीलका इव चक्रे निखाताः। अनेन त्रिविधं भूतपञ्चकं माससंवत्सरकर्तृरूपम्। कालचक्रे प्रवर्तकत्वात् तदात्मकमित्युक्तम्। न चलाचलासः न चलाः अव्यभिचारिणः। चरिचलिपति—इति अभ्यासान्ते दीर्घ.। एवमधिभूतं सूर्यचक्रम्। अधिदैवम्। मासा एव प्रधयः। संवत्सरश्चक्रम्। ऋतवो नाभयः। षष्ट्यधिकं त्रिशतं सूक्ष्मा अरास्तु दिवसा रात्रयो वा। तत्सन्धयः पूर्वे वा परे वा। अध्यात्मं तु—प्रधीयन्ते प्रधानानि स्वीक्रियन्ते इति प्रधयो मनोबुद्धिसहितानि इन्द्रियाणि द्वादशारस्थानानि। तैरारब्धं चक्रं प्राणान्तःकरणात्मकं एकं लिङ्गशरीरं सर्वयोनिषु भेदाभावादेकांशस्य चक्रसदृशत्वात् चक्रम्। रथ तिस्रो नाभयः अवस्थाः। त्रयः स्वप्नाः इत्युक्ताः। न चैतत् चक्रं भ्रमणादुपरमति

इति आह। क उ तत् ब्रह्म चिकेत वेत्ति क एव पुमान्। न च ब्रह्मज्ञानादृते तन्निवृत्तिः। ब्रह्मज्ञानं तु दुर्लभम्। तस्मिन् लिङ्गशरीरे आश्रितं साकं सहभावि स्थूलशरीरम्। अत्र च स्थूलदेहे त्रीणि शतानि षष्टिश्च शङ्कव इव स्थिताः अरा अस्थिरूपाः अर्पिताः अन्तर्निहिताः आधारस्तम्भसमानाः। तेन चञ्चला न। अतिदृढाः। अन्ये तु त्रिशतं षष्टिर्मज्जानः इत्याहुः। परे अस्थिसन्धय इत्याहुः। प्राणो वंशः। अथ कौण्ठरव्यः इत्येताभ्यां अधिदैवाध्यात्मविषयाभ्यां उपासनापराभ्यां खण्डाभ्यामयमर्थ उक्तः सूचितः। अत्रापि उपासना विवक्षिता इति अस्मज्ज्येष्ठभ्रातरः लक्ष्मीधराचार्याः उक्तवन्तः। कल्पस्तु—

मासोदितारैर्हित उक्तसंख्यैश्चक्रं त्रिनाभं त्रिशतत्रयं च।
षष्टिस्तु सूक्ष्मा अरका अचाल्याश्चक्रं रवेरधिभूतमिदं वदन्ति॥
अधिदैवं त्वरा मासास्तनुश्चक्रं तु वत्सराः।
त्रिनाभिरप्यराः सूक्ष्मा दिवसाः सन्धयो निशाः॥

इदमाधिदैवते। अध्यात्मं तु—

बुद्धिर्मनःखानि अरा द्विषट् च चक्रे च लिङ्गं त्रिपुरा व्यवस्थाः।
तत्र स्थितस्थूलशरीरभाजो ह्यस्थ्यादयोऽरा अणवः प्रसंख्याः॥

इति।

प्रवर्ग्ये अभिष्टवे यस्ते स्तनः इत्येका। सूत्रितं च—यस्ते स्तनः शशयो यो मयोभूः। गौरमीमेदनु वत्सं मिषन्तम्—इति। एषैव सारस्वते पशौ हविषो याज्या। सूत्रितं च—यस्ते स्तनः शशयो यो मयोभूः। त्वं सोम प्रविचिकितो मनीषा इति द्वे—इति।

यस्ते॒ स्तनः॑ शश॒यो यो म॑यो॒भूर्येन॒ विश्वा॒ पुष्य॑सि॒ वार्या॑णि।
यो र॑त्न॒धा व॑सु॒विद्यः सु॒दत्रः॒ सर॑स्वति॒ तमि॒ह धात॑वे कः॥ ४९॥

हे **सर॑स्वति ते॒** तव संबन्धी **यः स्तनः॑** स्तनवच्छिशुस्थानीयानां प्राणिनामाप्यायनकारी लौकिकवैदिकसुशब्दरूपः स्तनः। **श॒श॒यः** शयानः तव देहे वर्तमानः। **यः** च स्तनो **म॒यो॒भूः** रसास्वादिनां सुखस्य भावयिता। **येन॑** स्तनेन **विश्वा॑** सर्वाणि **वार्या॑णि** वरणीयानि अभिमतरूपाणि धनानि **पुष्य॑सि** भोक्तृभ्यः।

यः च स्तनः **रत्नधाः** बहुविधरमणीयरसानां धारयिता **वसुवित्** वसूनां वासयितॄणां घनानां वेत्ता लब्धा वेदयिता वा। किं च **यः** स्तनः **सुदत्रः** शोभनदानः। सुदत्रः कल्याणदानः—इति निरुक्तम्। अत्र असकृत् यच्छब्दश्रवणं स्तनस्य अतिप्रशस्तत्वस्य ज्ञापनार्थम्। हे देवि **तं** तादृशं सर्वप्राण्युपकारकं सूक्तमयं स्तनं **इह** अस्मिन् कर्मणि इदानीं वा **धातवे** अस्माभिर्धातुं पातुं पानाय **कः** कुरु॥

४९. मयःऽभूः-रत्नऽधाः-वसुऽवित्-सुऽदत्रः कुरिति कः—इति पदपाठः।

एवंविधकालचक्रसंसारचक्रनिवृत्तिः महावाक्यादेव इति वदन् सरस्वतीं पुरस्कृत्य किंचिद्विशेषमाह। त्रिविधा हि सरस्वती—पावका नः—इति तृचोक्ता। तत्र वाग्रूपिणी देवतारूपिणी नदीरूपिणी च क्रमादुक्ता। अत्र देवतारूपिणी कथ्यते। भो वाग्रूपिणि सरस्वति वेदविद्ये तव स्तनः कुचः अमृतस्रावकः। स्तनघन शब्दे। शब्दात्मकः। शशयः। शीङः अचि छान्दसं द्विर्वचनम्। शयानः अविद्यातो जीवः। तत्प्रधानवाक्यमपि लक्षणया शशय इत्युच्यते। यत्र परमात्मानुवादेन प्रत्यगात्मैवोच्यते तद्वाक्यं सरस्वत्याः स्तनस्थानीयम्। तं स्तनं धातवे। डुधाञ् धारणपोषणयोः। अस्मत्पोषणाय। कः कुरु सम्पादय। इह जीवात्मनि देशे काले च। तथा यश्च द्वितीयः स्तनः मयोभूः सुखरूपः परमात्मा तत्प्रधानं वाक्यमपि लक्षणया मयोभूः। यत्र परमात्मानुवादेन परमात्मा उच्यते तद्वाक्यं देवरूपं सरस्वत्याः द्वितीयस्तनस्थानीयम्। तं स्तनं धातवे अस्मत्पोषणाय संपादय। अथ नदीरूपिणी सरस्वती। भो नदीरूपिणि सरस्वति ते तव संबन्धिना स्तनेन अमृतस्रावकेन येन विश्वानि सर्वाणि वार्याणि वारिभवानि व्रीह्यादिधान्यादीनि पोषयसि स प्रवाहो बहिर्निपातितः क्षेत्राणि। प्राणिधान्याद्युत्पत्तिहेतुः स प्रवाहो नदीरूपः सरस्वत्या स्तनस्थानीयः। तं स्तनं धातवे धातुं ममात्मानं पालयितुं कुरु संपादय। धाञः तुमर्थे तवेप्रत्ययः। एवं सरस्वत्युदकसाध्यसस्यादिसमृद्धिर्याचिता। तथा यश्च द्वितीयः स्तनः रत्नधाः रत्नानामुत्पादकः पालकश्च। यः सरस्वत्याः प्रवाहविशेषः समुद्रप्रविष्टः समुद्रोदकेन संसृज्यमानः तज्जलं प्राप्य प्रसृतः। शशयो वेदगुहाशयः। तद्रम्यफलभूतः इति यावत्। येन विश्वा सर्वाणि वार्याणि वरणीयानि ब्रह्मादीनि पुष्यसि पालयसि। यो रत्नानि जनयन्ति तं ते तव स्तनं धातवे संपादय। तदुक्तं रत्नशास्त्रे—

समुद्राधस्तलं प्राप्य सरस्वत्या जलं शुभम्।
जनयित्वाथ रत्नानि वर्तयत्यपि तं परम्॥

रत्नमुत्पाद्यते भोक्तृभोग्यादीशवशादपि ।
सरस्वतीनदीसङ्गादब्धिं रत्नाकरं विदुः ॥

इति । अनेन रत्नसमृद्धिः प्रार्थिता । क्षुत्पिपासादिनिवृत्तौ रत्नादिना अश्रीकत्वादिदोषनिवृत्तौ च नैश्चिन्त्ये ज्ञानप्रवृत्तिः सुकरा इति उभयं प्रार्थ्यते । तथा च भो देवतारूपिणि सर्वदेवमयि सरस्वति प्रसीद । वसुवित् । वसू वसनाच्छादनकर्तारौ जीवेश्वरौ वेदयति ज्ञापयति । अन्तर्भावितोऽत्र ण्यर्थः । विदितब्रह्मविद्याचार्यो हि देवतारूपिण्याः सर्वदेवतारूपायाः सरस्वत्याः । स्तनस्थानीयः । कः परमानन्दरूपः । भो सरस्वति तं तव स्तनं इह धातवे संपादय । तथा यस्ते द्वितीयः स्तनः सुदत्रः धर्माधर्मापेक्षया फलदाता ईश्वरः सोऽपि देवतारूपिण्याः सर्वदेवतामय्याः सरस्वत्याः स्तनस्थानीयः । भो सरस्वति तं स्तनं इह धातवे संपादय । सुदत्रः इत्यत्र दद दाने । अतः सुपूर्वात् क्विप् । सुखं ददाति इति सुदत् धर्मः धर्मवान् । मतुपो लुक् । सुदतः त्रायते इति सुदत्र ईश्वरः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । कथं तर्हि सुधर्मेण त्रायते इति । सुपि स्थः—इत्यत्र सुपि इति योगविभागात् । तत्पुरुषे तुल्यार्थे—इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । कल्पस्तु—

यस्ते स्तनो वाणि सरस्वतीशजीवात्मबोधश्रुतिवाग्विशेषः ।
जीवेशबोधात्मकुचो द्वितीयो द्वयं तदेतत् कुरु नोऽवनाय ॥

तथा—

यस्ते स्तनस्तीर्थसरस्वति त्वत्सोमप्रदो धान्यतृणादिहेतुः ।
यश्चाब्धिगो रत्नसमृद्धयेऽन्यो द्वयं तदेतत् कुरु नोऽवनाय ॥
यस्ते स्तनो देवि सरस्वति त्वदंशो गुरुश्चेत् स इह द्वितीयः ।
प्रोक्तः स्तनः सर्वसुखात्मकत्वं द्वयं तदेतत् कुरु नोऽवनाय ॥

इति ॥

अग्निमन्थने यज्ञेन यज्ञं इत्येषा परिधानीया । यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवाः इति परिदध्यात्—इति सूत्रितत्वात् ।

य॒ज्ञेन॑ य॒ज्ञम॑यजन्त दे॒वास्तानि॒ धर्मा॑णि प्रथ॒मान्या॑सन् ।
ते ह॒ नाकं॑ महि॒मानः॑ सचन्त॒ यत्र॒ पूर्वे॑ सा॒ध्याः सन्ति॑ दे॒वाः ॥ ९० ॥

दे॒वाः व्यवहर्तारः यजमानाः । **य॒ज्ञेन॑** निर्मथ्याग्निना **य॒ज्ञं** होमसाधनं आहवनीयं **अ॒य॒ज॒न्त** पूजितवन्तः । अनुष्ठानाय संयोजितवन्त इत्यर्थः । अग्नि

मथित्वा प्रहरति। तेनैवाग्नय आतिथ्यं क्रियते—इति हि तैत्तिरीयकम्। **तानि धर्माणि** अग्निसाधनानि कर्माणि **प्रथमानि**। प्रथम इति मुख्यनाम। प्रतमानि प्रकृष्टतमानि **आसन्** फलप्रसवसमर्थानि अभवन् इत्यर्थः। **ते ह** ते च यजमानाः **नाकम्**। नास्मिन्नकं अस्ति इति नाकः स्वर्गः। तम्। **महिमानः** माहात्म्ययुक्ताः **सचन्त** संगताः। कीदृशं नाकम्। **यत्र** यस्मिन् नाके **पूर्वे** पूर्वतनाः **साध्याः** साधनाः यज्ञादिसाधनवन्तः। **देवाः**। कर्मदेवा इत्यर्थः। ते **सन्ति** निवसन्ति। तं सचन्त। तस्मादिदानीमपि मनुष्यैरेवं कर्तव्यं इत्यर्थः। यद्वा देवाः इदानीं देवभागमापन्नाः पूर्वं यज्ञेन अग्निना पशुभूतेन यज्ञं यष्टव्यमग्निं अयजन्त पूजितवन्तः। अग्नेरेव मूर्तिभेदेन देवत्वं च पशुत्वं च द्रष्टव्यम्। अग्निः पशुरासीत्। तमालभन्त। तेनायजन्त—इति श्रुतेः। शिष्टं पूर्ववत्। यत्र यस्मिन् स्वर्गे निमित्तभूते सति पूर्वे पूर्वतनाः साध्या देवाः साधनाश्छन्दोभिमानिनः। आदित्या अङ्गिरसश्च साध्या देवा उच्यन्ते। छन्दांसि वै साध्या देवाः। तेऽग्रेऽग्निनाग्निमयजन्त। ते स्वर्गं लोकमायन्। आदित्याश्चैवेहासन्नङ्गिरसश्च। तेऽग्रेऽग्निनाग्निमयजन्त। ते स्वर्गं लोकमायन्—इति ब्राह्मणम्। एते देवाः स्वर्गे सन्ति भवन्ति। स्वर्गप्राप्ता इत्यर्थः। यद्वा यज्ञेन ज्ञानादियज्ञेन यज्ञं विष्णुं अयजन्त पूजयन्ति। ते नाकं विष्णुलोकं महानुभावाः सचन्त संगच्छन्ते। यत्र पूर्वे साध्यादयो देवाः सन्ति तत्स्थानम्। अग्निनाग्निमयजन्त देवाः—इत्यादि निरुक्तमनुसन्धेयम्।

अथ ब्रह्मविद्यान्तर्भूतावान्तरविद्यानां फलोक्तिः। यस्ते सरस्वत्यै। यज्ञेन साध्येभ्यः सकामेभ्यः। उपलक्षणमिदम्। निष्कामेभ्यो ब्रह्मलोकार्थिभ्यश्च। एवमेतदृक्प्रतिपादनाय—इत्यनुक्रमणिकार्थः। ये यज्ञेन काम्यकर्मणा यष्टव्यमीश्वरं यजन्ति ते देवा भवन्ति स्वर्गे देदीप्यमानाः। अथ निष्कामफलोक्तिः। तानि निष्कामत्वेन अत्यन्तोत्कृष्टानि। यच्छब्दरहितः तच्छब्दः अत्यन्तोत्कृष्टवाची। धर्माणि धर्मसाधनानि यज्ञादीनि ज्ञानयज्ञस्य प्रथमानि पूर्वसाधनानि संभवन्ति। ब्रह्मविद्यापि द्विधा। सगुणा निर्गुणा च। अत्र निर्गुणायाः फलमिदम्। ते अत्यन्तोत्कृष्टाः ह एव नाकं सुखम्। अकं दुःखम्। अत्र द्वौ नञौ अतिशायिनं प्रकृतमर्थमाहुः इति नाकमानन्दरूपम्। नभ्राण्नपान्नवेदा—इति निपातनात् साधुत्वम्। महिमानो महान्तः।

उपदिष्टमहावाक्यो महच्छब्देन कथ्यते।

इति वचनात् उपदिष्टमहावाक्यात् जीवन्मुक्ताः सन्तः सचन्तः तेषां समवाये समवयन्ति । परमानन्दात्मका भवन्ति इत्यर्थः । सगुणब्रह्मविद्याफलम् । यत्र ब्रह्मलोके पूर्वे ब्रह्मादयः सन्ति तत्र साध्याः आध्यात्मसगुणध्यानेन सह वर्तमानाः सन्ति भवन्ति अपुनरावृत्ताः । कल्पस्तु—

काम्येन धर्मेण सुरादिलोको ज्ञानस्य निष्कामकृतिर्हि हेतुः ।
वाक्योपदिष्टाः स्युरिहैव मुक्ता ब्रह्मादिलोकः सगुणेशबुद्ध्या ॥

इति ॥

समानमेतदुदकमुच्चैत्यव चाहभिः ।
भूमिं पर्जन्या जिन्वन्ति दिवं जिन्वन्त्यग्नयः ॥ ५१ ॥

एतत् प्रसिद्धं **उदकं समानम्** । एकरूपमित्यर्थः । **अहभिः** कैश्चिदहोभिः ग्रीष्मकालीनैः । **उत् च एति** ऊर्ध्वं गच्छति । तथा अहभिर्वर्षकालीनैः **अव** तदुदकं अव **च** एति अवाङ्मुखं च गच्छति । चवायोगे प्रथमा—इति प्रथमाविभक्तिः न निहन्यते । रश्मिनाडचैव भूमिं प्राप्नोति । तदेवोच्यते । **पर्जन्याः** प्रीणयितारो मेघाः **भूमिं जिन्वन्ति** उदकसंस्त्यायेन सस्याद्युत्पादनद्वारा भूमिष्ठान् प्रीणयन्ति । तथा **अग्नयः** आहवनीयाद्याः स्वे हुतया आहुत्या **दिवं** द्युलोकस्थान् देवान् **जिन्वन्ति** प्रीणयन्ति ॥

५१. अहऽभिः-इति पदपाठः ।

ननु काम्यकर्मसगुणब्रह्मविद्ययोः देशान्तरप्राप्तिफलमुक्तम् । तन्न । तत् सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्—इत्यधिकृत्य तस्यैव ब्रह्मणः प्रवेशश्रवणात् ब्रह्मात्मकस्य सर्वगतस्य निष्क्रियस्य जीवस्य मर्त्यत्वसंभवात् इत्याशङ्क्य उपाधिवशाद्गतिसंभवः इत्याह—समानं देशकालादौ समानमपि उदकं अकात् दुःखात् उद्गतमप्येतत् ब्रह्म अहभिः अहीयमानैः धर्माधर्मसंस्कारैरिन्द्रियैः प्राणैश्चोपहितं जीवभूतं सत् उदेति देवतादित्वमनुभवति । अव च नीचैरपि मर्त्यं मनुष्यादिरूपं अनुभवति च । एवमनुभाव्य जीवो यदा मनुष्यतां प्राप्तः तदा कर्माधिकारी जगद्यात्रां प्रवर्तयेत । अन्यथा जगज्जननदोषः स्यात् इत्याह—भूमिं मनुष्यादिसहितां पर्जन्याः हविषा जुष्टाः इन्द्रसूर्यादयश्च ये देवाः ते जिन्वन्ति प्रीणयन्ति वृष्ट्यादिना । दिवं देवादिसहितं

द्युलोकं जिन्वन्ति प्रीणयन्ति यजमानेन भूस्थेन समर्चिताः। भूस्थाः अग्न्यादयः हविर्दानेन स्वर्गस्थान् देवान् तर्पयन्ति इत्यर्थः। तदुक्तं भगवद्गीतायाम्—

सहयज्ञाः प्रजाः सृष्ट्वा पुरोवाच प्रजापतिः।

इत्यारभ्य—

स मोघं पार्थ जीवति ॥

इत्यन्तेन ग्रन्थेन। कल्पस्तु—

धर्मैरधर्मैरथवा सनाभिर्लिङ्गस्थजीवः स्वरुदेत्यपैति।

भूस्थाः सुरानारमयन्ति देवान् भूस्थान् सुरा आरमयन्ति वृष्ट्या ॥

इति ॥

सरस्वद्देवताके पशौ दिव्यं सुपर्णं इति वपायाज्या। दिव्यं सुपर्णं वायसं बृहन्तम्। स वावृधे नर्यो योषणासु—इति सूत्रितत्वात। अन्वारम्भणीयायां सरस्वद्यागे एषैव याज्या। सूत्रितं च—दिव्यं सुपर्णं वायसं बृहन्तम। आ सवं सवितुर्यथा—इति।

दि॒व्यं सु॑प॒र्णं वा॑य॒सं बृ॒हन्तं॑म॒पां गर्भं॑ द॒र्श॒तमोष॑धीनाम्।
अ॒भी॒प॒तो वृ॒ष्टिभि॑स्त॒र्पय॑न्तं॒ सर॑स्वन्त॒मव॑से जोहवीमि ॥ ५२ ॥

दि॒व्यं दिवि भवं **सु॒प॒र्णं** शोभनगमनं **वा॒य॒सं** गमनशीलं **बृ॒हन्तं॑** महान्तं **अ॒पां गर्भं॑** वृष्ट्युदकानां गर्भवदुत्पादकम्। **ओष॑धीनां** ओषधीः **द॒र्श॒तं** दर्शनाय। दर्शयन्तं इत्यर्थः। यद्वा ओषधीनां गर्भं दर्शतं इति पृथग्विशेषणम्। किंच **अ॒भी॒प॒तः** आनुकूल्येन **वृ॒ष्टिभिः॑ त॒र्पय॑न्तं** जगत् प्रीणयन्तम्। यद्वा अभीपतः अभिगमनवतः सलिलाधारान् तटाकादीन् तर्पयन्तम्। अथवा अभिगन्ता अहम। **सर॑स्वन्तं** उदकवन्तम्। सरः इत्युदकनाम। देवं सूर्यं वा। **अव॑से** रक्षणाय **जो॒ह॒वी॒मि** पुनः पुनराह्वयामि ॥

५२. सुऽपर्णम्। वृष्टिऽभिः इति पदपाठः।

अत्र सूक्तार्थोपसंहारः। दिवि भवं दिव्यं स्वर्गिणं कर्मफलभोक्तारं सुपर्णम्। सुपर्णमारोहयति इति। णिजचौ। सुपर्णवाहनाधिरूढविष्ण्वादिलोकार्थं सगुणोपासकं स्वर्गिणं च कर्मविद्याभ्यां भ्रष्टम्। नीचकर्मकरणेन च वायसयोनिं प्राप्तम्। तथा बृहन्तं ब्रह्मरूपिणं आत्मानं च। तथा अपां गर्भं अप्प्रमुखसूक्ष्मभूतेन्द्रियाणां आपगानां गर्भं

कार्यं लिङ्गदेहिनम्। दर्शतं ज्ञानं च। ओषधय इमाः स्वामिन्यः पोषका यस्याः तां स्थूलां तनुं च। अभीपत । सर्वत आपो यत्र पतन्ति गच्छन्ति स अभीपः समुद्रान्तः-स्थितभूप्रदेशः। ऋक्पूरब्धूःपथामानक्षे—इत्थं च समासान्तः। द्व्यन्तरुपसर्गेभ्योऽप इत्। सभीय इवाचरन्तीति क्विप। संसाराब्धित्वात् अभीप इवाचरतोऽपि अतिसंसारिणो जीवान् ज्ञानामृतरसवृष्टिभिः तर्पयन्ति। सरस्वन्तम्।

अम्भो वाणी च तापी च ज्ञानं च सर उच्यते।

इति भोजनिघण्टुः। ज्ञानवन्तं गुरुं च अवसे रक्षणाय जोहवीमि प्रोक्तवानस्मि। ह्वयतेर्यङ्लुकि—ह्वः संप्रसारणम्। यङो वा—इति इट्। दिव्यादयोऽत्र सूक्ते मयोक्ता इत्यर्थः। इन्द्रं मित्रं इत्यनयोरस्य च मन्त्रस्य सौरत्वं रात्र्यध्ययननिवृत्त्यर्थम्। सूर्यस्य परमात्मत्वे सर्वमन्त्रावरोधश्च। परमार्थतः सौरत्वे सूर्यलिङ्गादर्शनहेतुर्वाच्यः। ऋग्भाष्यादौ नैवं व्याख्यातमिति चेत् न। यत्र ऋचो व्याक्रियन्ते तस्यैव ऋग्भाष्यत्वात्। स्कन्दो-द्गीथभाष्याणामपि भिन्नार्थता दृष्टा। स्वामिना तु अन्यथैव व्याख्यातम्। शाकपूणि-यास्कादिनिरुक्तेष्वपि व्याख्याभेद एव। तदुक्तं नारदीयपुराणे—

बिभेत्यल्पश्रुताद्वेदो मामयं प्रहरिष्यति।
इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेत्॥
वेदानामर्थनानात्वप्रतीतावपि सन्मतिः।
मुनिवाक्यानुरोधेन व्याख्यां कुर्वन् न दुष्यति॥

इति। अधियज्ञविषयं स्कन्दादिभाष्यम्। निरुक्तमधिदैवतविषयम्। इदं तु भाष्यमध्यात्म-विषयं इति। न च भिन्नविषयाणां विरोधः। अस्य भाष्यस्य मूलं विष्णुधर्मोत्तरे यत्र पुष्करनामा यक्षः श्रीरामं प्रति सर्वधर्मानुक्तवान्। तत्र च ऋग्विधानं यजुर्विधानं सामविधानं अथर्वविधानं च उक्तवान् पुष्करः। तत्र च कतिपयानां सूक्तानां संवातः कल्पश्चोक्तः। तत्रापि अस्यवामीयकल्पो महान् अध्यात्मविषयत्वात्। तथा च प्रतिमन्त्रं अर्थतो व्याख्यानं तत्र सूचितम्। वृद्धपराशरेणोक्तम्—

हविष्यान्तं पौरुषं च न तमाह इतीति च।
अस्य वामीयकं जप्त्वा महदेनो व्यपोहति॥
अस्यवामीयसूक्तं च ब्रह्महा शुचये जपेत्।
विचारयेत्तदर्थं चेज्जीवन्मुक्तो न संशयः॥

इति। कल्पस्तु—

स्वर्गी विष्ण्वादिलोकी दुरितजनजनिर्ब्रह्मभूतोऽपि लिङ्गं
ज्ञानं स्थूलाख्यदेहो नवजलधिगतो वारिकोशोपमोऽसौ।

एतेऽप्यन्ये पदार्था मुनिवरकथिता अस्यवामीयसूक्ते
संसाराद्रक्षणाय श्रुतिपठितवतस्तारयेयुर्भवाब्धिम् ॥

इति । अत्र वृद्धशौनकः—

उचथ्यदीर्घतमसौ जप्येते स्वावनुत्तये ।
तेजस्वी ब्रह्मवर्चस्वी दिव्यधीर्दु सहो मुनिः ॥
अङ्गिरा ब्राह्मणस्तस्मादुचथ्यो ममतापतिः ।
तस्मादधीतवेदादीननुज्ञातो बृहस्पतिः ॥
रिरंसुर्ममतां तां नो लेभे गुरुसुरक्षिताम् ।
उचथ्यः कारयन् यज्ञं जगाम प्रियवर्मणः ॥
लब्धावकाशस्तां रन्त्युमारेभेऽथ बृहस्पतिः ।
हृत्कोणोदरसंस्थोऽपि मुनीशः क्षितिमाप सः ॥
रेतो यतोऽत्र संकीर्णं निन्दितो गुरुरब्रवीत् ।
जात्यन्धो भव दुष्ट त्वमित्युक्त्वा तपसे गतः ॥
पिता ददौ वरं तस्मै ज्ञानचक्षुः शुचिर्भव ।
अथोपनीतमात्रोऽर्थं चक्रे दीर्घतमा दिवा ॥
स्त्रीगन्धधायको यक्ष्मदायकोऽनिष्टयोषिति ।
एवमादि दिवाजातं रात्रौ हरति सूक्ततः ॥
उद्विग्नैर्मुनिभिः सोऽथ मञ्जूषायां प्रवेशितः ।
मञ्जूषायां विपाशायां क्षिप्त्वा नद्यां प्रवाहितः ॥
प्रतिक्षिप्तास्ततोऽङ्गेन गृहीता स्यान्नृपेण सा ।
तं दीर्घतमसं ज्ञात्वा दत्ता भार्याथ च स्वयम् ॥
अजीजनत् सुतानस्य दास्यामुशिजि चात्मने ।
पुत्रमुत्पाद्य कक्षीवत्संज्ञं गोधर्ममाचरत् ॥
ततो दीर्घतमा वृद्धगोतमो गोतमस्ततः ।
गौतमेषु तदारभ्य सूक्तार्थः स्फुरति स्फुटम् ॥
तत्कुले विश्रुतो विष्णुस्ततो विष्णुप्रकाशकः ।
आत्मानन्दस्तदुत्पन्नस्तेनेदं भाष्यमीरितम् ॥
तदेतद्भाष्यकूपार्थपुण्यौघनिचयेन सः ।
प्रीयतां सुकृती स्वामी सहजानन्दकेशवः ॥
नमो विष्णुप्रकाशाय केशवाय गरीयसे ।
रामाय पुष्करायाथाप्यौचथ्यायौशिजाय च ॥

APPENDIX I

Citations and References

[The lines are numbered from the beginning of the commentary in the particular Page, if the commentary of the verse starts in the middle of the Page; otherwise it is from the beginning of the Page. This is the arrangement in both the Appendices.]

i. SĀYAṆA

Verse	Page	Line	Citation	Reference
Prefatory	2	2	प्रस्तारपङ्क्तिः पुरतः	Ping. Ch. Sut. 3. 4. 1
		4	आद्यौ चेत् प्रस्तारपङ्क्तिः	Sar. Par. 8. 6
		12	कृत्स्नसूक्तस्य विनियोगं शौनक आह—	
			स्तेयं कृत्वा द्विजो मोहात्	Ṛgv. 1. 26
		17	अस्य वामस्य पलितस्य	A. Ā. 3. 2.
1	6	4	अदितिः पुत्रकामा	T. S. 6. 5. 6
		6	तद्योऽहं सोऽसौ	
		11	वायुना वै गौतम	Bṛ. Up. 3. 7. 2
		13	घृतमित्युदकनाम	Nigh. 1. 12
		14	पृष्ठं स्पृशतेः	N. 4. 3
		17	सर्वस्य पतिः सर्वस्येशानः	Bṛ. Up. 4. 4. 22
		25	द्वा सुपर्णा	R. V. 1. 164. 20
	7	1	अयं मन्त्रो यास्केन व्याख्यातः—अस्य	
			वामस्य वननीयस्य	N. 4. 26
2	8	20	अनादिनिधनः कालः	*Cf.* Vis. Pu. 1. 2
	9	1	सप्त युञ्जन्ति रथमेकचक्रम्	N. 4. 27
4	11	13	नान्यत् किंचन मिषत्	A. Ā. 2. 4. 1
	12	1	न तु तद्द्वितीयमस्ति	
5	12	6	बडिति सत्यनाम	Nigh. 3. 10

Verse	Page	Line	Citation	Reference
6	14	2	अथ य अ'त्मा	Ch. Up. 8. 4. 1
		3	लोका रजांस्युच्यन्ते	Nigh. 4. 19
		11	अथ य एषोऽन्तरादित्ये	Mait. Up. 6. 1
		13	तिस्रो भूमीर्धारयन्	R. V. 2. 27. 8
11	21	7	सप्त च वै शतानि	A. Ā. 3. 2. 1
14	25	5	चक्षुः ख्यातेर्वा चष्टेर्वा	N. 4. 3
		6	उदकं रज उच्यते	N. 4. 19
15	26	2	थट् च छन्दसि	P. 5. 2. 50
		5	अस्ति त्रयोदशो मासः	T. S. 6. 5. 3. 4
		9	नि.सूर्योऽप्यधिको मासः—इत्यादिस्मृतेः	
		13	स रसमह वसन्ताय	T. S. 7. 2. 10. 1
16	28	14	त्वं स्त्री त्वं पुमान्	Śv. Up. 4. 3
		15	श्रुतिरपि तदभावं बोधयति—नैव स्त्री न पुमानेषः	Śv. Up. 5. 10
		21	उक्तमर्थमभिप्रेत्य ताण्डक ब्राह्मणम्—शिशुर्वा अङ्गिरसः	Tāṇ. Br. 13. 3. 24
17	34	5	अग्नौ प्रास्ताहुतिः	Man. 3. 76
		14	तं नयन्त्येताः	Muṇ. Up. 1. 2. 5
19	37	2	विवस्वदिन्द्रयुताः	
20	38	22	समाने वृक्षे पुरुषो निमग्नः	Muṇ. Up. 3. 1. 2
	39	9	आप्तकामस्य का स्पृहा	M. Up. Kār. 1. 9
		11	अनीशया शोचति	Muṇ. Up. 3. 1. 2
		13	द्वौ द्वौ प्रतिष्ठितौ	N. 14. 30
21	41	3	यत्र सुपर्णाः सुरतनाः	N. 3. 12
22	42	13	चर्मवदाकाशम्	Śv. Up. 6. 20
		14	ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति	Muṇ. Up. 3. 2. 9
23	43	4	गायत्रोऽग्निः	T. S. 2. 2. 5. 5
		17	गायत्रं प्रातः सवनम्	T. S. 2. 2. 9. 5-6
	44	19	देवविशः कल्पयितव्याः	A. B. 3. 12
24	47	2	अर्को मन्त्रो भवति	N. 5. 4
		6	एकं साम तृचे क्रियते	
25		1	जागतो वा एषः	
		3	स्वर्दृशम्	R. V. 7. 32. 22

Verse	Page	Line	Citation	Reference
25		3	आसौ व व वर्हक्	A. B. 4. 10
			रथन्तरे प्रस्तूयमाने	T. B. 7. 7. 15
26 Pref.	51	1	उपह्वये सुदुघ मू	Āś. Śr. 4. 7
26	52	5	यद्घ्रा इत्यपातु	T. Ā. 5. 1. 5
		13	अस्या वक्ति-	
28 Pref.	55	2	गौरमीमेदनु	Āś. Śv. 4. 7
29	57	10	शाकपूणिर्नाम निरुक्ताचार्यः	*Cf.* N. 2. 8
	58	10	यल्लिङ्गं सा देवता	Sar. An. 1. 139
		13	एकैव वा महानात्मा	
	59	6	तमू अकृण्वन्	R. V. 10. 88. 10
30	61	1	जीवापेतं वाव	Ch. Up. 6. 11. 3
31 Pref.		2	अपश्यं गोपाम्	Āś. Śr. 4. 6
31	62	8	एष वै गोपा एष हीदम्	
		9	अपश्यं गोपामित्याह	T. Ā. 5. 6. 4
34 Pref.	67	2	एकैकशो यजमानम्	Āś. Śr. 10. 9
34	68	3	असौ वा आदित्यः	T. Ā. 5. 3. 5
35 Pref.		2	इयं वेदिः परो अन्तः	Āś. Śv. 10. 9
35	69	2	एतावती वै पृथिवी	T. S. 2. 6. 4
37	71	6	इदं सर्वं यदयमात्मा	Bṛ. Up. 2. 4. 6
37	71	6	ब्रह्मैवेदं सर्वम्	Nṛ. T. Up. 7
		6	आत्मैवेदं सर्वम्	Cha. Up. 7. 25. 2
		6	स ईक्षत बहु स्यां प्रजायेय	
		7	तदनन्यत्वमारम्भण-	Ved. Sū. 2. 1. 14
		11	अथापि परिवेदना	N. 7. 3
		14	पराञ्चि खानि	K. Up. 2. 4. 1
		24	कश्चिद्धीरः	K. Up. 2. 4. 1
38	73	10	गुणान्वयो यः	Śv. Up. 5. 7
39	75	4	द्वे विद्ये वेदितव्ये	Muṇ. Up. 1. 1. 5
		6	एतद्ध तदक्षरस्य	Bṛ. Up. 3. 8
		8	येन क्षरं पुरुषम्	Muṇ. Up. 1. 2. 13
		10	तं त्वौपनिषदं पुरुषम्	Bṛ. Up. 3. 9. 26
		13	वेदानुवचनेन ब्राह्मणाः	B. Up. 4. 4. 22
		19	ऋग्भिः पूर्वाह्णे	T. B. 3. 12. 9

Verse	Page	Line	Citation	Reference
39		19	आदित्यो वा एषः	T. Ā. 10. 13
	76	21	य एषोऽन्तरादित्ये	Cha. 1. 6. 6
		27	तान् वेदानभ्यपतत्	A. B. 5. 32
		3	यच्च न्यत् त्रिकालातीतम्	M. Up. 1
		3	ओमिति ब्रह्म	T. Ā. 7. 8
		5	यो ऋचोऽधीते	T. Ā. 2. 11. 4
		9	अयं मन्त्रो निरुक्ते व्याख्यातः	See N. 13. 10
40 Pref.	78	2	वाश्यमानायै यवसम्	Āś. Śr. 3. 11
		4	सूयवस द्भगवती	Āś. Śr. 4. 7
40		8	सूयवसादिनी भगवती	N. 11. 44
41	80	10	गौरीर्मिमाय सलिलानि	N. 11. 40
42	81	5	तस्याः समुद्रा अधि	N. 11. 41
44	85	2	त्रयः केशिन ऋतुथा	N. 12. 27
45	86	13	वाग्वै पराच्यव्याकृता	T. S. 6. 4. 7. 3
		17	इति मन्त्राः । कल्पोऽत ऊर्ध्वम्	T. Ā. 1. 31. 2
	87	17	अथापि ब्राह्मणं भवति	N. 13. 9
46	88	10	अग्निः सर्वा देवताः	A. B. 2. 3
	89	1	इममेवाग्निं महान्तम्	N. 7. 18
47 Pref.	90	2	कृष्णं नियानं हरयः	Āś. Śr. 2. 13
47	91	3	कृष्णं निरयणम्	N. 7. 24
48	92	8	चरिचलिपति—	Vār. 6. 1. 12. 6
		9	षष्टिश्च ह वै	Ś. Br. 9. 1. 1. 43
		10	द्वादश प्रधयः	N. 4. 27
49 Pref.	93	1	यस्ते स्तनः शशयः	Āś. Śr. 4. 7
		3	यस्ते स्तनः शशयः	Āś. Śr. 3. 7
49	94	2	सुदत्रः कल्याणदानः	N. 6. 14
50 Pref.	99	1	यज्ञेन यज्ञमयजन्त	Āś. Śr. 2. 16
50	95	2	अग्निं मथित्वा प्रहरति	T. S. 6. 2. 1. 7
	96	2	अग्निः पशुरासीत्	T. S. 5. 7. 26
		12	छन्दांसि वै साध्याः	A. B. 1. 16
		17	अग्निनाग्निमयजन्त	N. 12. 41
52 Pref.			दिव्यं सुपर्णं वायसम्	Āś. Śr. 3. 8
			दिव्यं सुपर्णं वायसम्	Āś. Śr. 2. 8

ii. Ātmānanda

Verse	Page	Line	Citation	Reference
Prefatory	2	2	स्कन्दभाष्य	
		2	उद्गीथ	
		2	भास्कर	
		2	शौनक	
		2	वेदमित्र	
		2	बृहद्देवताकार	
		3	अनुक्रमणिकाकार	
		3	विष्णुधर्मोत्तर	
		3	स्कन्दादिव्याख्या	
		3	निरुक्त	
		5	शौनकादि	
		6	शौनकादिमतस्य संग्रहीतुर्निरुचेः	
	3	1	अपर आह—अल्पिकाया देवताया	
		2	तदुभयमपि वेदमित्रो निषेधति—न देवताल्पिका	
	5	7	विष्णुधर्मोत्तरार्धे बृहति	
1	7	7	तदुक्तम्—ग्राम्यो विश्वः	
		10	घृ क्षरणदीप्त्योः	Dh. P. 3. 14
		15	ऊडिदंपदाद्यप्पुम्रैद्युभ्यः	P. 6. 1. 176
		16	इदमोऽन्वादेशेऽशनुदात्तस्तृतीयादौ	P. 2. 4. 32
		18	उक्तं पुष्करोक्ते कल्पे—मीमांसमानौ जीवेशौ	
2	9	3	शरीरं रथमेव च	K. Up. 3. 3
		7	नभ दीप्तौ	
		7	इडजादिभ्यः	
		13	तदुक्तं कल्पे—महदाद्या वहन्त्येतत्	
3	10	3	चक दीप्तौ प्रतीघाते च	*Cf.* Dh. P. 1. 93 and 820
		5	इन्द्रियाणि हयान्याहुः	K. Up. 3. 4
		7	णु स्तुतौ	Dh. P. 3-26

Verse	Page	Line	Citation	Reference
3	10	8	अत्र कर्मव्यतिहारे तु छन्दांसि शप्	
		11	दिग्वातार्कप्रचेतोऽश्वि—	
		13	तदुक्तं कल्पे—सप्तचक्रमिदं देहम्	
		16	एतन्मन्त्रप्रशंसाप्रकरणेऽप्युक्तम्—मूर्धो-रोजठरम्	
	11	8	प्रवर्तेत निवर्तेत	
4	12	7	तदुक्तं कल्पे—कारणत्वादनन्तत्वात्	
5	13	4	अस्य वामस्य पलितस्य	R. V. 1. 164. 1
		4	विश्पतिं सप्तपुत्रम्	R. V. 1. 164. 1
		5	तत्त्वमसि	Ch. Up. 6. 8. 7
		6	बष्किर्हि गत्यर्थः	
5	13	10	तनिपत्योश्छन्दसि	P. 6. 4. 99
		11	वेञ् तन्तुसंताने	Dh. P. 1. 10. 55
		11	तवै चान्तश्च युगपत्	P. 6. 2. 59
		11	तुमर्थे सेसेनसे	P. 3. 4. 9
		12	अस्थन्वन्त यदनस्थाः	R. V. 1. 164. 4
		13	छन्दस्यपि दृश्यते	P. 7. 1. 76
		13	अत्र पुष्कर आह—पृच्छेत् पदानि पुत्रा भोः	
6	14	7	अत्र कल्पः—अज्ञः पृच्छाम्यहं तज्ज्ञाः	
7	15	6	वव्रिमिति रूपम्	N. 3. 7
		16	सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति	K. Up. 2. 15
	16	2	वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यः	Bh. G. 15. 15
		4	ब्रह्मात्मविषया वेदाः	Mah. Bhār.
		6	तनूषु ते कतत्र इन्द्र भूरयः	R. V. 1. 55. 8
7	16	8	विष्णौ वेदाः प्रतिष्ठिताः	Purāṇa.
		10	हृदयकमलमध्ये दीपवद्वेदसारम्	Smṛti.
		15	बहुलं छन्दसि	P. 7. 1. 8
		16	समासस्य	P. 6. 1. 223
		16	गणेषु चायमन्तोदात्तः पठितः	
		17	अर्थसन्देहाच्च न द्विखण्डता	
		17	अत्र कल्पः—तत्त्वंपदे लक्षणया प्रवृत्ते	
8	17	9	भेद् पाने	Dh. P. 1. 951

Verse	Page	Line	Citation	Reference
8	17	10	क्तादल्पाख्यायाम्	P. 4. 1. 5
		12	रसो वै स:	T. Up. 1. 6. 1
	18	1	समो गम्यृच्छिभ्याम्	P. 1. 3. 29
		2	गमहन—	P. 6. 4. 96
		2	हि च	P. 8. 1. 34
3	18	2	कल्पस्तु—यद्दर्पणो बिम्बविभेदक: स्यात्	
9	18	2	एवं मुनिप्रश्ने सूतस्योत्तरम् —मायानिवर्तनी विद्या	
	19	3	मी गतौ	Dh. P. 10. 281
		7	छन्दसीवनिपौ	P. 5. 2. 122
		8	वा छन्दसि	P. 6. 1. 106
		8	उदात्तस्वरितयोर्यण:	P. 8. 2. 4
		9	कल्पस्तु—वाचं समभ्यस्यति	
10	20	5	ञिमिदा स्नेहने	Dh. P. 1. 7. 79; 4. 133
		6	अपरे तु—इन्वतिर्व्याप्तिकर्मा	Nigh. 2. 18
		6	ई प्रीणने	
		6	इवि सेचने	
		7	पदकारास्तु परभक्तं नुममाहु:	
		7	मिन्वन्शब्द: प्रधानवाचीत्यन्ये	
10	20	10	तदुक्तं केशवाचार्यै:—आब्रह्म कल्पितं यत्स्यात्	
		19	कल्पस्तु—सोमागिरो विष्णुसदाशिवाजान्	
11	21	7	कल्पस्तु—स द्वादशात्मा न हि	
12	22	3	तमोमोहो महामोह:	Viṣ. Pur. 1. 5. 5
		6	वेदान्तवादिन आहु:—प्रतीतिमाया मूलाख्या—इत्युपनिषद्वचनात् (उपवर्षावचनात् in A).	
		12	विष्णुपुराणाद्युक्तानि प्रकृतिविधात्रादीनि	
		14	दिव आहु: परे अर्थे	
		15	पुरीषिणमित्यस्यान्यमर्थं वदन्ति केचित्	
	23	2	निघण्ट्वादौ त्रिंशन्मेघनामसु मध्ये एकोनविंशति नामानि पर्वतस्याप्यभि-	

Verse	Page	Line	Citation	Reference
			हितानि भवन्ति इति संप्रदायज्ञा आहुः	
12	23	6	शुद्धप्रधानयोर्मध्ये—इति योगयाज्ञवल्क्य-श्लोकद्वयम्	
		10	कल्पस्तु—मायाशरीरी प्रथमस्तु	
13		2	द्विधा खानि च तन्मात्राः—इति वृद्ध-शौनकः	
	24	2	कृत्स्नः केचित्	
		4	उक्तं च—देशे कर्तरि चक्रं स्यात्	
		11	तदुक्तं योगग्रन्थे—शुद्धः कालः प्रधानं च	
		17	कल्पस्तु—पञ्चारके कर्तरि	
14	25	2	भ्रमतीति वा चरतीति वा चक्रमिति शाकपूणिः	
		6	अन्ये त्वाहुः—रथनेमिरिव	
14	25	12	श्रवणं मननं सिद्धिः—इति पञ्चरात्रे	
		20	कल्पस्तु—नित्यः प्रवाहेण	
15	26	4	परादिश्छन्दसि बहुलम्	P. 6. 2. 199
	27	1	पथ गतौ	Dh. P. 1. 900
		2	केचिदत्र सप्तशब्दात्	
		2	थट् च छन्दसि	P. 5. 2. 50
		8	प्राणा वाव ऋषयः इति श्रुतेः	*Cf.* Ś. Br. 6. 1. 1. 1
		9	अहं महान् प्रधानं च—इति प्रशंसाया-मुक्तम्	
		11	इषु गतौ	Dh. P. 4. 19
		11	इषु इच्छायाम्	Dh. P. 6. 59
		12	इष आभीक्ष्ण्ये	Dh. P. 9. 53
		12	अधिकरणवाचिनश्च	P. 2. 3. 68
		15	क्रियार्थोपपदस्य च	P. 2. 3. 14
15	27	18	कल्पस्तु—यत् पञ्चविंशात्मकमस्ति	
16	29	4	स्त्रीणां शूद्रान्धपङ्गूनाम्—इति वृद्धमनु-स्मरणात्	
		10	गोधादियोषितां स्त्रीत्वे—इति ममैव-ज्येष्ठभ्रात्रा लक्ष्मीधराचार्येणोक्तम्	

Verse	Page	Line	Citation	Reference
16		12	उक्तं च शङ्खेन—नोपनीतो नैव	
		15	चन्द्रिकाकारोऽप्याह्निके एवमेवोक्तवान्—तद्ब्रह्मवादिनीव्यतिरिक्तविषयं इत्यादिना ग्रन्थेन	
		18	अस्ति चात्रैतिह्यम—श्रीशङ्कराचार्यः	
		19	न च स्त्रियो नोपदेश्याः इत्यस्ति श्रुतिः	
16	29	20	तदुक्तम्—यथाधिकारः श्रौतेषु—इति यमस्मृतिः	
		26	अत एवात्रेदं केश्चिदुक्तम्—स्त्रीणां यत्र स्मृतौ	
	30	4	पितुः पुत्रो गुरुर्यत्र	
		11	अत एवोपनिषदि श्रूयते—कामं पित्रे वाचार्याय	
		12	हरिवंशेऽपि—पुरा ह्यधर्मादिविनष्टसंज्ञाः	
		15	आहुश्च . . . योगनिष्ठाः देवहूत्यै हितः पुत्रः	
		20	अस्ति च प्रसिद्धिः—स्त्रीशूद्रद्विजमधीष्व	
		21	अन्या चास्ति स्मृतिः—न ब्रह्म व्याहरेद्योषित्	
16	30	27	प्राग्जन्मवासनाजन्य—इति ऐतिह्यपठितं पुराणवचनम्	
	31	3	आहुश्च भट्टाचार्याः—तानेव वैदिकान् शब्दान्	
		7	महाभारते च—श्रुतिभिर्बोधयेत् कांश्चित्	
		12	नृसिंहमन्त्रराजकल्पे तु—नृसिंहब्रह्मविद्यायाम्	
		16	तस्माच्छूद्रो न वक्तव्यः—इति श्रुतिविरोधात्	
		18	निषादस्थपतिं याजयेत्	
		19	एह्येवा इदं मधू	A. B. 5. 1. 1. 26
		22	तथाचाथर्ववेदिनाम्—अर्यमणं नु देवम्	Āś. Gṛ. 1. 7. 13
	32	1	नावेदविद्भिः पठनीयमेतत्	
16		3	श्रीभागवते तु—स्त्रीशूद्रद्विजबन्धूनाम्	

Verse	Page	Line	Citation	Reference
16	16	6	श्वेताश्वतरे—ज्ञानं श्रुत्वा ब्राह्मणात्	
		3	शिवधर्मोत्तरे—यस्तु वर्णावकृष्टः स्यात्	
		13	भगवद्गीतासु—मां हि पार्थ व्यपाश्रित्य	Bh. G. 9 32
		10	एकादशस्कन्धे—स्त्रियो वैश्यास्तथा	Bh. Pur. 11. 5. 4
		19	याज्ञवल्क्योऽपि—भूतात्मनस्तपोविद्ये	Yāj. Smr. 3. 33
		22	ब्रह्मोपनिषत्परिशिष्टे—नैव स्त्री न पुमानेषः	
		27	वासिष्ठरामायणे — श्वपचनिषादचाण्डल-प्रश्नः	
16	33	2	स्कन्दपुराणे कालिकाखण्डे पञ्चदशे मुक्तिखण्डे—ब्राह्मणश्चापि विप्रस्य	
		8	विष्णुरहस्ये—कात्यायिनी च मैत्रेयी	
		11	यत्तैत्तिरीयरुक्मम् — पुसामप्यपरिव्राजकानाम्	
		14	ब्रह्मगीतायाम्—श्रुतौ स्मृतौ वा परमार्थवेदिनः	
		21	कल्पस्तु—पुंवदन्धश्च योषिच्च	
17	34	7	रीङ् गतौ	*Cf.* Dh. P. 9. 30
		7	अञ्चू गतौ	*Cf.* Dh. P. 7. 21
		9	टिप्पणकारस्त्वाह—सनाभिर्जोतिरित्यादेः	
	35	3	जोतिर्जनपदे	P. 6. 3
		4	वोपसर्जनस्य	P. 3. 3. 82
17	35	4	तस्मिन्नर्पिता भुवनानि	R. V. 1. 164
		5	अक्षण्वान् न विचेतदन्धः	R. V. 1. 164
		6	छन्दस्यपि दृश्यते	P. 6. 4. 73
		6	आतो नुट्	P. 8. 2. 163
		7	आ सर्वनाम्नः	P. 6. 3. 91
		7	विष्वग्देवयोश्च टेः	P. 6. 3. 92
		8	अञ्चतेश्चोपसंख्यानम्	
		8	अचः	P. 6. 4. 138
		8	चौ	P. 6. 3. 138
		16	कल्पस्तु—त्वमर्थमुक्त्वा परमेश ईर्यः	
18	36	7	आचार्यो ब्रह्मणो मूर्तिः—इति श्रूयते	

Verse	Page	Line	Citation	Reference
18	36	13	कल्पस्तु—यो वेद देवं व्यतिहाररीत्या	
19	37	10	कल्पस्तु—मन्त्रोदिता ये मनुजाः	
20		7	एकान्याभ्यां समर्थाभ्याम्	P. 8. 1. 65
		11	कल्पस्तु—जीवः परश्च प्रतिपादनीयः	
21	41	9	कल्पस्तु—ज्ञानेन यत्तेजसि दीप्यमाने	
22	42	10	कल्पस्तु—यस्मिन् स्थिता ऐहिकपार-लोकम्	
23	44	2	छन्दस्तु स्वार्थ उपसंख्यानम्	
	45	9	अत्र वेदमित्र आह—द्वाभ्यां वेदस्य वाच्यं यत्	
		16	उपेदहं धनदाम्	R. V. 1. 33. 2
		28	अहमिन्द्रो न परा जिग्ये	R. V. 10. 48. 5
	46	3	प्रकाशनस्थेयाख्ययोश्च	P. 1. 3. 23
		3	समवप्रविभ्यः स्थः	P. 1. 3. 22
		4	श्लाघह्नुङ्स्थ—	P. 1. 4. 34
23	46	7	अत्र त्रैष्टुभे जागते च वाक्ये श्लोकौ द्वौ—आहमीशं विशामीष्टम्	
		14	तत्त्वमसि	
		16	कल्पस्तु—गायत्रं ब्रह्म यत्तत्	
24	48	6	उत्सादिभ्योऽञ्	P. 4. 1. 86
		9	द्वित्रिभ्यां पाद्दन्मूर्धसुबहुव्रीहौ	P. 6. 2. 197
		14	आदित्ते विश्वे क्रतुम्	R. V. 1. 68. 2
		19	आपो अद्यान्वचारिषम्	R. V. 1. 23. 23
		23	रसो वै सः । रसं ह्येवायम्	T. Up. 2. 6. 9
		28	माचिदन्यद्वि शंसत	R. V. 8. 1. 1
	49	13	कल्पस्तु—गायत्रवाग्यज्ञ इयर्ति	
25	50	6	अभि त्वा शूर नोनुमः	R. V. 7. 32. 22
		6	रहस्यग्रन्थे तु—आ एना वोऽग्निम्	
25	50	6	एना वो अग्निं नमसा	R. V. 7. 16. 1
		7	प्रत्यु अदर्श्यायत्याम्	R. V. 7. 81. 1
		7	आ इमा उ वाम्	
		7	इमा उ वां दिविष्टयः	R. V. 7. 74. 1
		8	गीतिषु सामाख्या	M. Sūt. 2. 1. 36

Verse	Page	Line	Citation	Reference
25	50	11	अत एव साम्नां महाकल्पे उक्तम्—सा-म्नां नार्थोऽस्ति	
	51	4	आह च योगयाज्ञवल्क्य:—अहंग्रहेण सगुणब्रह्मण:	
		12	तदुक्तं ब्रह्मपुराणे—ब्रह्मणा सह ते सर्वे	
		15	वाचस्पतिनाप्युक्तम्—विद्याकर्मस्वनुष्ठानै:	
		18	कल्पस्तु—यो जागतं वेद	
26	52	5	दुहः कप् घश्च	P. 3. 2. 70
		6	आपो वाव धेनवः	Kau. Br. 12. 1
	53	5	घृ क्षरणदीप्त्यो:	Dh. P. 3. 14
		9	अत्र शिवपुराणे कालिकाखण्डे वाराणसी माहात्म्ये लगुडेश्वरोपाख्याने .... सनत्कुमारवचनम् — कृते ज्ञानप्रद: सत्य:	
		23	कल्पस्तु—प्रामाणिक: श्रुत्युदित:	
27	54	8	विभाषा सपूर्वस्य	P. 4. 1. 34
		4	वसुरिति रश्मिनाम देवनाम च	*Cf.* N. 12. 41.
		6	अत्राह वेदमित्र:—ईशत्वेनैव योगेन	
		9	हि गतौ वृद्धौ च	Dh. P. 5. 11
		11	पञ्चमा ज्ञानवाचका:—इत्येकाक्षरनिघण्टु:	
27	55	2	लक्षणहेत्वो: क्रियाया:	P. 3. 2. 126
		11	सुभगान्मन्त्रे—इत्यच्	
		11	कल्पस्तु—आचार्य: शिवभावित:	
28	56	4	द्रुम द्रम मीम गतौ	
		5	मिष दर्शने	
		7	हिङ् ब्रह्म	
		7	तवै चान्तश्च युगपत्	P. 6. 2. 51
		10	कृवि हिंसायाम्	
		12	सृजे: क्वनिपि कु:—इति भोज:	
		12	सृक्का वदनैकदेश: चर्वणाधार:—इति भट्टभास्करमिश्र:	
		13	लेलिहान:—इत्यपरे	
		16	अय पय गतौ	*Cf.* Dh.P.1.503,505,935

Verse	Page	Line	Citation	Reference
28	56	17	पचते इत्यत्र एकवाक्ये इति प्रकृत्य युष्मदस्मदादेशा वक्तव्याः—इति वार्तिककारवचनात्	
		19	अत्रारूढानां लक्षणानि श्रीशङ्कराचार्य-शिष्यद्रमिडस्वामिना उक्तानि—अप्र-सक्तसमाधिस्थ	
	57	8	कल्पस्तु—नारूढे विधिरस्ति	
29	59	3	शिजि अव्यक्ते शब्दे	Dh. P. 2. 17
		5	क्षुः इति मनुष्यनाम	
		8	मायुर्वचसि मायायाम्—इति निघण्टुः	
		13	तदुक्तं विवरणे—श्रवणजनितबुद्धिः	
		19	तदुक्तं वाचस्पतिना—यथा कतकरजो रजोऽन्तराविले जले प्रक्षिप्तम्	Bhām. Adhyāsa.
	69	12	कल्पस्तु—जीवोऽप्ययं ब्रह्म भवेत्	
30	61	2	स्वधाभिः । अन्ननामैतत्	Nigh. 2. 7
		4	चर गतिभक्षणयोः	*Cf.* Dh. P. 1. 591
		11	अन प्राणने	Dh. 2. 61. 4. 66
		12	शीङ् स्वप्ने	Dh. 2. 22
		13	छन्दस्युभयथा	P. 3. 4. 117
		13	छन्दसि लुङ्लङ्लिटः	P. 3. 3. 6
		19	कल्पस्तु—मायाया एकदेशे धृतमपि	
31	62	3	ईशो गुरुश्च जीवश्च—इति महायोगशास्त्रे	
		7	एष वै गोपाः	Ś. Br. 14. 1. 4. 9
	63	1	आपथयः	R. V. 5. 52. 10
		5	आह च वेदमित्रः—ब्रह्मपापक्रिया-भक्ति—	
		10	प्राच्यै दिशे नमः	K. S. 11. 1
		17	कल्पस्तु—ईशो गुरुर्जीव उदीरितः	
32	65	3	अन्ये तु बहुव्रीहावपि बहुप्रजाश्छन्दसि इति निपातनात् स्वरसिद्धिमाहुः	P. 5. 4. 123
		3	बहुप्रजाश्छन्दसि	
		4	कल्पस्तु—यः कर्मकर्ता न स आत्मवेदी	
33		4	कर्तरि निष्ठा	

Verse	Page	Line	Citation	Reference
		4	तृचि ङीष्प्रत्ययः	
33	66	1	देहेन सह जायेते—इति योगमित्र:	
		3	या पृथिवी सैव मम मातामही	T. Ā. 2. 6. 2
		6	द्यौर्नः पिता	A. V. 9. 10. 12
		6	पृथिवी माता	A. V. 9. 10. 12
		18	तदुक्तम्—ईश्वर: सर्वभूतानाम्	Bh. G. 18. 61
		24	प्रजापतिर्वै स्वां दुहितरमभ्यध्यात्	A. B. 3. 33
		29	डुभाञ् धारणपोषणयोः	Dh. P. 3. 10
	67	1	पुरुषो ह्वा अयं सर्वं आनन्द:	A. Ā. 3. 1. 2
	67	2	एतद्विद्याफलं तु कस्यसंहितोक्तं ज्ञेयम्—ब्रह्मविद्याप्रसङ्गोक्त—	
		5	वामनस्त्वाह—न ब्रह्मलोकसप्राप्ति:	
		12	कल्पस्तु—नाको मे जनक:	
34	68	7	इन्द्रियाणि हयानाहु:	K. Up. 3. 4
		9	रीङ् गतौ	*Cf.* Dh. P. 9. 30
		9	रुरीभ्यां तुट च	Un. 4. 202
		9	चरमधातुवशाच्चेष्टते—इति गर्भोपनिषदुक्तश्च	
		10	(रेतः) उदकनामैतत्	Nigh. 1. 12
		11	परं ब्रह्म—इति केचित्	
		13	ओणृ अपनयने	Dh. P. 1. 482
		14	कल्पस्तु—मायानिवर्तकं किं स्यात्	
35	69	6	आचार्यो ब्रह्मणो मूर्ति:	Man. Smṛ. 2. 226
		9	कल्पस्तु—मायानिवृत्त्यै स्वनिजैकबोध:	
36	70	9	अत्र अव्ययशक्तिकारोक्तमुत्तरम्—तेमेशब्दावुदात्तौ चेत्	
	71	1	तदुक्तं सांख्यशास्त्रे—मूलप्रकृतिरविकृति:	Sān. Kār. 3
		6	विष्णुशब्दः साधितो विष्णुपदसिद्धौ मयैव	
		9	कारकेषु च भावे स्यात्	
		13	एवं व्युत्पत्तयो विष्णौ	
		15	कल्पस्तु—सप्तार्धगर्भा कृतषोडशापि	
37	73	5	निण्यः। अन्तर्हितनामधेयम्	Nigh. 3. 25
		10	कल्पस्तु—आदाय सञ्चितमिदम्	

Verse	Page	Line	Citation	Reference
38	74	8	आतो धातोः	P. 6. 4. 47
		11	उक्तं च योगशास्त्रे—कुलालचक्रकं यद्वत्	
		17	बह्वृचारण्यके—शरीराणी ३ इत्युक्तम्	A. Ā. 2. 1. 8
38	75	4	क्वचिद्दुष्टः क्वचित्तुष्टः	
		8	कल्पस्तु—धर्मी क्वचिद्धर्मविपर्ययीवा	
39	78	5	कल्पस्तु—वेदास्तु जीवं परमे तदैक्ये	
40	79	11	उदकमिति सुखनामेति शाक।णि	
		12	पाशादिपाठादन्तोदात्तत्वम्	
		13	कल्पस्तु—कार्या क्विचिद्विहितैव कार्या	
41	80	4	सलिलानि । बहुनामैतत्	Night. 3. 1
		8	पादोऽन्यतरस्याम्	P. 4. 1. 8
		9	तत्त्वंपदार्थविषयत्वेन द्विपदीत्यपरे	
		10	द्वित्रिभ्यां पाद्दन्मूर्धसुबहुव्रीहौ	P. 6. 2. 197
		11	एकपदी द्विपदीति त्रिपदीत्यन्ये (Revise printed reading in this and following three entries)	
		12	एकपदीचतुष्पदीति पञ्चपद ह न्ये	
	81	1	द्विपदी चतुष्पदीति षट्पदीत्यन्ये	
41	81	1	एकपदी द्विपदी चतुष्पदी त ष्ट दीति केचित्	
		6	तदुक्तं प्रशंसायाम्—ज्ञातुंश नबाहुल्यात्	
		13	कल्पस्तु—भूयांसि वस्तून जगादवेदः	
42	82	4	तस्याः समुद्रा इति वाचः समुद्र इत्यनुक्रमणिका	
		5	तस्या अक्षरमित्यापः । मा प्रस्नारंङ्क्तिः	
		8	आह चोपवर्षः—बोध न्तर त्यये वाचाम्	
		13	सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति	K. Up. 2. 15
		21	कल्पस्तु—या ब्रह्मसृत्या उवाच एताः	
43	83	3	यागममासावध्यदग्धहृविर्जनितो धूमः शक मयः । तदुपस्थानमनेन—इति भारद्वाजसूत्रम	
		4	शकमयमिति शकधूमः	

Verse	Page	Line	Citation	Reference
43	83	4	अत्रैव मन्त्रे—उक्षाणं पृश्निम्—इति उक्षपदेन सोम उच्यते इत्यनुक्रमणिका	
		8	यदाह वृद्धमनुः—अध्यात्मवाक्यजपनात्	
	84	4	तदुक्तं वसिष्ठेन वेदान्तकारिकायाम्—एका मायेशितुः स्यात्	
		10	उक्ष सेचने	Dh. P. 1. 687
		11	पृश्निम् । स्वर्गनामैतत्	Nigh. 1. 4
		12	गोभिः श्रीणीत मत्सरम्	R. V. 9. 46. 4
		17	कल्पस्तु—जीवैः समेतां बहुरूपमायाम्	
44	85	6	था हेतौ च छन्दसि	P. 5. 3. 26
		9	अग्निर्ऋतुः संवत्सरः इत्युक्तं संवत्सरमध्ये	
		13	श्मश्रु वपसि प्रभूम	R. V. 1. 144. 4
		15	अप्स्वग्ने सधिष्टव	R. V. 8. 43. 9
		17	यदाह वृद्धमनुः—अध्यात्मवाक्यजपनात्	
	86	3	आत्मा देवानां भुवनस्य गर्भः	R. V. 10. 168. 4
		4	कल्पस्तु—भूखम्वरीशा अनलानिलेनाः	
45	88	7	अन्यस्त्वाह—तुरीयं प्राज्ञतैजसान्यम्	
		8	अपर आह—परा पश्यन्ती मध्यमा वैखरीति	
		9	नामाख्यातोपसर्गनिपातेषु चतुर्थं भागं वदन्तीत्यपरे	
		10	कल्पस्तु—चत्वारि वाचो मिमते पदानि	
46	89	1	चत्वारि वाक्	R. V. 1. 164. 45
		3	त्रयः केशिनः	R. V. 1. 164. 44
		7	अहन्नहिं पर्वते शिश्रियाणम्	R. V. 1. 32. 2
		9	मित्रो जनान् यातयति ब्रुवाणः	R. V. 3. 69. 1
		11	शतं ते राजन् भिषजः	R. V. 1. 24. 9
		13	त्वमग्ने रुद्र	R. V. 2. 1. 6
		15	चित्रं देवानाम्	R. V. 1. 115. 1
		17	सौवर्णरुक्ममितद्युतिमप्रमेयम्	
		20	स्थिरेभिरङ्गैः	R. V. 1. 33. 9
46	89	21	अर्हन् बिभर्षि	R. V. 2. 33. 10
	90	2	त्रिकद्रुकेभिः पतति	R. V. 10. 14. 16

Verse	Page	Line	Citation	Reference
46	90	4	आत्मा देवानां भुवनस्य गर्भः	R. V. 10. 168. 4
		5	इदि परमैश्वर्ये	Dh. P. 1. 83
		6	अगि गतौ	*Cf.* Dh. P. 1. 830
		6	णीञ् प्रापणे	Dh. P. 1. 350
		12	कल्पस्तु—इन्द्रादिशब्दा गुणयोगतो वा	
47	91	4	आप इत्यन्तरिक्षनाम	Nigh. 1. 3
		8	उन्दी क्लेदने	Dh. P. 7. 20
		10	तदुक्तं शिवधर्मोत्तरे—वायुमे घाम्बु—	
		13	कल्पस्तु—सारूप्यमुख्यां पदवीम्	
48	92	2	द्वादशारं न हि	R. V. 1. 164-11
		5	षड्तुः संवत्सरः	Ś. Br. 1. 2. 5. 12
48	92	9	चिचलिपति	P. 3. 1. 136
	93	4	अन्ये तु त्रिशतं षष्टिमंजान इत्याहुः	
		5	परे अस्थिसंधय इत्याहुः	
		5	प्राणो वंशः	A. Ā. 6. 2. 1
		5	अथ कौण्ठरव्यः	A. Ā. 3. 2. 2
		7	अत्राप्युपासना विवक्षिता इति अस्मज्येष्ठभ्रातरो लक्ष्मीधराचार्या उक्तवन्तः	
		8	कल्पस्तु—मासोदितारैर्हित उक्तसंख्यैः	
49	94	4	स्तनघन शब्दे	*Cf.* Dh. P. 1. 489. 830. 10. 313
		7	डुधाञ् धारणपोषणयोः	Dh. P. 3. 10
		20	तदुक्तं रत्नशास्त्रे—समुद्राधस्तलं प्राप्य	
	95	10	दद दाने	Dh. P. 1. 17
		13	सुपि स्थः	P. 3. 2. 4
		13	तत्पुरुषे तुल्यार्थे	P. 6. 2. 2
49	95	14	कल्पस्तु—यस्ते स्तनो वाणि	
50	96	1	यस्ते सरस्वत्यै । यज्ञेन साध्येभ्यः	
		9	नभ्राण्नपान्नवेदा	P. 6. 3. 75
		10	उपदिष्टमहावाक्यो महच्छब्देन कथ्यते इति वचनात्	
			कल्पस्तु—काम्येण धर्मेण सुरादिलोकः	
51			तत् सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्	T. Up. 2. 6

Verse	Page	Line	Citation	Reference
51			तदुक्तं भगवद्गीतायाम्—सहयज्ञाः प्रजाः सृष्ट्वा up to मोघं पार्थसजीवति	Bh. G. 3. 10-16
			कल्पस्तु—धर्मैरधर्मैरथवा	
52			ऋक्पूरब्धूः पथामानक्षे	P. 5. 4. 74
			द्व्यन्तरुपसर्गेभ्योऽप इत्	P. 6. 3. 97
			अम्भो वाणी च तापी च—इति भोज-निघण्टुः	
52			ह्वः संप्रसारणम्	P. 6. 1. 32
			यङो वा	P. 7. 3. 94
			दिव्यं सुपर्णम्	P. 7. 3. 94
			ऋग्भाष्यादौ	R. V. 1. 164
			स्कन्दोद्गीथभाष्याणाम्	
			स्वामिना त्वन्यथैव व्याख्यातम्	
			शाकपूणियास्कादिनिरुक्तेषु	
			तदुक्तं नारदीयपुराणे—बिभेत्यल्पश्रुताद्वेदः	
			स्कन्दादिभाष्यम्	
			निरुक्तम्	
			विष्णुधर्मोत्तरे यत्र पुष्करनामा यक्षः श्रीरामं प्रति सर्वधर्मानुक्तवान् । तत्र तत्र च ऋग्विधानं यजुर्विधानं सामविधानं अथर्वविधानं चोक्तवान् । तत्र च कतिपयानां सूक्तानां संघातः कल्पश्चोक्तः । तत्राप्यस्यवामीयकल्पो महान् अध्यात्मविषयत्वात् । तथा च प्रतिमन्त्रमर्थतो व्याख्यानं तत्र सूचितम्	
			वृद्धपराशरेणोक्तम्—हविष्पान्तं पौरुषं च	
			कल्पस्तु—स्वर्गी विष्ण्वादिलोकी	
			अत्र वृद्धशौनकः—उचथ्यदीर्घतमसौ	
			विष्णुः	
			विष्णुप्रकाशकः	
			स्वामी सहजानन्दकेशवः	

ABBREVIATIONS

A. A. Aitareya Āraṇyaka
A. B. Aitareya Brāhmaṇa
As. Gr. Āśvalāyana Gṛhya Sūtra
As. Sr. Āśvalāyana Śrauta Sūtra
Bham. Bhāmatī
Bh. Git. Bhagavad Gītā
Bh. Pur. Bhāgavata Purāṇa
Ch. Up. Chāndogya Upaniṣad
Dh. P. Dhātu Pāṭha
Kau. Br. Kauṣītaki Brāhmaṇa
K. Up. Kauṣītaki Upaniṣad
Mah. Bhar. Mahā Bhārata
Mait. Up. Maitri Upaniṣad
Man. Manu (Smṛti)
Man. Smr. Manu Smṛti
Man. Up. Muṇḍaka Upaniṣad
M. Sut. Mīmāṁsā Sūtra
Man. Up. Kar. Māṇḍūkya Upaniṣad Kārikā
M. Up. Muṇḍaka Upaniṣad
N. Nirukta
Nigh Nighaṇṭu
P. Pāṇini
Ping. Ch. Sut. Piṅgala Chandas Sūtra
Rgv. Ṛgvidhāna
R. V. Ṛgveda
San. Kar. Sāṅkhya Kārikā
Sar. An. Sarvānukramaṇī
S. Br. Śatapatha Brāhmaṇa
Sar. Par. Sarvānukramaṇī Paribhāṣā
Sv. Up. Śvetāśvatara Upaniṣad
T. A. Taittīrya Āraṇyaka
Tan. Br. Tāṇḍya Mahā Brāhmaṇa
T. B. Taittirīya Brāhmaṇa
T. S. Taittīriya Saṁhitā
Var. Vārtika
Ved. Su. Vedānta Sūtra
Vis. Pur. Viṣṇu Purāṇa
Un. Uṇādi
Yaj. Smr. Yājñavalkya Smṛti

APPENDIX II

Variants[1] *in Readings*

i. SĀYAṆA

Verse	Page	Line	
1 Pref.	1	9	Read स्तुया वहुत्वेन
	5	1	योग्यक्रियार्थसंबद्धो M, P.
		9	पिङ्ग्येण
	6	4	मित्रावरुणादिषु P.
		20	स्वाधीनमायाजगत्कारणभूत: M.
			स्वाधीनमायो जगत्कारणभूत: P.
			This letter is acceptable and emendation is not quite necessary.
2	8	14	सप्त रसानां to be read separate.
	10	1	Omit वा at the end of the line.
		8	निहिता M, P.
5	12	1	संस्कृते न P. Read असंस्कृतेन
	13	3	Read सप्तसोम-
6	14	9	तान्यस्तम्भयत्तत्त्वम् । अजस्य M, P.
7	15	6	Read केचन अस्य गाव:
		9	Verse no to be read 7 instead of 6.
8	16	4	Read मनसा अस्यां अभिप्रायवता
	17	3	Read ओषध्याद्युत्पादन-
		4	Read नितरां
		6	अन्तर्वेती M.
		7	Read प्रियङ्गाद्यभवन्त एव

[1] *Note*:—only material variants are noticed.

Verse	Page	Line	
9	18	1	Read निर्मीयन्ते
10	19	4	Read भूतभविष्यद्वाद्यात्मना
11	20	1	Read सत्यात्मकस्य वा आदित्यस्य
	21	8	Read एषोऽहं:संमानः
12	22	2	अपि च अन्ये
		5	सप्त सप्त M, P.
13	23	3	आ तस्थुः आतिष्ठन्ति not found in M, P. *cf.* M. variants.
14	25	6	तस्मिन् not found in M, P. *cf.* P. f. n. 9.
		7	अर्पितानि M, P. emendation not necessary.
15	26	7	जाताः इति एवमाहुः M, P. emendation not necessary.
		9	निःसूर्योऽधिकमासो M, P.
			निःसूर्यो ह्यधिको मासो would be better.
16	27	1	मदीया या दीधितयः M, P.
	28	16	Read न पुमानेष
		19	Read स्त्रीत्वपुंस्त्वादीनि
17	34	1	Read हूयमानाहुतिर्गोरूपेण
		2	Read अवस्तादधोदेशे
		10	Read क्वचित् न सूते
		10	को नु खलु M, P. This is correct.
18	35	5	Read वाधिगच्छति
19	37	5	युक्ताः संबद्धाः आश्वादयो P.
20	38	7	Read परमात्मनो
		25	स्वयमपीश्वरोऽपि M, P.
	39	3	Read सार्वात्म्यसार्वज्ञादि
		4	तद्भावनाप्तौ M, P.
21	40	20	Read संभावनाविपरीतभावने
22	42	2	Read इत्यधिदैवपक्षे
		4	तज्ज्ञानेन M, P.
		14	इत्यादिका तु ज्ञानात् प्राप्तिमाह P.
23	43	7	त्रैष्टुभं स्तोभयुक्त M, P.
		7,8	Read संपादितवन्तो
24	47	5	संमितं M, P.
		9	पश्चादन्योन्यां M, P.

Verse	Page	Line	
24		16	इयतीभिद्विपदाभिर्वर्ग: M, P.
25	50	7	Read प्ररिच्यते
26 Pref.	51	1	Read प्रवर्ग्यं
	52	6	तदुशब्द एवकारार्थ: M, P.
		7	ब्रवीमि उपहुये इति M, P.
		12	Read तदु षु
27	54	5	Read अर्थाय
		10	Read प्रस्तुत्या
28	55	3	Read मातृ वें
		4	वत्सस्य शब्दवदनप्रान्तं M, P.
29	57	5	अदनस्तनपानादिस्नेहं M, P.
		7	Read वव्रिरिति रूपनाम्
	58	6	Read उभयलिङ्गत्वम् । तथा इत्यन्तं for इत्येवं M, P.
		21	अयं for इयं M, P.
	58, 59	27, 1,2	विद्युति विद्योतमानयमाना प्रतिवव्रि औहत M, P. *cf.* P. f. n.
	59	7	Read वक्ष्यमाणत्वात् । स्तनितस्य
30	60	1	Read सत for सत्
32	64	1	दर्शयति M, P.
33	65	7	Read ऊर्ध्वतानयो:
34 Pref.	67	1	Read पृच्छामि त्वा—इत्यनया
		2	Read पृच्छन्ति
35	69	2	Read यावती
36	70	7	Read त स्मात् ते ते एव
37	71	2	सर्वत्रानुमतोऽस्ति भाति प्रियमिति योऽयं P.
		4	omit full stop after कार्यकारणयोरभेदात्
		6	Read प्रजाये य—
	72	2	यदापरोक्ष्यज्ञानं P.
		4,5	Read आनुभविकं in both.
		13	Read परिज्ञानजनितं
		15	Read आगमिष्यति
		21	Read भवति पश्चाद्विलम्बाभावात् । यथा

Verse	Page	Line	
38	74	3	Read सात्त्विकजातेः तत्कारणानां
39	75	12	तथापि बुद्धिशुभ्युत्पादनद्वारा F. ब्रह्मविषयत्वं P.
	76	19	दिवि देव आदित्यो वा M, P.
40	78	6	Read 'वृश्ववदानीं'
41	80	4	धातु: । प्रतिष्ठित नि M, P.
		5	Read निष्पादयन्ती एकपदी अव्याकृतत्वेन एकप्रतिष्ठाना एकरूपा वा आत्मनः M, P.
		6	आमन्त्रितसहितभेदेन M, P.
		9	Read अनेकध्वनिप्रकारा
42	81	3	Read प्रदिशः चतस्र । प्र शब्दो वीत्यर्थः। विदिशः चतस्रो दिशश्च । अथव प्रकृष्टा दिशो मुख्याः चतस्रः । तत्स्थेषु
43	83	8	Read प्रतमान प्र कृष्ट नि
44	84	3	अतीते सति संवत्सरं M, P.
	85	1	Read स्पशशब्दधृतिकम्पलिङ्गै
		3	Read सर्वमेकोऽभिविपश्यति
45	86		Add as Prefatory before verse—वाग्देवत्ये पशौ चत्वारि वाक्— इति हविषोऽनुवाक्या । चत्वारिवाक् परिमिता पदानि । यज्ञेन वाचः पदवीयमान्—इति सूत्रितत्वा
		6	Read सर्ववैदिक
	87	4	सर्वमातृकाः M, P.
		11	Read स्वाख्यस्य
		19	Read या दिव
47 Pref.	90	3	सूत्रितत्वात् missing M, P.
48	92	3	क उक्तोऽपि महान् M. क उ कोऽपि महान् P.
		8	द्विर्भावप्राप्तः । चलाः M, P.
		9	Read षष्ठिश्च ह वै
49	94	2	Read घनानां
51	97	2	Read एव for अर्व
		3	Read अर्व for अव
		6	हुते for हुतया M, P.

ii. Ātmānanda

Verse	Page	Line	
Prefatory	2	1	अस्य द्विसप्तशतस्तवं वेनत् । अस्य वामस्य द्विसप्तशन्मन्त्रात्मकमिदं A.
		2	स्कान्दभाष्य दिशु A. This is the better reading.
			भाष्यकारै उद्गीथभास्करादिभिः A.
			क्वचिदध्यात्मविषयां missing in A.
		6	मतसंग्रहीतः वररुचेः A.
	3	8	संशयोत्थपनं आशङ्कान्तरं A.
			क्वचित् missing in A.
			Read सूक्तान्तरेष्वपि
		10	संशयोत्थापनमाशङ्कान्तरं A.
		14, 15	यद्वा ज्ञानेन मोक्षः तत्प्रतिपादनं A. ज्ञानेन मोक्षः अक्षरवत् प्रतिपादनम् P. Perhaps the right reading is ज्ञानेन मोक्षः । तस्य अक्षरवत् प्रतिपादनम् ।
		15	अश्नुते व्याप्नोति इत्यक्षरं A.
Prefatory	3	21	गौरीर्मिमाय सलिलानि तक्षतीत्येतदन्तं तु शब्दोऽत्र पारिभाषिकः P.
		27	ज्ञानमोक्षाक्षरैर्नानाधातुत्वेन वैश्वदेवत्वमङ्गीकुर्मः किन्तु तस्याः P.
		28	Read नः प्रमाणम्
	4	2	ततः इति मन्त्रे ततः क्षरत्यक्षरमिति P.
			तस्या इति मन्त्रे ततः क्षरमित्यक्षरमिति A.
		4	तत इति ऋगेव P.
			Read सौरत्वकथनमनयोः
		17	संवत्सरसंस्थद्वादशेति संवत्सरसंस्थं कालचक्रवर्णनम् A.
	5	1-6	पर्जन्याग्निवता वा अन्त्या सरस्वते सूर्याय वा अन्त्या दिव्यं सुपर्णं इत्येषा सरस्वते सरस्वन्तमाह सूर्याय सूर्यं वा आह । सौरत्वं पूर्ववदेव वाच्यम् A.
		6	Read सौरत्वं
		7-8	विष्णुधर्मोत्तरे बृहति उत्तरार्धे दाशरथिं रामं प्रति पुष्करनाम यक्षो राजधर्मादिकमुक्त्वा A.
			अत्र विष्णुधर्मोत्तरार्धे बृहस्पतिः पुष्करो नाम यक्षो दाशरथिं रामं प्रति राजधर्मादिकमुक्त्वा Pj.
			Read the beginning as अत्र विष्णुधर्मोत्तरे बृहति उत्तरार्धे
1	7	2	Read प्रत्यक्षादि प्रमाणसन्निहित्यापरोक्षस्य ।
		2-3	परिच्छिन्नस्य तथा तस्य परोक्षस्य पलितस्य वृद्धस्यापरिच्छिन्नस्य व्यापकस्य तथा होता A.

Verse	Page	Line	
			Read परिच्छिन्नस्य । तथा परित्य ब्रह्मस्यापरिच्छिन्नस्य व्यापकस्य । तथा होता A.
1	7	4	Read द्वितीयो भ्राता मध्यम:
		5	Read विरोहितेजस्कत्वात which is the A. Reading; what is printed is P. Reading.
		10	Read उपरिभवो which is the A Reading; what is printed is P. Reading.
		19	Read मीमांसमानो which is the A Reading; what is printed is P; Reading.
2	9	5	Read सप्त रुद्र: संक्षिपतीति वा which is the A Reading; what is printed is Pj. Reading.
		6	नमयिचेष्टको यस्य A.
		10	ईदृश चक्रश्चास्य रथस्य त्रिधाकाल: । चक्रवन्नामकत्वात् P. Read अजरम् । यावज्ज्ञान
		10-11	अजरं यावज्ज्ञानं तावदिति शेष: missing in P.
3	10	1	सूक्ष्मदेहमा श्रत्योक्तम् । अथ स्थूलदेहमा श्रत्योच्यते missing in A. प्रत्यक्षादिसन्निहितस्थं for प्रत्यक्षादिसन्निहितं रथं A.
		2	यानि सप्ताङ्गानि वर्तन्ते तैरेव सप्त ङ्गै: missing in A.
		3-4	चक्राणि इष्टप्रवर्तकानि यस्य अनिष्टान्निवर्तकानि न इति वा सप्तचक्रस्तं P.
		8	कुत्रे न्द्रयप्रवृत्तिस्तत्राह A. नाम नामानि नमनीयानि देवतानि A.
		12	After the verse add another verse: ब्रह्मा तु रजसो रुद्रस्तमस: सुरेश्वर: । असत्कृतेभैरवादि: क्रमादेव चतुर्दश ॥
	11	2	प्रवृत्तिगमनेत्येवं A.
3	11	5	रजस्तसीत्येवं सप्तैव कर्मार्थान् गमयन्ति । तथान्य नि A.
		6-7	विषयेषु स्वानामिन्द्रियाणि सुरै: देवताभि: प्रवृत्तिगमनाप्रवृत्तिं प्रापितानि A.
		9	चक्रं यत्र भ्रमत्यपि A.
4	12	1	जायमानदेहं चक्रमिति P.
		3	अस्थिरहिता निरवयवा A. This is the right Reading. Read स यो निरवयव आत्मा which is the Reading in A.
		9	आत्मानार्थै: सुदुर्बोध: A.
5	13	1	Read प्रश्नप्रकारोऽत्र which is the Reading in A., पक्ष: बाल:

Verse	Page	Line	
5	13	2	अविजानन् अज नन निर्विशेषे आत्मनि A.
		3	वर्णव्यत्ययात्, एनानि निहिता ब्रह्मविष्णु P.
		3-4	देवानामिति विशेषे वेदानामित्यर्थः व्यञ्जनव्यत्ययात् एना ब्रह्मवित्सु प्रसिद्धानि पद नि A.
		5	प्रसिद्धानि निहितानि निगूढार्थानि A. Read प्रसिद्धानि । निहिता निहितानि निगूढार्थानि लक्षणया प्रवृत्तानि पदानि A.
		6	पुत्रत्व वञ्चये आपन्नाय A.
			सर्वे गत्यर्था ज्ञानार्थाः missing in A.
		9	Read ज्ञापयितुम् । उ अभिमतं वस्तु
		11	यद्वा ओथी तन्तुसन्ताने A.
6	14	1	सत्कर्मभिः शुद्धान्तःकरणः पुनः पृच्छेदित्य इ A.
		2	Read विद्मने अपरोक्षज्ञानाय which is the Reading in A.
		9	Read योऽहं
6	15	2	Read वेद जानाति
		3	जीवस्य निहितं त्वमिति पदं लक्षणया A. जीवस्य निहितं त्वमिति पदं निहितं लक्षणया Pj.
			Read परमात्मनो ब्रह्मण यत्
		4	Read पदं निहितं लक्षणया A. This is the right reading.
		6	पुरुषस्य वव्रिरिति कूपरूपं वरणीयम् A.
		12	चित्रपटसदृशं प्रपञ्चं ब्रह्मण्यतिरिक्तवस्तु त्रिगुणात्मकं प्रतिपादयन्त्स्त्येवं दृश्यमानाः A.
		14	ब्रह्म पदा एकदेशेन A. This is the right reading.
7	16	13	सगुणेशविषयकर्मविषयवेदमार्गेषु P.
8	17	1	Read माय संबन्धे This is the reading in A.
		6	मिथ्यासंबन्धेन A.
		9	धीती धेर्ध्यानोक्ते. अल्पेक्षिता असमासेऽपि A.
		10	मनसा स्वकार्येण. This is the right reading.
		14	Read विद्धं
9	18	3	साप्यविद्या प्रमा च सा A.
		5	Read इति । तदत्रोच्यते योगरूपिणी चित् । माता A. This is the right Reading.
		6	संविद्रूपायाः missing in A.
			द्युःस्थानीये अन्तःकरणशोधके A. This is the right reading.

Verse	Page	Line	
9	18	7	Read मायाविद्यामुक्तिहेतुः Pj. divides the words.
	19		गतिनिवृत्तको A.
		2-3	प्रथम'धर्मोक्तहेतुमाह A.
			Read प्रथमार्थर्चोक्ति हेतुमाह.
10	20	4	स्थितं विश्ववितं जाग्रदं पुरुष वेदयन्ती A.
		6	यद्वा इवि प्राणने A.
		7	छान्दसो मुम् । A. This is the right Reading.
			मुममाहुः A. This is the right Reading.
		8	Read अर्थस्त्वेक एव. This is the A. Reading तिष्ठति omitted in A.
		8-9	तात्पर्यतः विश्वभावमपनयन्ती तुरीयरूपेण व्यवस्थापयन्ती तुरीये संस्कारे-कल्पनाकल्पनाभ्यां A. Add तुरीयरूपेणावस्थापयन्तीमित्यर्थः after ताम् and before तुरीये.
10	20	21	विश्वोज्जतीविश्वविबोधनीं त्वा A.
11	21	2	यस्य तत । नहि तत् शास्त्रान्तरप्रसिद्धम्
		3	योग्यं जराय भुंक्ष इत्यशक्यम् । वर्वर्ति A. योग्यं रक्षयितुं शक्यं न हि वर्वर्ति P.
		4	द्योतमानां ब्रह्मविद्यां missing in A.
		6-7	अत्र कालगत्र-A.
		9	Read जीर्ण for जीव which is the Reading in A.
		12	Read दिवानिशाश्च
12	22	5	Add इति । in the beginning. It is omitted in P.
			अस्मिता अहंकारः । अभिनिवेश आग्रहः after इति at the end of the line in A.
		11	इति उपवर्षवचनम् A. This seems to be the correct Reading.
		13	प्रकृतिविधातृब्रह्मप्राणिकर्तृकाणि A. Read कर्तृकाणि
12	22	13-14	परे अर्थे कतिपरे परे तत्त्वविदस्तु A.
		15	इत्यस्याल्पर्थं वदन्ति Pj. इत्यस्य अल्पमप्यर्थं वदन्ति A.
			पुरीषपदेन अविद्या च A.
		16	अवान्तरापि छाया जीवाख्या P.
	23	1	वैकुण्ठाख्ये दिवो लोके A.
			अथ अनन्तरं तथा वा इमे A.
		2	इत्यादिषु वेदनिघण्टौ वयतिमेघनामसु A.

Verse	Page	Line	
12	23	3	पर्वतस्याप्यभिधानानि भवन्ति A.
			अपरे पर्वते कैलासादिके A. अपरे कैलासादिके P.
		4	Read विरूपाक्ष which is the Reading in A.
		4-5	षळरे षड्भिः उपरिवर्तनमय मेन कालेन व्याप्ते अर्पितं A.
13		1	एवं विधे कालाख्ये स्वाधीनलिङ्गदेहमाश्रितः सर्वसंसार उच्यते A.
		2	प्राणा अन्तः क्रिया अराः A.
	24	2-3	राशय एव अवयवा यस्य तस्मिन् करोतीति चक्रम् । क्रमः के द्विः लिङ्ग-शरीरमेकं कर्तृत्वात्मा A.
		4	Read लिङ्गद्वारकमेव which is the Reading in A.
		5	आयुधे संघसैन्यके A.
		16-17	कृतनाशा कृताभ्यागमप्रसङ्गः A. Read कृतनाशाकृताभ्यागमप्रसङ्गः
13	24	18	Read स्वधर्मैः
		20	Read प्रशंसायां च which is the Reading in A.
		21	Read प्राणास्तन्मात्रकाः
14	25	2	चरतीति वा करोतीति वा चक्रमुच्यते इति शाकपूणिः A.
		3	Read ने शब्दो which is the Reading in A.
		9-10	उत्तानायां उन्मूल्य अविद्यायां आत्मानं तनोति इति ब्रह्मविद्या A.
		18	Read यत्पूर्वं which is the Reading in A.
	26	2	Read स्यादजमातृना
15		2	इति लिङ्गं शरीरमाहुः साकं जातां देहेन्द्रियादिभिः A.
		3	इव तत अक्ष्णां ब्रह्म यस्मिन् A.
			यस्मिन (तम् ?) ने दं P.
			यस्मिन् यद्वा साकं जानमितीदं षष्ठीबहुवचनान्तम् A.
15	26	4	बहुलमिति सूत्रनयवशामितो व्यत्ययं A.
	27	2	लोकानुत्पथे गच्छतीति A.
			पूरणार्थे डटि थ्यट् च छन्दसि A.
		3	एकजं मायाकरणशरीरात A.
		6	श्रोत्रजातं वाक् । वायुजं A.
		13,14	प्रतिपादितानि तानीति चेत् जायन्ते तर्हि धामशः A.
16	29	1	अन्धादीनां लघूनां चाधिकर A.
		2,3	इह ब्रवीतु मन्त्रोक्तः मैवं गुरुलक्षणं A.
		3	एवं स्त्रिया न सोऽधिकारः A.
		4	स्त्रीशूद्रान्धकपङ्गूनां A

Verse	Page	Line	
16	29	5	क्लीबानां कारुकाणां नो A.
		6	अत्र तु अनेनोत्तरमुच्यते A.
		8	ब्रह्मविषये A.
		13,14	उपनीत्युज्झितौ नैव ब्रह्मव्याहरते शिशुः । योषितोऽपि न तत्कुर्युर्विना तु ब्रह्म वादिनीम् A.
		16	विज्ञानेश्वरकारेणापि A.
		17	ब्रह्मविद्याधिकारो मा भूदिति A.
		25	ब्रह्म न वेत्ति चेत् A.
		28	पन्त्रादिविषयं भवेत् A.
	30	1	एवं अचिकित्वान् A.
			Read शिष्यलक्षणम्
			Read स्त्र्यादिष्वव्यभिचरितं which is the Reading in A.
		2	स्त्रीणामप्युद्देश्यत्वात् A.
		2,3	Read पुत्रेष्वव्यभिचरितं which is the Reading in A.
6	30	6	एषापि स्त्रीनिषेधस्मृतिसदृशी नोपेया A.
		7	मन्त्रादिविषया चेति न A, P.
		8	आचिकेत ज्ञापयति A. This is the proper Reading.
			ज्ञातैव ज्ञापयति A.
		9	पितरं प्रति पुत्रस्यानुपदेष्टृत्वमिति चेत् A.
		15	आहुश्च सर्वज्ञगराधराद्याः अध्ययनसंप्रदायतिलकभूताः P.
			योगगणाः A.
	30	19,20	शूद्रसमैव ब्राह्मणस्त्री दुष्टा स्त्री शूद्रवर्जमधीयेत्युक्तम् । उपनयनाध्ययनाभावसाम्यात् A.
		21	स्त्रीशूद्रवर्जमधीष्व इति युक्तम्—इति Missing in A.
	31	6	Read प्रयुञ्जते
		21	नापितस्य च शीतोष्णाभिरद्भिरिति श्रवणं यथा च A. नापितस्य च यथा श्रवशीतोष्णामन्त्रश्रवणं तथा च P.
			शमितृश्रावणं A. This is the proper Reading.
		23,24	तथा च ब्रह्मविद्यायामधिकारो भविष्यति । ननु निषेधस्य A.
		25	ब्राह्मणस्य शोधकोऽयं मन्त्र इति सामर्थ्यं द्योत्यते A.
		26,27	यत्तूक्तं नापितादेः श्रवणमिति तत् तावन्मात्रनियतकर्मविषयम् । मा भूच्छूद्रस्याधिकारः A.
		28	श्रुतार्थावधारणे विद्यते इति पक्षे को A.

Verse	Page	Line	
16	32	6	इति भारतमाख्यानं पुराणं मुनिना कृतं इति भारताख्यानपुराणमूलोऽभिकारो दर्शित: तथाश्वेनाश्वतरे A.
		9	श्रद्धातव्यं तदन्तरेण हि व्यभिचं (भवितव्यं ? जन्ममृत्यू हरेत् न श्रद्धितं न जन्ममृत्यू A.
		28	स्वपतिः प्राह A. श्वपचनिषादचण्डालप्रश्न: कर्कटिकां प्रति P.
16	33	18	न साधनचतुष्टयसंपन्नस्तावन्नाधिकारी A.
17	34	6	कार्यकारणाभेदविवक्षां त्रासा एव श्रुतिः । पुनः कद्रीची A.
		7	नाश: । ध्वंसु गतावित्ति यथा कत् कुत्सितं अगारं A. Read असारं for संसारं
	35	5	Read अक्षण्वान्
		6	इत्यनङ् A.
		11	जडांशत्याग उक्त: A.
		12,13	नाप्यात्मनि तस्य निरस्तानिवृत्त्वात् । यदि कारणादियूथं
		16	जीवमायानाशेन A. This is the right reading.
18	36	3	इति शेष: । तेनानेन संगतः पितरमनुवेद अस्य जगत: पितरमीश्वरं अनुक्रमेण A.
		5	कविब्रह्मा । स एव व्युच्चरतीति वा विग्रहः A.
19	37	7	Read युवां
20	39	1,2	Read प्रतिपादनम् । असुमर्थं
		7	The whole passage अस्ति इत्यत्र up to प्रतिपादितं in L. 11 Missing in A.
21	41	1,2	यत्रात्यर्थप्रकाशे अविभज्यमाने A.
		8	मा मां विदथा वेदने सति वृत्तिलक्षणे A.
22	42	7,8	जीवस्य चिन्मात्रत्वज्ञानादेव मुक्तिरस्तु । किमन्तर्गडुना
23	44	1	गायत्री त्रिष्टुब्जगतीछन्दांस्याश्रिताः त्रय: पक्षाः सन्ति A.
		3	Read अवगतं तद्ब्रह्म गायत्रं ब्रह्मेत्युच्यते
	45	1	गायत्रीछन्दस्कं A.
		9	Read त्वंपदलक्ष्यं
		20	प्रकृते चैतन्यस्य विवक्षितत्वात् A.
		21	हेतौ शतृप्रत्यय: A.
		23	यामन् काले काले A.
		26	Read जगती
	46	6,7	Read पूजादौ न रिष्यथ

Verse	Page	Line	
23	46	10	जीयेऽहं न परैरीशो A.
		15	यद्वा इहैव अमृतत्वं सुखरूपत्वं आनशुः A.
		21	In the place of the passage up the end A has— अहमिन्द्रो न परीतमन्त्रो गुणाढ्याः छन्दोरूपोपाधिमन्तः मम दीर्घतमसः मतं तत्त्वमस्यादिवाक्यैर्जाताधी ब्रह्मविद्येति ।
24	48	1	प्रतिपूर्वो माङ् गत्यर्थः in A. for धातूनामनेकार्थत्वात् Both must be put together.
		12	After बार्हती चोच्यते there is in A. एषा चतुष्पदी ब्रह्मविद्या आनुष्टुभी बार्हती चोच्यते before चतुष्पदा Instead of प्रतिमिमीते उपासकः there is in A. तेन उपनिषदभिमानिनीं देवतां गच्छन्ति
		15	ते तव परमात्मनाम्नः क्रतुं A.
		17	Read जायसे
		25	सेवमानं मां मां त्वदभिन्नात्मकं A. This is better.
	49	2,3	भो सखायः मैत्रिरिषण्यते । रेषणं स्तोत्रं गृणत । रिषतिः कण्ड्वादौ पठ्यते A.
		3	Read स्तोत
		9	तत्त्वमसिपदार्थान् आहुः not in A. but this appears after स्वरूपमुच्यते of L. 11. Then the sentence beginning with तस्मादोंकार upto इति in L. 12 missing.
25	50	2	Read देवतां
		5	अस्तु इत्यन्तवन्ति A.
		7	Read प्रत्यु अदर्शयती
		8-11	After दिविष्ट्यः A has—इत्यादिनोच्यते—अत एव साम्ना महत्कल्पे उक्तम् of L. 11.
		12	साम्नां नार्थोऽस्ति वृद्धेस्तु सामर्थ्यं A.
		13	तत्रान्था अशुभा गिरः A.
	51	1	विद्यानां फलसमिधिका फलाभिव्यञ्जिकाः A.
		1,2	गायत्र्याद्युपासकान् A. This is right.
26	52	6-8	धिन्वन्ति इति. महाव्रतब्राह्मणम् । एतां प्रसिद्धां प्रकृतां च अध्यात्मपरां च श्रुतिम् A.
27	54	5	देवतानाम च । ईशरश्मीनां ईशां ईशानादेवतात्वेन
	55	3	चर्चनकर्मा । मननेन गुर्वर्चनेन A.
		3,4	आगच्छति शिष्य आत्मसाद्भवति । A.

Verse	Page	Line	
27	55	6	दुह्यते पयो याभ्निभ्यां गुरुशिष्याभ्यां A.
		7	पय: ब्रह्म अमृतं क्षीरं च missing in A.
28	56	6	शिष्ये श्रुतेः प्रवृत्तिर्दर्शिता A.
		10	कृवि हिंसायाम् । अत्र करोत्यर्थ: । अनुभवी । A. This is right.
		11	ब्रह्म त्वमसि A. This is enough. Read तदक्षरमभ्यासिनं
		13,14	Read अभ्यासिनं
		14	सिध्यन्ती for स्निह्यतो in A.
		15	प्रतिपादयति धर्मं यज्ञं धर्मं नित्यनैमित्तिकात्मकम् । Perhaps to read धर्मं यज्ञं धर्मं नित्यनैमित्तिकात्मकम्
		17	प्रकृत्यनिघातयुष्मदादेशा: A. Read न निघात:
29	59	2	Read अपरोक्ष-
		4,5	अभीवृता अभ्यासमधीकारिता । अन्यत्र धुरिति शब्दो धनु: प्रान्तदेशे वा नासाग्रे वा वर्तते A.
		8	मायावन्तं वाक्यवन्तं वा । मतुपो A.
		9	युक्तिभि: मर्त्यं प्रमादहेतुं संशयं हि निश्चितुं निश्चितं निचकार निराकरोति, विद्युदपरोक्षरूपा A.
		18	Read अपरोक्षज्ञानं Read रूपं स्वत
	60	4	जीवन्मुक्तेन for शिक्षनकर्त्रा आचार्येण in A.
		6	Read ज्ञानज्ञानिनो:
		7	मृदा चण्डालौ काहलिनौ द्वे च रुपिले कृत्वा A.
		10	Read स्पर्शने नापि कृतार्थतां मन्यते कपिलास्पर्शने । अथ च
30	61	1	Read द्वितीयार्धव्याख्या
		9,10	Better read भिन्न: न इत्याह
		10	पस्त्यानां जीवं जीवयन्तं इति पस्त्यानां त्रयाणां A.
		12	Read शये शिश्ये
		16	Read ब्रह्म जीव:
		17	Read जीवतरं for जीवान्तरं
		18	Read वीवतमम्
31	62	6,7	निशब्द: । तस्य निषिद्धे नञ् । अपश्यं गोपां इति
	63	1	आपाथय: ऋजुमार्गिण: ब्रह्मविद्या-
		2	Read आरे विपथय:
		15	वस्तु जातया वा साक्षि-
		16	Read अविशेषितं

Verse	Page	Line	
32	64	1	न कर्मणा नापि समुच्चयेन missing in A.
		3,4	कर्तृत्वाकर्तृत्वबुद्धयो:
33	65	4	भ्रुवर्मण: for भृगुर्वाहणि: doubtful reading.
		6	भृगुवर्म for भृगु: शशी both seem wrong.
	66	6-8	द्यौष्पित: पृथिवीति च द्यौर्वः पिता पृथिवीति च मन्त्राभ्यां
		9	एवमर्थवादे अनन्यशेषे वेदभागे A. Read वेद्य-
		10	दर्शनाद्विद्याविधिकल्पना
		13	तदा न स्वातन्त्र्यं
		15	तत् सर्वमुत्कृत्य तत्र ध्यानानन्तरं
33	66	26	बहिर्निर्गतरूपनिजनाभिनिर्गतचतुर्मुखस्थानीय: P. has बहिर्निर्गतरूप-भिनिर्गतश्चतुर्मुखस्थानीय: A. Reading is better.
		29	डुधाञ् धारणपोषणयो: missing.
	67	1	Read ब्रह्माण्डम् । and अयं सर्वं आनन्दमाण्डम्
34	68	2	Read पराग्दृष्टि:
		3	Read परमात्मन्तिकम्
		8	Read व्याप्नोति बलवत्त्वाच्च वे गवत्वाच्च
		9	रयणं चेष्टितम् । रीङ् गतौ
35	69	5	ब्रह्मीभूतेश्चतुमुखावशिष्टो वा
		7	पूज्यत्वाभावात् विशेषणैक्यात् गुरुरूपेण
		9	Read ब्रह्मा परमार्थत: शिष्यभाग्यवशाच्च
36	70	1	सप्तार्धगर्भा: । परमतस्यार्थस्य वक्ष्यमाणज्ञानकथनायेत्याह । Read अर्धकार्या:
		3	Read विष्णो: अप्रकृतिविकारस्य पुरुषस्य त्रिदिशा
36	71	4	चेतनाधीनप्रवृत्त्युक्ते: after तिष्ठन्ति इति A.
		5,ff	स्नाति स्नुह्यति स्निह्यति स्नौतीति विषनोदनात् विविशतीत्यादि धातुभ्यो विष्णुशब्द: प्रज्ञायते, विष्णावति विष्णुह्यति विष्णिह्यति विष्णौति अज्ञानलक्षणं विषं नुदतीति विष्णुशब्द: साधितो विष्णुपदसिद्धौमयैव । A
		7,8	आदिशब्दाद्विवतिद्यते विन्दते विन्दतीत्याद्यो विष्णुन् प्रत्ययान्ता:
		12	Read एकविंशतिधा
37	73	3	Read सदिव चिदिव अवभाति
		5,ff	Read अन्तर्हितो निण्यत् । तलोप: । A has अन्तर्हितो निण्यङ्शब्द-लोप: P. has अन्तर्हितोऽहम् । ण्यत्शब्द: । लोप:

Verse	Page	Line	
38	74	4	कचित् अधर्मशील इव. Read अपकृष्टधर्मशील इव. P. has अपकृष्टमधर्मशील इव
		5,ff	पुण्यपापसंबन्धः यतः परिचरति स्वधया अन्नविद्यया ततः पुण्यपापसंबन्धः स्वं दधातीति स्वधा परमात्म तं धातीति प्रापयतीतिचित्
		9,10	संबन्धः । हृग्रहोर्भः । वर्हि
		16,17	पुनःपुनर्भत्राणि शतृवच्छश्वत् छन्दसि शरीराणि
39	77	3	इत्यक्षरे जीवात्मनि अश्नुते अश्नोतेर्वा परमीयते
40	79	4	Read अस्ति विषयीकरोति
		7	विश्वदानीं रात्रौ दीयमानानुसारिप्रकृतिविस्त्विदानीं भवति
		8	तत्स्थानीयां विश्वजननीं मायां आचरन्ती
41	80	9	विषयः प्रतिपाद्य एकं सत्त्व अवशेषणीयं यस्याः
		11	पूर्वपूर्वपक्षाशक्तश्रोतृविषयाः
		11,ff	Read एकपदी द्विपदी इति त्रिपदीत्यन्ये
		12	Read सा गौरी च चतुष्पदी इत्यपरे
			A. and P. have विश्वतैजसप्राज्ञतुरीयविषयत्वात् । एकपदीचतुष्पदीति पञ्चपदीत्यन्ये after चतुष्पदी इत्यपरे. This is necessary.
	81	1	Read द्विपदी चतुष्पदीति षट्पदीत्यन्ये
			A. omits द्विपदी चतुष्पदी इति also एकपदी द्विपदी चतुष्पदी इति
42	82	1	Read पुण्यपापविषयश्रुत्यभावेन
		2	Read तन्मूलसंस्यरतन्मोक्षाभावः
		6	समुद्रवन्ति अर्थान् इति च समुद्राः missing.
		15	क्षरन्ति उपक्षिपन्ति बोधयन्ति this is right.
		21	ततो जगद्यात्रा भवतीत्यर्थः this is right.
43	83	3	यागसमाप्तावथ दग्धहविर्जनितो
		6	अविनियोगविषयत्वेनामन्त्रत्वे सत्युपनिषत्समत्वात्
		13	Read विगलिताविद्यः
	84	1	अनाद्यो ताश्च न नित्या ज्ञाननाश्यत्वात्
		10	Only सोमं in the place of ज्ञीप्साविषयं सगुणरूपं कर्म च P. has पृश्नि before ज्ञीप्साविषयं extra
		11,ff	पृश्नि upto काम्यसोमादिकं missing.
		14	रग्विदादयः for ऋग्वेदादि
		15	Read यच्छब्दाभावात्
		16	Add कल्पस्तु at the end.

Verse	Page	Line	
44	85	1	Begins ननु देशकालदेहभेदजन्यं फलं क्षणिका क्रिया फलं कथं सूते
		33	केशिनः । केशा दीप्तयः
44	85	6	अग्निवायुसूर्याः । ऋतुश्च हेतौ । सप्तम्यन्तात्—
		9	Read इत्युक्तम्
		10	इति च वसिष्ठोक्तिः
		11	दहति परितपति तत् तृणादिकम्
		12	जनयति वस्ते च
		16	Add इति च मन्त्रः in the beginning.
		16,ff	Only this is found—अभ्यात्मं अन्तस्थरसाकर्षणेन दष्टे दर्शयति हेमन्तशिशिरयोः
		21	औषध्यादि प्रतिपाकाद्दर्शनादौ तुष्ट्याधिक्याच्च । शचीभिः
45	88	3	नात्मानं प्रकाशयन्ति missing.
		6	तेषां सर्वत्र This is right.
46	89	1	इति वेदार्थानां नानार्थत्वमुक्तम्
47	91	2	Read न ज्यायस्त्वं
		3	हरयो विष्णवो भूत्वा सारूप्यादिना समानतां प्राप्ताः सुपर्णाः सुपर्ण
		5	Read स्वर्गं उत् उन्मुच्य
		5,6	विष्णवो upto सुपर्णाः missing ; appeared above.
48	92	5	त्र्यृतुः संवत्सरः
		8,9	अनेन एवंविधं भूतमयं चक्रमित्युक्तम् । माससंवत्सरर्तुरूपकालचक्रप्रवर्तकत्वात् तदात्मकमित्युक्तम् । अधिभूतमेतत् भवति । न चलाचलासः
		14	भेदाभावादिकं भ्राम्यच्चक्रसदृशत्वात् चक्रम्
		15	Read तस्य तिस्रो अवस्थाः तस्य त्रय आवसथाः त्रमः स्वप्नाः P. has अवस्थाः अवस्थात्रयः स्वप्नाः
	93	4	अन्तर्निहिताः आराः स्तम्भसमानाः
49	94	2	सरस्वती पुरस्कृता
		3	देवतारूपिणी अन्ते कथ्यते This is right.
		5,6	शयानः अविद्यायां यो जीवः स्तनधानं वाक्यमपि
		9	Read यत्र जीवात्मानुवादेन
		17ff	From शशयो up to पालयसि यो missing.
	95	4	निश्चिन्तत्वे सति for नैश्चित्ये

Verse	Page	Line	
49	95	5	सर्वदेवतारूपायाः missing.
		7	Read सरस्वत्या: स्तनस्थानीय:
		7,8	क: परमानन्दरूप: भो सरस्वति missing.
		11,12	धर्मवान् । मनुष्यो लुक् । तमेव त्रायते इति सुदत्र ईश्वरः । कथं तर्हि पूर्वपदप्रकृतिस्वर: । सुददा धर्मेण त्रायत इति
50	96	2	साध्ये वत्तः सकामेभ्य:
		7ff	नाकं परमानन्दरूपं तत्रा न पादिनिपादि निपातनात्
	97	1	Read उपदिष्टमहावाक्याः जीवन्मुक्ता: सन्त: सचन्त । ष च समवाये ।
51		1	तत्र for तत्र
		3	Read जीवस्य गत्यसंभवात्-
		7	मनुष्यास्य. This is right.
		8	जगद्वननदोषः स्यात्
		9	वृष्ट्यादिना । यजमानेन भूस्थितेन पर्पिता भूस्था अग्न्यादय: दिवं
	98	1	यजमानेन भूस्थेन समर्चिताः । भूस्था अग्न्यादय: missing; this came before.
52	99	4	Read अभीप इवाचरन्तीति
		8	After इति इट् there is a long break and what follows is हविष्पान्तं of the verses that come later. The first verse is followed by इति वृद्धपराशरः and then the second verse अस्य वामीयकं appears.

ASYA VĀMASYA HYMN

ṚGVEDA 1—164

TRANSLATION AND NOTES

PRELIMINARY

THIS is one of the most interesting and important hymns in the whole range of the Vedic literature. It is without a parallel in the Vedas. It is highly philosophical; most of the philosophical ideas are found here as basis for the later thoughts of India. It is full of mysticism. It is obscure. It is mainly in the form of a riddle, it was originally meant as a riddle and it has become a more insoluble riddle for us than for the people of those ancient days. The background is gone. We do not know what the author had in his mind when he composed these lines. He must have presumed that the people of those days understood him, the thinking section of the people. Various notions and symbols current in those days are now lost to us, and so we do not have the necessary apparatus to work up the full and precise meaning of the lines in this poem.

In studying the *Ṛgveda*, the ancients prescribed it as a preliminary necessity that one should know the *Ṛṣi* (author), the *Devatā* (the theme) and the *Chandas* (the metre). Even at the time when such details were collected they had lost a good portion of the original material necessary to determine such points. In the case of a fairly large proportion of the *Ṛgvedic*

poetry, the names of the authors were preserved in the tradition of Vedic study. In the case of many poems, the name of the poet is known from within, and also the relation of the author to others. But in the case of a few poems in which there is no clue to determine the author like the dialogues, they had the device of prescribing the person into whose mouth the verse is put as the author for that verse. But we do not know who the author was for the dialogue as a whole. So far as the theme is concerned, here also there is no difficulty in the case of a good majority of poems. They are mainly in the form of adorations of gods, and we know who that god is. In the case of the verses in dialogues, the person to whom the verse is addressed is the *Devatā* or the theme, though the theme of the whole poem is not known. The metres are also fixed in a very arbitrary way. They took only the number of syllables in the whole verse. Names were given to the various metres so determined. Many of such names are found in the *Ṛgveda* itself, and they do not mean such metres in the *Ṛgveda.* Still we know the metres as determined by the arbitrary method.

Such details about the *Ṛgveda* are given in a work called the *Sarvānukramaṇī* (*Sarva* = All; *Anukramaṇī* = Index), the Index for all. It is an index for the author, theme and metre with some general material also. Both the commentators whose interpretation is given in this book, give the details as preserved in this book. Both of them cite the passage from this book regarding this particular poem. The poem contains 52 verses. The poet is Dīrghatamas. The name means "One in Long (*dīrgha*) Darkness (*tamas*)"; we do not know why this name was given to the poet. When once a name is given, stories crop up around the person related to the name. That is what has happened in the case of the name *Kālidāsa* (The servant of the Goddess Kāli). The tradition is that the poet was born blind and so he acquired the name. It may as well be that

that name meant only "one who can see long into the dark, unknown regions of the universe beyond the knowledge of the ordinary persons." The story about him has already been mentioned in the Introduction. The poet often mentions his name in the poems assigned to him in the *Ṛgveda* and gives the name of his father and mother as Ucatha and Mamatā. This poet is the author of the poems from the Hymn 140 of this first *Maṇḍala* and the Hymn now being published is the last of the group. This is a compact whole of 25 Hymns from this great mystic poet. Further details can be found in the Introduction.

There is little of what may be called prayers to the gods. It contains prominently "raising of doubts, questions and answers, and glorification of knowledge, beatitude and the Ultimate." The six verses—pañcapādam (12), sākañjānām (15), yad gāyatre (23), ayam sa śiṅkte (29), saptārdhagarbhāḥ (36) and gaurīḥ (41) are in *Jagatī* metre. The 41 verses from the beginning have *All-gods* as deity. tasyāḥ samudrāḥ· (42) is addressed to Word in the first half and to Waters in the second half. The metre is *prastārapaṅkti*: two lines in the first half with 12 syllables and two lines in the second half with 8 syllables. śakamayam (43) is about the Smoke by burning cow-dung. Its second half (ukṣāṇam pṛśnim) is addressed to Soma. trayaḥ keśinaḥ (44) is addressed to Fire, Sun and Wind. catvāri vāk (45) is about Word as Deity. indram mitram varuṇam (46) and kṛṣṇam niyānam (47) are both addressed to the Sun. dvādaśa prathayaḥ (48) is about Time in the form of the Year. yas te stanaḥ (49) is addressed to Sarasvatī. yajñena (50) is about Sādhyas. samānam etat (51) is addressed to the Sun, Parjanya or the Fires. divyam suparṇam (52) has Sarasvant or the Sun as Deity.

Apart from the poet, metre and the theme, there is a fourth point to be understood when one studies the Veda and that is the application of the verse. The Veda is accepted as

meant primarily for employment at rituals. All the verses in the Veda cannot find a place in the rituals. Some are to be employed in other ceremonials or only for recitation as an aid for contemplation of the Supreme. For this Hymn, there is the application mentioned as: A Brahmin after committing stealth by ignorance, may fast for three nights, remain pure in his conduct and recite the Hymn—asya vāmasya—and then he immediately becomes freed from the sin. The Texts relating to Rituals prescribe this for employment in the *Mahāvrata* in the *Vaiśvadeva Śastra.*

asya vāmasya palitasya hotus
tasya bhrātā madhyamo asty aśnaḥ
tṛtīyo bhrātā ghṛtapṛṣṭho asy-
ātrāpaśyam viśpatim saptaputram 1

Of this beloved invoker, grown grey—of him there is the middle brother, the all-pervading; his third brother is the one who bears ghee on his back. In them I saw the Lord of the People with seven sons.

asya—This word and other forms of this pronoun have sometimes an accent, and sometimes they are unaccented. Here, being in the beginning of the quarter, it must have an accent. But the poet started the poem with this word to show that it is emphatic and must have an accent. Of this: this is used in a very significant way, pointing out to something in front.

vāmasya—The word occurs alone and also in combination with other words like vāma-jātaḥ (X-140-3) and vāma-nītiḥ (VI-47-7) and vāma-bhājaḥ (III-55-22 and VI-71-6). In all such places, the meaning is "lovable". One of the poets of the *Ṛgveda* is Vāmadeva (having gods lovable to him).

palitasya—The word occurs as palitaḥ in I-144-4, III-55-9, X-4-5 and X-55-5). Sāyaṇa gives the meanings " aged, protector and full". In I-144-4 and X-55-5, the meaning "aged" is very clear and Sāyaṇa also accepts this; for the second of these two, he has also the meaning "white". Palita refers to the white colour of grey hair. For the meanings protector (pālayitā) and full (pūrṇa), the etymology is rather difficult, relating the word to the roots pāl (to protect) or pūr (to fill). The word must be taken to mean " old, ancient, aged, grey etc."

hotuḥ—This is from the root hū, which means both " to call or invoke" and " to offer in fire ". Verbal forms with both the meanings occur, and also the other case forms of the word as a noun. Hotṛ is one of the many worshippers who take part in the Vedic ritual. His main function is to invoke the gods to the place of the ritual with the recitation of the verses in the *Ṛgveda.* The actual performance of the various items like offering the oblations in the fire, is the function of another worshipper named Adhvaryu. They all help the principal worshipper. In modern translations, we find the terms "priest" and " sacrificer ". There are no *priests* in the Veda and the sacrificer is the principal worshipper. For this reason I prefer the term invoker.

The meaning of the whole quarter is " Here is the lovable invoker, grown grey". All the words are put in the genitive case, as the pronoun following is in the genitive—tasya. Such transferences are seen in the sentence constructions in the Vedas, like—somāya pātave (for the Soma for drinking) and gavām gopatiḥ (the lord of cows of the cows).

tasya—of him.

bhrātā—brother. Sāyaṇa interprets the word as meaning "one who receives the share". It is from the root

bhṛ meaning "to support". It is the brother who supports and there are references to a woman without a brother: abhrāteva puṁsa eti pratīcī (like a woman without a brother she goes astray to men—I-124-7).

madhyamaḥ—the middle, being the second among the three.

asti—Being the finite verb in a principal sentence and not being in the beginning of a quarter or a sentence, there is no accent for the word. Is.

aśnaḥ—There are two roots, aś "to pervade" from which there are forms like aśnoti and aś "to eat" from which there are forms like aśnāti. The word occurs in mṛgo nāśnah (like an animal eager to eat -1-173-2); daśa prāk sānu vi taranty aśnaḥ—X-27-15. Here also Sāyaṇa gives the meaning as from the root meaning "to eat". In adhvaryavo yaḥ sv aśnam jaghāna—II-14-5, it is the name of a demon whom Indra had killed, and comes along with other demons like Śuṣṇa. In aśnasya cit siśnathat pūrvyāṇi—II-20-5 also, the meaning is the same. This passage is repeated in VI-4-3 and has the same meaning. The word aśnā occurs in II-30-4, IV-28-5 and X-68-8. Here it is instrumental singular and is not from the root with the meaning "to eat". In the verse now in hand also, the meaning "eater, consumer" must be accepted.

tṛtīyaḥ—the third.

bhrātā—Brother.

ghṛtapṛṣṭhaḥ—Having ghṛta (ghee) on the back. The meaning is quite clear, and the word refers to the fire in which the offerings are made, of which ghee is a very prominent one. Divided as ghṛta-pṛṣṭhaḥ.

asya—this is unemphatic and simply means "of him"; there is no accent in the word.

atra—In him or in them. The words tasya and asya in the second and third quarters refer to what is meant in the

first quarter and as such this too can mean the same; there is a likelihood that the meaning is "in them".

apaśyam—I saw. The word is a finite verb in a principal sentence and so there is no accent.

viśpatim—The lord of the people. Not divided, though a compound. The parts of a compound form are separated only if the parts are significant. Here the total meaning of overlordship is implied and not merely the overlordship of the people.

saptaputram—having seven sons. We do not know what the number seven signifies. There are many places where the number seven occurs, alone and in combination. There are words like saptanāman (having seven names), saptāsya (having seven faces or mouths), saptajihva (the same), saptajāmi (having seven relatives) etc. saptaputra occurs only here. Divided as sapta-putram.

Most of the scholars take the verse to refer to the Deity in the three worlds. Yāska says that there is only one Deity; it is that Deity that is found in the three worlds as Sūrya (Sun) in heaven, Indra or Vāyu (wind) in the middle region and fire on the earth. The third quarter is very definite, referring to the Fire. The first is taken to refer to the Sun (Sūrya). Modern scholars take the second to refer to the lightning. But Geldner takes the whole verse as referring to the three fires at a ritual. There is no mention of Indra or Vayu as aśna (eating). Sāyaṇa takes it from the root aś meaning "to pervade" and takes the word to mean all-pervasive, the air that pervades the whole space. It may refer to the all-consuming (eating) fire in the middle region.

My own view is that it refers to the luminaries in the three regions, the Sun, the consuming fire and the ordinary fire. "In them I see the Supreme." This is just what Yāska says.

Max Muller has printed the commentary as svādhīnamāyājagatkāraṇabhūtaḥ. Poona edition has svādhīnamāyo jagatkāraṇabhūtaḥ. I prefer to put it as svadhīnamāyayā jagatkāraṇabhūtaḥ. (Sāy. P. 6, L. 20 above)

Note that in madhyamo asti and ghṛtapṛṣṭho asya, the following *a* is not merged in the preceding *o*, with an *Avagraha* mark. In nearly all the places where there is such a merging, they must be split up for the sake of metre. In the second quarter, asty aśnaḥ must be split up into asti aśnaḥ for metre.

sapta yuñjanti ratham ekacakram
eko aśvo vahati saptanāmā
trinābhi cakram ajaram anarvam
yatremā viśvā bhuvanādhi tasthuḥ 2

The seven yoke the one-wheeled chariot; one horse having seven names draws it. The wheel has three navels, never gets old, is never overcome, in which have been remaining all these beings.

sapta—seven.
yuñjanti—yoke. There is no accent since it is a finite verb in a principal clause.
ratham—the chariot.
ekacakram—one-wheeled. Divided as eka-chakram.
ekaḥ—one.
aśvaḥ—horse. Note that *a* is not merged in the preceding *o*.
vahati—draws. There is no accent on this word, as it is a finite verb in a principal clause.
saptanāmā—having seven names. Divided as sapta-nāmā. The real meaning of nāma is not clear. We do not know what the seven names are, just as we do not know what the seven sons are, in verse 1.

trinābhi—having three navels. Divided as tri-nābhi. The navel is the axle hole in the wheel. The idea is not at all clear. How can there be three navels for the wheel? Sāyaṇa says that though there are three wheels for the chariot (in the first quarter) it is spoken of as having one wheel since the three wheels are alike. But how are the wheels three in a chariot? The chariot of the dual deity, Aśvins, is always described as having three wheels; the number three is very prominent in the case of the various parts of their chariot. Is it the three holes of the three wheels?

cakram—the wheel.

ajaram—not aging, not decaying.

anarvam—not overcome.

yatra—where, in which.

imā—alternative form of imāni, neuter plural. These.

viśvā—all. Alternative form of viśvāni.

bhuvanā—the beings. Alternative form of bhuvanāni. This is from the root bhū " to be, to become."

adhi—on, upon.

tasthuḥ—have been standing. Sometimes the preposition is joined to the verb and sometimes it is kept as a separate word. The principle is this. Prepositions must have an accent. Sometimes the verb does not have an accent, when it is a finite verb in a principal clause, as in this case. In such cases, the preposition is taken as a separate word, so that it can have an accent. If the verb can have an accent, being in a subordinate clause, than the preposition is joined on to the verb as a single word. This is what is generally seen.

In the first verse, something has been pointed out, and then the poet starts his mystic, and mysterious, picture of various things. Here there is the mention of a chariot. The

sun is compared to a chariot wheel, so is the firmament. In the *Upaniṣads*, the body is compared to a chariot with the mind as the rein, the sense-organs as the horses and the Self as the charioteer (see K. Up. 3-3). The seven that yoke the chariot, the one horse that draws the chariot, having seven names, the there navels of the wheel; it is here that all the beings are placed.

imam ratham adhi ye sapta tasthuḥ
saptacakram sapta vahanty aśvāḥ
sapta svasāro abhi sam navante
yatra gavām nihitā sapta nāma 3

Which seven have been remaining on this chariot with seven wheels, those seven horses draw it. The seven sisters utter forth songs together, where are concealed the seven names of the cows.

imam—this.
ratham—chariot.
adhi—on, upon. Prepositions are sometimes joined to the verb as a single word and sometimes kept apart as a separate word.
ye—which (relative).
sapta—seven.
tasthuḥ—have been remaining, have been standing. This verb is in a subordinate clause and so has accent.
saptacakram—seven-wheeled. Divided as sapta-cakram.
sapta—seven.
vahanti—draw. This word has no accent since it is in a principal clause.
aśvāḥ—horses. vahanti aśvāḥ to be read separately for metre.
sapta—seven.
svasāraḥ—sisters.

abhi—towards, forth.
sam—together.
navante—praise, utter songs. The word is not accented as it is a finite verb in a principal clause.
yatra—where, in which.
gavām—of the cows.
nihitā—concealed, are concealed.
sapta—seven.
nāma—names. The combination sapta nāma occurs many times in the *Ṛgveda*. nāma alone, without sapta, is used in the plural form as nāmāni and nāmabhiḥ. In 7. 87. 4 Vasiṣṭha says that Varuṇa had given him the three times seven names of the cow.

In verse 2, the seven yoke a one wheeled chariot and one horse draws it. Here there are seven remaining on a chariot and they are the seven horses drawing the chariot. The one horse there has seven names. Here, "remaining on the chariot" must mean "remaining yoked to the chariot". Either seven horses draw it, or one horse with seven names draws it. The seven horses are really the same, the difference being only in name, and it is not a real division into seven. There are seven sisters uttering forth songs. It must be addressing the songs to that chariot. Here the seven names are placed in the chariot; in verse 2, all the beings are in it.

There is no doubt that the two verses must be construed together. The basic idea is the same. In the whole hymn, there is need to group the verses in this way. The same imagery is found in a few verses, and then the imagery changes.

ko dadarśa prathamam jāyamānam
asthanvantam yad anasthā bibharti
bhūmyā asur asṛg ātmā kva svit
ko vidvāṁsam upa gāt praṣṭum etat 4

Who has been seeing the first-born possessing bones, which what has no bones has been bearing? Where then is the life, the blood, the self of the Earth? Who went near the wise to ask this?

kaḥ—who (interrogative).

dadarśa—has been seing. There is no accent, as it is a finite verb in a principal clause.

prathamam—the first.

jāyamānam—being born. This was the first to bc born when it was being born.

asthanvantam—having bones, corporeal. Divided as asthan-vantam. Asthan is bone and vant is the suffix meaning "having". In Avesta, the corporeal world is spoken of as "having bones"—Since Thou hast placed life in the bone-endowed (world). Gāthā 31. 11. and in other places.

yat—which (relative).

anasthā—having no bone, incorporeal.

bibharti—bears, is bearing. This verb has accent since it is in a relative clause.

bhūmyāḥ—of the Earth.

asuḥ—life. This is the life activity in the bodies, and is a familiar word in the *Ṛgveda*.

asṛk—blood.

ātmā—Soul, Self. Note that asuḥ(life) is distinguished from ātmā(Self).

kva—where (interrogative). This has a Svarita (circumflex) accent, which is original and not what is formed as following an Udātta (acute) accent. It has to be pronounced as kuva for metre.

svit—then; this is only an emphatic word, without any special meaning of its own. This is not accented.

kaḥ—who (interrogative)

vidvāṁsam—the wise.
upa—near.
gāt—went. Here also, the preposition is kept as a separate word since the verb has no accent, being the finite verb in a principal clause.
praṣṭum—for asking, to ask.
etat—this.

The distinction between what has bones, what has a body, what has a form, and what does not have bones, body, form, is clear in the *Ṛgveda*. Who has seen the first formation of the corporeal world which the incorporeal Spirit supports? That Spirit is the real life and blood and Self of the corporeal world, the Earth.

pākaḥ pṛcchāmi manasāvijānan
devānām enā nihitā padāni
vatse baṣkaye 'dhi sapta tantūn
vi tatnire kavaya otavā u 5

I the unripe, without knowing by my mind, ask about these positions of the gods that are concealed. Over this young calf the poets have spread the seven threads, aye to weave.

pākaḥ—the unripe. This appears to be from the root pac "to cook". The meaning can be "what is ripe". But the real meaning is the opposite; pāka is "limited, minor, small". There is the term pāka-yajña, "the minor worship", a term applied to the domestic sacraments.
pṛcchāmi—I ask. There is no accent, as it is a finite verb in a principal clause.
manasā—by the mind.
avijānan—not knowing, without knowing. Divided as avi-jānan. It is from the root jñā "to know" with the

preposition *vi* and the negative prefix *a*. The negative prefix is not separated.

devānām—of the gods.

enā—these. Alternative form of enāni. But the form enāni does not occur in the *Ṛgveda.*

nihitā—concealed, placed. Alternative form of nihitāni. Divided as ni-hitā.

padāni—the places.

vatse—on the child, calf.

baṣkaye—young. This is the only place in the *Ṛgveda* where the word occurs. There is little help in ancient literature to determine the meaning and etymology.

adhi—on, upon. Here, *a* is merged in the preceding *e*; but it has to be restored for metre.

sapta—seven.

tantūn—threads.

vi—wide.

tatnire—have spread. Note that the preposition is kept as a separate word.

kavayaḥ—poets. brāhmaṇa (maker of divine or sacred poetry) and vipra (having imaginative stir in the mind) are used as synonyms of kavi. But kavi is the only word that has preserved its original meaning.

otavai—for weaving, to weave. This is vedic form of the infinitive, and is very common. This is one of the few words that have two accents, both on the base and on the suffix. Both *o* and *vai* are accented.

u—aye. This is a form used for emphasis. In the Pada form, it is always written as long with a nasalisation mark. It has also iti after it.

In verse 3, it is said that there, the seven names of the cows are placed or concealed. Here there is a mention of the places of the gods that are placed or concealed. There is also

a reference to the seven threads woven upon the young calf. Which is this calf? What are the seven threads?

acikitvān cikituṣaś cid atra
kavīn pṛcchāmi vidmane na vidvān
vi yas tastambha ṣaḷ imā rajāṁsy
ajasya rūpe kim api svid ekam 6

Not having seen, I ask the poets who have seen, for the sake of knowing, not having known. Who has held apart firm these six regions, what then is that One, in the form of the unborn?

acikitvān—not having seen.
cikituṣaḥ—these who have seen.
cit—This is a particle that has no special meaning. It is not accented either. There are many particles like this; they show the form of the language and style current at that time.
atra—here.
kavīn—the poets. A poet is one who has seen what is invisible to the ordinary person, to the unripe person.
pṛcchāmi— I ask. There is no accent as this a finite verb in a principal clause.
vidmane—for knowing.
na—not. This word sometimes has the meaning " like ". The distinction in meaning is to be known generally from the position.
vidvān—knowing, one who has known.
vi—apart.
yaḥ—who (relative).
tastambha—has held firm.
ṣaṭ—six.
imā—these. Alternative form of imāni,

rajāṁsi—regions. It must be pronounced as rajāṁsi, and close the quarter, for metre.
ajasya—of the urborn.
rūpe—in the form.
kim—what (interrogative).
api—particle going with the interrogative.
svit—then. This is used for emphasis. It does not have the definite meaning "then".
ekam—one.

This is a continuation of the question in verse 5. In the form of the unborn, some one has made the six regions firm. Who is that one? Here there are only six regions. This may be compared with the incorporeal bearing the corporeal, in verse 4. In verse 5, the poets weave seven threads on the young calf; here some one has held apart firm the six regions, in the form of the unborn. They all refer to the beginnings of the formation of the corporeal world from the unborn, incorporeal, ultimate reality.

iha bravītu ya īm aṅga vedā-
sya vāmasya nihitam padam veḥ
śīrṣṇaḥ kṣīram duhrate gāvo asya
vavrim vasānā udakam padāpuḥ 7

Let him declare here who surely knows this—the concealed position of this lovable bird. From his head the cows draw milk; they have been drinking the water with their foot, wearing the vesture.

iha—here.
bravītu—let him declare. There is no accent, as it is a finite verb in a principal clause.
yaḥ—who (relative).

īm—this. This is the only form of this preposition that remains. The word has no accent. The word is not seen in any other declensional form. It is found in the Iranian branch of the language as: īm in Avesta and im in Old Persian (encletic). It is preserved in Modern Persian also: īn.

aṅga—surely. This is also a particle used for emphasis.

veda—knows. veda must end the quarter and asya must start in the next quarter, for metre. There is no accent as it is a finite verb in a principal clause.

asya—of this.

vāmasya—the lovable.

nihitam—concealed. Divided as ni-hitam.

padam—the position.

veḥ—of the bird.

śīrṣṇaḥ—from the head.

kṣīram—milk.

dŭhrate—milk, milk the, milk, draw the milk. There is no accent, as it is a finite verb in a principal clause.

gāvaḥ—the cows.

asya—of this. This is unemphatic pronoun and has no accent. *a* is not merged in the preceding *o*.

vavrim—vesture. This is from the root vṛ "to cover".

vasānāḥ—wearing, covering.

udakam—water.

padā—with the foot.

apuḥ—have been drinking, drank. There is no accent, as this is a finite verb in the principal clause.

These four verses form a unit. Who has seen this mystery of the first formation of the universe? Who can go and ask about this? And where is the location of that mystery? This is the general idea in verse 4, after describing the chariot and the wheel and the various things concealed in the chariot

or its wheel (in verses 2 and 3). The same question is repeated in the next verse. The poet changes over to the first person. He asks about the concealed position of the gods. The poets have woven some mystery (verse 5). Poets know who gave form to the universe (verse 6). The milk drawn from the head, and the drinking of water with the foot are also puzzles in verse 7. Here there is mentioned the concealed position of "this lovable" bird. The same words used as in verse 1, show that there is some relation between that of which there are the brothers (verse 1) and the bird whose position is concealed (verse 7). The close relation of ideas must also be noted as: where all these beings stood (verse 2), the incorporeal bears the corporeal (verse 4), and who has held firm the six regions in the form of the unborn (verse 6). Then there are the parallels like: one horse with seven names draws the chariot (verse 2), where the seven names of the cows are concealed (verse 3), and these concealed names of the gods (verse 6). There is also the antithesis of the poet who is the author and who does not know and the poets who know, mentioned in verse 5 and verse 6. Certainly the poet had been thinking of some mystery of the universe, its origin and the distinction between the formed and the formless. The cows draw milk from its head (verse 7), the secret names of the cows (verse 3); in the young calf (verse 5). Here also there are indications of some common idea about cows.

mātā pitaram ṛta ā babhāja
  dhīty agre manasā sam hi jagme
śā bībhatsur garbharasā nividdhā
  namasvanta id upavākam īyuḥ 8

The mother has been giving the father the share in the Ṛta; indeed, she has been coming together with thought and

with mind, in the beginning. She is timid, having the juice within, being hit into. There they came bearing adorations, to address nearby.

mātā—the mother.
pitaram—the father.
ṛte—in Ṛta, in the Law, in the Moral Law.
ā—preposition to go with the next verb.
babhāja—to apportion, to give the share.
dhītī—with thought. This is a purely vedic Instrumental form.
agre—prior, in the beginning.
manasā—with the mind.
sam—together.
hi—this word has the meaning " because " in the Veda, and the sentence where this occurs is a subordinate clause.
jagme—had been coming, had been going. Since the verb is in a subordinate clause beginning with hi, there is accent.
sā—she.
bībhatsuḥ—timid. Sāyaṇa gives the meaning " timid " in the other two places (10-124-8 and 9).
garbharasā—having the juice (rasa) within (garbha). Divided garbha-rasā.
nividdhā—being hit into. Divided as ni-viddhā. This must be from the root vidh with the preposition ni " to hit into ".
namasvantaḥ—bearing prayers, bearing adorations.
it—particle for emphasis.
upavākam—to address nearby. upa means " nearby " and vāka means " word, speech ".
īyuḥ—went. The verb, being in the principal clause, is not accented.

There is the idea of some partition by the mother for the father. The earth is usually the mother and the heaven is the

father. dhītī is dhyāna, intense contemplation. Manas is thought. The mother went close to the father. When she was hit into, she was full of joy, and she was timid. In the last quarter it is not clear, in the wording itself, who it is that went with adorations. Sāyaṇa reads a conjugal union into the passage, which is rather clearly suggested by the wording.

yuktā mātāsīd dhuri dakṣiṇāyā
atiṣṭhad garbho vṛjanīṣv antaḥ
amīmed vatso anu gām apaśyad
viśvarūpyam triṣu yojaneṣu 9

The mother was tied on to the yoke of the right side; the womb has been remaining within the water-cloud. The calf lowed, looked towards the cow having all forms, in the three expanses of space.

yuktā—yoked.
matā—the mother.
āsīt—became, was. There is no accent, as it is a verb in a principal clause.
dhuri—to the yoke. Became yoked to the yoke, was tied to the yoke.
dakṣiṇāyāḥ—of the right side, on the right side.
atiṣṭhat—has been standing, has been remaining. Though a finite verb in a principal clause, it is in the beginning of a quarter and so there is accent in this word.
garbhaḥ—the womb.
vṛjanīṣu—in the water-clouds. The word vṛjana occurs in many places in different case forms. But the form vṛjanī occurs only here. This is the meaning accepted by commentators.
antaḥ—within. In the Pada, it is given as antar iti,

amīmet—lowed. Though it is a finite verb in a principal clause, it is in the beginning of a quarter and so there is accent in it.

vatsaḥ—child, calf.

anu—after. The *a* is not merged in the preceding *o*.

gām—the cow.

apaśyat—looked. This is a finite verb in a principal clause and there is no accent.

viśvarūpyam—having all forms. Divided as viśva-rūpyam. The syllable pyam has svarita (circumflex) accent. It must be pronounced piyam for metre.

triṣu—in the three.

yojaneṣu—in the regions, in the expanse of space.

The idea of a union of the mother and the formation of a garbha (womb or pregnancy), is clear in the first half. In the second half, there is mention of the calf that lowed and looked at the cow, which had all forms.

tisro mātṛīs trīn pitṛīn bibhrad eka
ūrdhvas tasthau nem ava glāpayanti
mantrayante divo amuṣya pṛṣṭhe
viśvavidam vācam aviśvaminvām 10

Bearing the three mothers, the three fathers, One has been standing upright; they do not fatigue him down. Behind of that heaven they utter in a low voice the word that comprehends all, that does not move all.

tisraḥ—the three.

mātṛīḥ—mothers.

trīn—three.

pitṛīn—fathers.

bibhrat—bearing.

ekaḥ—the one.

ūrdhvaḥ—upright.

tasthau—has been standing. This is a finite verb in a principal clause and there is no accent.

na—not.

īm—him. cf. the word in verse 7.

ava—down.

glāpayanti—make fatigued, fatigue. There is no accent, as it is a finite verb in a principal clause.

mantrayante—utter in a low voice. This is in the beginning of a quarter and, though a finite verb in a principal clause, there is accent.

divaḥ—of the heaven.

amuṣya—of that.

pṛṣṭhe—in the back, behind.

viśvavidam—understanding all, comprehending all. Divided viśva-vidam.

vācam—the word.

aviśvaminvām—that does not move. Divided aviśva-minvām. There are words like viśvaminva, divided as viśvam-inva. Here, the sound *m* is joined to the second part.

These three verses (8 to 10) form another group. There is something spoken about the father and the mother and the womb and the calf. Perhaps the main idea is continued in the following verses also.

dvādaśāram nahi taj jarāya
varvarti cakram pari dyām ṛtasya
ā putrā agne mithunāso atra
sapta śatāni viṁśatiś ca tasthuḥ 11

The wheel of Law, with twelve spokes goes round and round the heaven; it is not indeed to be decayed.

Here stand, O Agni, the seven hundred and twenty sons in pairs.

dvādaśāram—With twelve spokes. Divided as dvādaśa-aram. To be read duvādaśāram for metre.

nahi—not indeed. This is a combined indeclinable.

tat—It.

jarāya—For decay.

varvarti—This is the intensive form of the root vṛt "to go round". This is in the beginning of the quarter and so this finite verb bears accent.

cakram—The wheel.

pari—Around.

dyām—Heaven.

ṛtasya—of Ṛta. Ṛta is the Eternal Moral Law of the world. The literal translation will be, "With twelve spokes, it is not indeed for decay, the wheel of Law goes round and round, around heaven." Perhaps, "it is not indeed for decay" is a parenthesis.

ā—Goes with tasthuḥ at the end. The preposition is kept detached from the verb as a separate word and is also separated from the verb by other words.

putrāḥ—Sons.

Agne—O Agni (Fire). I am not sure why there is this address to the Fire. What the poet saw in his vision, as found in the first verse, is the Sun, and there is mention of his two brothers. This reference to Agni suggests that the poem was recited before the sacred Fire during a sacrificial rite. Whenever Fire is addressed to, it is the sacred Fire at a sacrificial rite. Or, does Agni (Fire) always refer to the actual fire or only to "Luminary", and that means the Sun?

mithunāsaḥ—Pairs. There are two plural forms in the Veda, mithunāḥ and mithunāsaḥ; both the forms are seen in the Veda, for many words ending in *a*.

atra—Here. This must be "in the wheel." The initial *a* is not merged in the final *o* of the previous word, though the preceding *aḥ* has changed into *o*.

sapta—Seven.

śatāni—Hundreds. Seven hundred.

viṁśatiḥ—Twenty.

ca—And.

tasthuḥ—ā tasthuḥ. Have been standing, stand. There is no accent as this is a finite verb in a principal clause.

There can be little doubt that the seven hundred and twenty sons are the two halves (day and night) of the three hundred and sixty days of the year. A day and a night form a pair. The wheel with the twelve spokes can be only the year divided into twelve months. This goes on for ever and there is no decay for this wheel.

There was a reference to wheel in the second and third verses. There was a reference to mother in verses 8 to 10. This suggests some intimate relation of the verses to one another, and also some continuity in thought in the whole poem.

In this verse, we have a clear land-mark in tracing the thoughts of the poet. There is no doubt about the meaning.

pañcapādam pitaram dvādaśākṛtim
diva āhuḥ pare ardhe purīṣiṇam
atheme anya upare vicakṣaṇam
saptacakre ṣaḷara āhur arpitam 12

They call him the father, having five feet, having twelve forms, full of water in the far side of heaven. Then, these others say (of him) as the clear-seeing, placed in the high (chariot) with seven wheels and with six spokes.

pañcapādam—Having five feet. Divided as pañca-pādam.

pitaram—The father.

dvādaśākṛtim—Having twelve forms. Divided dvādaśa-ākṛtim. The twelve forms must be the twelve months, mentioned in the previous verse.

divaḥ—Of heaven.

āhuḥ—They say, they call. There is no accent on this word as it is a finite verb in a principal clause.

pare—Far, further.

ardhe—in the half, in the side. There is no euphonic combination of the initial vowel of this word with the final of the previous word.

purīṣiṇam—Having purīṣa. The word purīṣa is given by Yāska in the *Nighaṇṭu* as a synonym of water (I-12); in the *Nirukta*, the word is interpreted as vapour (II-22). The word must be analysed as pur-i-ṣa. Geldner relates it to the meaning " to fill ". There is the word man-ī-ṣā, which is derived in the same way. May be, it means " what fills or fullness " and that means " water ".

atha—Then.

ime—These.

anye—Others. Note that there is no euphonic combination between the initial vowel of this and the final vowel of the previous word.

upare—In the high. Many modern scholars give the meaning " under, lower ".

vicakṣaṇam—Clear seeing. Divided as vi-cakṣaṇam.

saptacakre—Having seven wheels. Divided as sapta-cakre.

ṣaḷare—Having six spokes. Divided as ṣaṭ-are. The sound *ṭ* becomes *ḍ* and the sound *ḍ* is pronounced as *ḷ* in the *Ṛgveda* between vowels. That is how it becomes ṣaḷare in the text.

āhuḥ—Say. There is no accent as it is a finite verb in a principal clause.

arpitam—placed.

The main idea must have been familiar to the people of the time. " He speaks of two alternative views." One is that he is purīṣin and is in the far side of heaven; the other view is that he is placed in the high (chariot) as clear-seeing. There is an antithesis between purīṣin and vicakṣaṇa.

Does purīṣa mean the first cause? There is frequent mention in the Veda about the Sun-god clearly viewing the whole world. As the primary cause, he is in the far side; as the God who sees the world he is placed high on the chariot. There is no doubt about what is spoken of as high; the adjectives clearly show that it is a chariot". Having seven wheels and having five spokes cannot apply to anything else.

This verse is in the *Jagatī* metre, having twelve syllables in each of the four quarters. Mainly, the metre here is *Triṣṭup*, with eleven syllables in each of the four quarters.

pañcāre cakre parivartamāne
tasminn ā tasthur bhuvanāni viśvā
tasya nākṣas tapyate bhūribhāraḥ
sanād eva na śīryate sanābhiḥ 13

In that wheel having five spokes, which rolls on, all the beings stand out. Its axle, bearing immense load, does not get heated. Having its navel, it does not break, from the beginning itself.

pañcāre—Having five spokes. Divided as pañca-are.
cakre—In the wheel.
parivartamāne—Rolling, which rolls. Divided as pari-vartamāne.
tasmin—That.
ā
tasthuḥ —Stand out. There is no accent on the verb, as it is a finite verb in a principal clause. The preposition must

have an accent, and so it is kept as a separate word, without being joined on to the verb.

bhuvanāni—Beings.

viśvā—All. Alternative form of viśvāni.

tasya—Its.

na—Not.

akṣaḥ—Axle.

tapyate—Is heated, gets heated. There is no accent on the word as it is a finite verb in a principal clause.

bhūribhāraḥ—Having immense load, bearing immense load. Divided as bhūri-bhāraḥ.

sanāt—From the beginning, eternally.

eva—Even, itself.

na—Not.

śīryate—Breaks; the word has no accent as it is a finite verb in a principal clause.

sanābhiḥ—Having navel. Divided as sa-nābhiḥ.

In the previous verse, the father had five feet and the chariot had seven wheels and six spokes. Here the wheel has five spokes. The beautiful poetic fancy of a chariot not breaking down even with immense load and not decaying in course of time may be noted.

sanemi cakram ajaram vi vāvṛta
uttānāyām daśa yuktā vahanti
sūryasya cakṣū rajasaity āvṛtam
tasminn ārpitā bhuvanāni viśvā 14

The wheel with the felly rolls on without decaying. The ten, yoked, draw (it) on the upward (region). Like the Sun's eye, (it) goes along, shrouded with the space. In it are all beings placed.

sanemi—With felly. Divided as sa-nemi.

cakram—Wheel.

ajaram—Undecaying, without decaying.

vi
vavṛte—Rolls. The word is a finite verb in a principal clause and it has no accent; the preposition vi must have an accent, and so it is kept separate without being joined to the verb. Note that the word is vavṛte, which is made long into vāvṛte in the text. There are many cases where the vowels are thus prolonged in the text. Perhaps it is for proper cadence.

uttānāyām—Upward, upward (region).

daśa—Ten.

yuktāḥ—Yoked.

vahanti—Draw on. There is no accent as it is a finite verb in a principal clause.

sūryasya—the Sun's.

cakṣuḥ—Eye.

rajasā—With the space.

āvṛtam—Shrouded. Divided as ā-vṛtam.

tasmin—In it.

ārpitā—Are placed. The word is ā- arpitā; but it is not so divided. This is alternative form of ārpitāni.

bhuvanāni—Beings.

visvā—All. Alternative form of viśvāni.

This verse is Triṣṭup, with four lines of eleven syllables. But actually we find twelve syllables in the first line. Such combinations are common.

sākañjānām saptatham āhur ekajam
ṣaḷ id yamā ṛṣayo devajā iti
teṣām iṣṭāni vihitāni dhāmaśaḥ
sthātre rejante vikṛtāni rūpaśaḥ 15

They say of the seventh among what are born together, that he is born as one, that the six verily are twins, the wise,

born of gods. What are coveted by them, placed according to (their proper) position, move, changing in form, for the sake of him who stands by.

sākañjānām—Among what are born together. Divided as sākam-jānām.

saptatham—The seventh.

āhuḥ—They say. There is no accent as it is a finite verb in a principal clause.

ekajam—Born as one. Divided as eka-jam. He is one among seven and yet they say that he is born alone without a second.

ṣaṭ—The six. The final *ṭ* becomes *ḍ* which, when it is preceded and followed by the vowel in the next word becomes *ḷ*. But as a separate word, when there is no vowel preceding and following, it is only *ṭ*. The (remaining) six.

it—Verily.

yamāḥ—Twins.

ṛṣayaḥ—The wise. The poets who have composed the Vedic hymns are known as ṛṣis. There is always an equation of wisdom with poetic talent in the Veda.

devajāḥ—Born of gods. Divided as deva-jāḥ.

iti—thus. This is a conjunction, having the meaning "that" introducing a subordinate clause reporting a statement.

teṣām—Of them, by them.

iṣṭāni—What are coveted.

vihitāni—placed. Divided as vi-hitāni.

dhāmaśaḥ—According to (their proper) positions. Divided as dhāma-śaḥ.

sthātre—For him who stands by.

rejante—Move. There is no accent as it is a finite verb in a principal clause.

vikṛtāni—Changing. Divided as vi-kṛtāni,

rūpaśaḥ—according to form, in form. Divided as rūpa-śaḥ.

This is *Jagati*, like verse 13. In this verse the imagery changes. The meaning is extremely obscure.

striyaḥ satīs tām̐ u me puṁsa āhuḥ
paśyad akṣaṇvān na vi cetad andhaḥ
kavir yaḥ putraḥ sa īm ā ciketa
yas tā vijānat sa pituṣ pitāsat 16

Them, being women, they verily declare to me as men. One with eyes sees; the blind knows not. The son who is a poet, he knows this well. He who knows them well, they became the father of father.

striyaḥ—Women.

satīḥ—Being.

tān—Them. In the text, it is read as tā, with the *ā* nasalised the *n* being merged into *ā* to form a nasalised *ā*. Although there is striyaḥ (women) in feminine, this is masculine corresponding to the masculine puṁsaḥ below.

u—Indeclinable indicating emphasis, always given as a separate word in the form *ū* with *ū* nasalised.

me—To me.

puṁsaḥ—Men.

āhuḥ—They speak of. There is no accent as it is a finite verb in a principal clause.

paśyat—Sees. This is in the beginning of a quarter and so it has accent though it is a finite verb in a principle clause.

akṣaṇvān—Having eyes, with eyes. Divided as akṣaṇ-vān. Note that the cerebralisation of *n* continues even when the word is so divided.

na—not.

vi
cetat }—Knows. There is no accent as it is a finite verb in a principal clause. The preposition must have an accent

and so it is separated from the verb as an independent word.

kaviḥ—Poet.

yaḥ—Who (relative).

putraḥ—The son.

saḥ—He.

īm—This.

ā
çiketa—Knows. There is no accent as it is a finite verb in a principal clause; the preposition must have an accent and so it is separated from the verb as an independent word.

yaḥ—Who (relative).

tā—Them. Alternative of tāni.

vijānāt—Knows well. The word is a verb in a subordinate clause and can have an accent; so the preposition is not separated from the verb. Both form a single word in the text, divided as vi-jānat.

saḥ—He.

pituḥ—Of the father.

pitā—Father.

asat—Became.

Here a new topic starts. There is some glorification of wisdom, enabling one to see and to know. One is not sure what they are who, though women, are declared to be men.

avaḥ pareṇa para enāvareṇa
padā vatsam bibhratī gaur ud asthāt
sā kadrīcī kam svid ardham parāgāt
kva svit sūte nahi yūthe antaḥ 17

Beneath of what is above, above of this that is beneath, the cow has stood up, bearing the calf with the foot,

Witherward is she? To what half is she going away? Where gives she birth (to the calf)? Indeed it is not within the herd.

avaḥ—Beneath.

pareṇa—With reference to what is above.

paraḥ—above.

enā—This. This is instrumental and is the alternative form of enena.

avareṇa—With reference to what is beneath.

padā—With the foot.

vatsam—The child, the calf.

bibhratī—Bearing.

gauḥ—The cow.

ut
asthāt—Stood up. There is no accent as it is a finite verb in a principal clause; the preposition must have an accent, and so it is separated from the verb, as an independent word.

sā—She; the cow.

kadrīcī—Whither-going. The word occurs only here and there is no division of the word into its parts. There are words like pratīcī. The meaning is "some direction" and "going" towards that. The root is añc "to go".

kam—Which (interrogative).

svit—An indeclinable denoting emphasis.

ardham—Half or side. See the word in verse 12 above.

parā—away.

agāt—Is going. There is no accent as it is a finite verb in a principal clause, and therefore parā is separated as an independent word, since it must have an accent.

kva—Where (interrogative). This has an independent circumflex accent and must be read kuva for metre.

svit—Indeclinable indicating emphasis.

sūte—Gives birth. There is no accent as it is a finite verb in a principal clause.

nahi—Not indeed.

yūthe—Within the herd.

antaḥ—Within. The word is divided as antar iti. See verse 9 above.

avaḥ pareṇa pitaram yo asyā-
nuveda para enāvareṇa
kavīyamānaḥ ka iha pra vocaḍ
devam manaḥ kuto adhi prajātam 18

Who recognises the father as beneath of what is above, as above of this that is beneath—*who*, behaving like a poet, has explained this here? Whence has sprung up the god-mind?

avaḥ—Beneath.

pareṇa—With reference to what is above.

pitaram—Father.

yaḥ—Who (relative).

asya—Of this. This is unemphatic and has no accent.

anuveda—Recognises. Divided as anu-veda. This has an accent, as it is in the beginning of a quarter, though it is a finite verb; it is also in a subordinate clause. Read asya closing the first quarter and start the second quarter as anuveda, for metre.

paraḥ—Above.

enā—This. See the word in the previous verse.

avareṇa—In respect of what is beneath. Most of the words are found in the previous verse also.

kavīyamānaḥ—Behaving like a poet. Divided as kavi-yamānaḥ. It is from kavi (poet) with the suffix ya to make it a root and then the present participle (middle voice) is formed from it.

kaḥ—Who (interrogative).

iha—Here.

pra
vocat—Has explained. The root vac (to speak) with the preposition pra has the meaning of "to explain, to teach". There is no accent as it is a finite verb in a principal clause and the preposition is kept as an independent word, since it must have an accent.

devam—God; here it is an adjective meaning "relating to god".

manaḥ—Mind. A mind that is worthy of gods.

kutaḥ—Whence (interrogative).

adhi—Up. Note that *a* is not merged in the preceding *o*.

prajātam—Sprung, originated.

ye arvāñcas tām̐ u parāca āhur
ye parāñcas tām̐ u arvāca āhuḥ
indraś ca yā cakrathuḥ soma tāni
dhurā na yuktā rajaso vahanti 19

They who are recent, them they call ancient; they who are ancient, them they call recent. O Soma, them which Indra and thou have done, them carry they that look like being yoked to the pole of space.

ye—Who (relative).

arvāñcaḥ—Recent.

tām̐—Them. In the text it is only tā with the final *ā* nasalised; the *n* is merged in this *ā*.

u—Particle to indicate emphasis. This is always given as ū nasalised.

parācaḥ—Ancient.

āhuḥ—They say, they call. There is no accent, as it is a finite verb in a principal clause.

ye—Who (relative).
parvāñcaḥ—Ancient.
tān—Them; see the word above.
u—See above.
arvācaḥ—Recent.
āhuḥ—They say, they call. See above for accent.
indraḥ—Indra.
ca—And. The connected word, thou, must be understood from the second person dual of the verb below.
yā—Which (relative). Alternative for yāni.
cakrathuḥ—You two have done. There is accent since it is in a subordinate clause.
Soma—O Soma. This vocative accords with the verb in the second person.
tāni—Them.
dhurā—With the pole, to the pole (of the chariot).
na—Like. For the two meanings of this indeclinable, see verse 6 above. If the word follows, it has the meaning of "like"; if it precedes, it is negative.
yuktāḥ—yoked.
rajasaḥ—Of the space.
vahanti—They carry. There is no accent as it is a finite verb in a principal clause.

In verse 15, there was again some riddle; then in the next verse there was a reference to wisdom. After another riddle in verse 17, there is again a reference to poet, to wisdom, in verse 18. Then in this verse, there is another reference to some mystery. What exactly the poet had in his mind when he speaks of ancients and modern and of above and beneath, we do not know. This has to be related to the reference to father and son, sometimes the son being wiser than the father (verse 16). In this verse also the mention of Indra and Soma indicate the close connection of this philosophical hymn with ritualism,

dvā suparṇā sayujā sakhāyā
samānam vṛkṣam pari ṣasvajāte
tayor anyaḥ pippalam svādv atty
anaśnann anyo abhi cākaśīti 20

Two birds, comrades united to each other, resort to a common tree. Of the two, one eats the tasty berry; the other, without eating, looks on.

dvā—Two. Read duvā for metre.

suparṇā—Two birds. Literally having beautiful feathers. Divided su-parṇā.

sayujā—United to each other. Divided sa-yujā.

sakhāyā—Companions. All the four words here are in the nominative dual form, and are alternative to dvau etc.

samānam—Common.

vṛkṣam—Tree.

pari
sasvajāte }—Resort to. Given as sasvajāte iti. Words in dual number ending with *ī*, *ū* and *e* are not joined to the following vowel according to the rules of euphonic combination. And they are given with iti following.

tayoḥ—Of the two.

anyaḥ—Another, one.

pippalam—The berry.

svādu—Tasty. It is from su(good) and root ad " to eat ". Read Svādu for metre.

atti—Eats. There is accent, though it is a finite verb in a principal clause. To be read as atti to close thc quarter, for metre.

anaśnan—Not eating.

anyaḥ—Another, the other. " One and the other between two " is expressed as " another, another ".

abhi—On. The preceding *ḥ* is changed into *o*; but the following *a* is not merged into it.

cākaśīti—Looks. This is a finite verb in a principal clause and so there is no accent. " One eats, the other looks on ". Here the first part has the sense of a subordinate clause, " While one eats, the other looks on." That is why the verb in the first part bears an accent, though in form it is a finite verb in a principal clause.

This verse is accepted as the foundation of the *Vedānta* Philosophy dealing with the nature of the Soul, both individual and supreme and their relation mutually. The individual souls eat (enjoy and suffer) while the supreme soul just shines. But this is not supported by the general trend of thought in the *Ṛgveda.* There is no hint of a Supreme Self in contrast to the individual souls, in the *Ṛgveda.* Geldner says that the reference is to the two kinds of seekers after knowledge, some enjoying wisdom while others simply look on without knowing. In *Vedānta,* the tree is the Universe. But Geldner takes it to mean Wisdom. The meaning would then be, " Two sets of people resort to wisdom; one of them realise it and enjoy it, while the other does not realise it and simply stares." I accept the contrast between two sets of people in this Universe, those who know and those who do not know. Those who know enjoy, while the others who do not know, simply look on in amazement. But the tree can be only the Universe. The contrast between those who know and those who do not, is found elsewhere in this poem; see verses 5,6 and 16 above. The point is found in verse 22 below, also.

yatrā suparṇā amṛtasya bhāgam
animeṣam vidathābhisvaranti
ino viśvasya bhuvanasya gopāḥ
sa mā dhīraḥ pākam atrā viveśa 21

Where the birds ceaselessly sing forth about their share of immortality, before the learned assembly, there the lord of

all, the protector of the world, he, the wise entered me the unripe.

yatra—Where (relative). The final *a* is lengthened in the text, for cadence.

suparṇāḥ—The birds. Divided as su-parṇāḥ.

amṛtasya—Of immortality.

bhāgam—The share.

animeṣam—Without a wink, ceaselessly.

vidathā—In the assembly of the learned, in the learned assembly. This is from the root vid "to know". There are many places where the ability to address a learned assembly is stated as a covetable gift; I do not know if it is poetry or if it is a disquisition on some philosophical topic. Perhaps it is both. This is the alternative form of vidathe. Such locative forms are common in the Veda.

abhisvaranti—Address forth, sing forth. svara is more the musical sound. Divided abhi-svaranti. There is accent since it is a finite verb in a subordinate clause. That is why the preposition is not separated as an independent word.

inaḥ—The Lord.

viśvasya—Of all.

bhuvanasya—Of the world.

gopāḥ—Protector.

saḥ—He.

mā—This is the alternative form of mām. When it has no accent, as here it is the form of the first personal pronoun, accusative singular, and it is an indeclinable meaning "not" when it has an accent.

dhīraḥ—The wise, that means, the poet. The wise are poets and poets are wise.

pākam—The unripe. See pakāḥ in verse 5 above.

atra—there.

ā viveśa—entered. There is no accent as it is a finite verb in a principal clause; since the preposition must have an accent, it is kept separately as an independent word.

The birds are the wise people. Note the word Haṁsa (swan) in the Veda and Paramahaṁsa in later philosophical literature.

In verse 19, there was a reference to knowing the father. Here also, the point must be the knowledge of the father. That is what is meant by the wise entering me.

The share of immortality is what knowledge of immortality they have realised.

In the assembly of the learned where the wise people sing of that immortality, there I had the vision of that knowledge of the father mentioned earlier. The poet had the wisdom from their discourses.

yasmin vṛkṣe madhvadaḥ suparṇā
nivisante suvate cādhi viśve
tasyed āhuḥ pippalam svādv agre
tan non naśad yaḥ pitaram na veda 22

Upon which tree, honey-drinkers, the birds rest in peace, and all inspire (themselves); on the top of it, they say, is verily the sweet berry. One does not reach up to it, who does not know the father.

yasmin—Which (relative).
vṛkṣe—In the tree.
madhvadaḥ—Eating or drinking honey (madhu). Divided as madhu-adaḥ. It has to be so read for metre. Madhu is the transcendental knowledge. There is the word madhu-jihva in the *Ṛgveda* which means "honey-tongued" and it means "one who can speak words of wisdom."

suparṇāḥ—The birds. Divided as su-parṇāḥ.

niviśante—Rest in peace. It is in the beginning of a quarter and is also a finite verb in a subordinate clause; so there is accent and the preposition is not separated into an independent word. Divided as ni-viśante.

suvate—Inspire. This is from the root sū "to inspire" the root from which savitar is derived.

ca—And.

adhi—Upon, to go with yasmin vṛkṣe.

viśve—All.

tasya—Of that, its.

it—Verily.

āhuḥ—They say. There is no accent, since it is a finite verb in a principal clause.

pippalam—The berry.

svādu—Sweet. To be read as svādu for metre.

agre—On the top.

tat—That, that berry.

na—Not.

ut naśat—Reaches up to. There is no accent since it is a finite verb in a principal clause, and the preposition is kept separate as an independent word, so that it can have an accent.

yaḥ—Who (relative).

pitaram—The father.

na—Not.

veda—knows.

In verse 20 above, it was said that there are two birds, two classes of men, resorting to a common tree. Here the reference is to the same tree and to that class that eat the sweet berry. They find repose there; but it is not a repose of inaction; they inspire. It may be that they get inspired.

There are places in the *Ṛgveda* where an active verb has a passive sense.

The berry is on the top of that tree which the two classes of people resort to and in which the wise people eat the sweet berry. All cannot get the sweet berry; only those who know the father can get that sweet berry.

This is what led Geldner to suggest that the tree is wisdom. But I have not known of wisdom conceived of as a tree, while wisdom can be the berry. The world is spoken of as a tree in the Kat. Up. (III-I). For this reason, I feel that a happier way of interpreting the verse will be to say that there is the tree of Universe with sweet berries of wisdom on its top; the wise people eat the sweet berries and they find repose and also inspiration in this Universe when they eat the berry of wisdom. Only those who know the father can get these sweet berries.

There had been references to a father in earlier verses; this verse helps us in understanding who that father is.

I take this verse, along with verse 11 as a reliable landmark in tracing the course of the poet's thought.

yad gāyatre adhi gāyatram āhitam
traiṣṭubhād vā traiṣṭubham nirataksata
yad vā jagad jagaty āhitam padam
ya it tad vidus te amṛtatvam ānaśuḥ 23

That the *Gāyatra* is placed upon the *Gāyatra*, or one has constructed what is in *Triṣṭup* from what is in *Triṣṭup*, or that the *Jagat* quarter is placed in the *Jagat*—they verily who have known this, attain immortality.

yat—That. Though a relative pronoun, this has more the force of a conjunction.

gāyatre—On the *Gāyatra*.

adhi—Upon. The initial *a* is not merged in the previous *e*.

Gāyatram—The *Gāyatra*.

āhitam—Placed, is placed.

traiṣṭubhāt—From what is in *Triṣṭup*.

vā—or.

traiṣṭubham—What is in *triṣṭup*.

nirataksata—One has constructed. Divided as niḥ-atakṣata. There is accent since it is a finite verb in a subordinate clause, and so, the preposition is not separated as an independent word.

yat—That.

vā—Or.

jagat—The *jagat* (quarter), goes with padam (quarter) below.

jagati—In the *jagat*. To be read as jagati for metre.

āhitam—Placed. Divided as ā-hitam.

padam—The quarter (of a verse).

ye—Who (relative).

it—Verily.

tat—That.

viduḥ—Have known. There is accent since it is a finite verb in a subordinate clause.

te—They.

amṛtatvam—Immortality. The initial *a* is not merged in the preceding *e*.

ānaśuḥ—Attain. There is no accent since this is a finite verb in a principal clause. Here, there is the preposition *ā* and yet it is not accented and is not kept as a separate word, independent of the verb.

Here, the metre is *jagatī*, four lines of twelve syllables. In the fourth quarter, there are thirteen syllables. The only way in which it can be a *Jagati* quarter is to merge the initial *a* of amṛtatvam into the preceding final *e* of te. But in the text, it is not so merged, and in most of the cases where there is

such a merging, it has to be restored for metre. There is mention of *Gāyatra*, *Traiṣṭubha* and *Jagat*. There are three metres named *Gāyatrī*, *Triṣṭup* and *Jagatī*. They are also the names of the quarters of which the verses are composed. A *Gāyatra* (*Gayatrī*) quarter is placed in a *Gāyatra* (*Gayatrī*) verse; *Traiṣṭubha* verse (Relating to *Triṣṭup*) is constructed from a *Traiṣṭubha* quarter (relating to *Triṣṭup*); a *Jagat* (*Jagatī*) quarter is placed in a *Jagat* (*Jagatī*) verse. The word pada (quarter of a verse) must be taken over to the first and second lines also, though it is found only in the third line. One who knows this becomes immortal.

From this verse; there is something said by the poet about poetry. To know that a *Gayatrī* verse is made up of *Gāyatrī* quarters is a simple affair. Ṭhere must be something more in this than what appears outside in the actual words.

These names do not seem to mean the metres in the *Ṛgveda*, known by the names in later times. According to the tradition in Vedic prosody, the metres in the Veda can be classified under three headings, those with lines of 8, 11 and 12 syllables. And it is these three types, according to latter-day nomenclature, that are given here. That indicates some relation between the verse and the three metres with these names.

gāyatreṇa prati mimīte arkam
arkeṇa sāma traiṣṭubhena vākam
vākena vakam dvipadā catuṣpadā-
kṣareṇa mimate sapta vāṇīḥ 24

With the *Gāyatra* one fashions the praise one by one, the song with the praise, the address, with what is in *Triṣṭup*, the address with the address with two quarters or with four quarters; with the syllable he fashions the seven speeches.

gāyatreṇa—With the *Gāyatra*, that is, with the *Gāyatrī* verse or song.

prati—One by one.

mimīte—One fashions. This is from the root mā "to create, to fashion." There is no accent since it is a finite verb in a principal clause. The preposition is kept separate as an independent word, so that it can have the accent.

arkam—The praise. This is from the root ṛc "to praise, to worship"; The word ṛk is from this root.

arkeṇa—With the praise.

sāma—The song. The *Sāmaveda* is so called since it is a Veda of songs.

traiṣṭubhena—With what is in *Triṣṭup*, with what is related to *Triṣṭup*.

vākam—The speech or the address. This is from the root vac "to speak".

vākena—With the address.

vākam—The address.

dvipadā—Having two feet or quarters. Divided as dvi-padā.

catuṣpadā—Having four feet or quarters. Divided as catuḥ-padā.

akṣareṇa—With the syllable. The third quarter must end with catuṣpadā and this quarter must be started as akṣareṇa, for metre.

mimate—One fashions. There is no accent since it is a finite verb in a principal clause.

sapta—Seven.

vāṇīḥ—speeches. Seven speeches, seven names, seven mouths and such ideas are very familiar in the *Ṛgveda*.

The exact significance of the word vāka is not certain. After arka (ṛk) and sāma, one could expect the yajus. But what is meant by vāka cannot be the yajus, since it is fashioned from *Traiṣṭubha* (what is related to the *triṣṭup* metre)

and again vāka is made from vāka of two quarters or four quarters. And Yajus is in prose, which does not admit of metres and quarters. There is nothing to show that akṣara means a syllable. And the expression "the seven speeches" is still a puzzle. It cannot be the seven metres; we do not know how many metres there were in the time of the *Ṛgveda.* The number seven assigned to the metres is a later diction.

jagatā sindhum divy astabhāyad
    rathantare sūryam pary apaśyat
gāyatrasya samidhas tisra āhus
    tato mahnā pra ririce mahitvā 25

With the *Jagat* one established the River in the heaven, in the *Rathantara* one saw the Sun again and again. They speak of three fuels of *Gāyatra.* Therefore, it excels far with its immense grandeur.

jagatā—With the *Jagatī* (metre).
sindhum—The River.
divi—In heaven. Read divi for metre.
astabhāyat—One established. There is no accent as it is a finite verb in a principal clause.
rathantare—In the song called *Rathantara. Rathantara* is a kind of *Sāma* song.
sūryam—The Sun.
pari—again and again.
apaśyat—One saw. There is no accent as it is a finite verb in a principal clause. The preposition is kept separate as an independent word, so that it can have the accent.
gāyatrasya—Of the *Gāyatra,* of the verse in the *Gāyatrī* metre.
samidhaḥ—The fuel. This is from the root idh "to kindle" with the preposition sam.
tiṣraḥ—Three.

āhuḥ—They say.
tataḥ—Therefore.
mahnā—Immense, goes with mahitvā below, and is instrumental.
pra—far, supremely.
ririce—Excels. There is no accent as it is a finite verb in a principal clause and the preposition is kept separate as an independent word so that it can have the accent.
mahitvā—With grandeur. This is instrumental.

The River established in the heaven must be the Saptasindhu or the seven rivers, very familiar in the *Ṛgveda*. We do not know what the three kinds of fuel, of the *Gāyatra* are. It is on account of them that it excels the others. What excels must be the *Gāyatra*, and perhaps it is over the other kinds of metres mentioned here and in the previous verses.

upa hvaye sudhughām dhenum etām
suhasto godhug uta dohad enām
śreṣṭham savam savitā sāviṣan no
'bhīddho gharmas tad u ṣu pra vocam 26

I call hither the cow easy to milk. And the one who can milk a cow with a dexterous hand has milked her. May the Sun inspire us with the noblest inspiration. The oven is kindled. This verily I speak out.

upa—near, hither.
hvaye—I call. There is no accent since it is a finite verb in a principal clause; the preposition is kept separate as an independent word so that there can be an accent on it.
sudughām—Easy to milk. Divided su-dughām
dhenum—The cow.
etām—This.

suhastaḥ—having a good or dexterous hand. Divided as su-hastaḥ. One may note with interest how Ātmānanda cleverly interprets this word to mean Saṅkaracharya, the exponent of the monistic *Vedānta.*

godhuk—One who milks a cow. Divided as go-dhuk.

uta—And.

dohat—Milked. There is no accent as it is a finite verb in a principal clause.

enām—Her. This is unemphatic and has no accent.

śreṣṭham—supreme, noblest.

savam—inspiration.

savitā—The Sun.

sāviṣat—May inspire. There is no accent since it is a finite verb in a principal clause.

naḥ—for us. Such alternative forms of the first and second personal pronouns do not have an accent.

abhīddhaḥ—Kindled. Read as abhīddho for metre.

gharmaḥ—Heat, what is hot, what heats, the oven.

tat—That, this.

u—Indeclinable indicating emphasis. Given as ū nasalised.

su
pra
vocam—I speak out. There is no accent as it is a finite verb in a principal clause and the two prepositions are kept separate as independent words, so that they can have accents.

This and the next verse are employed in the ritual to call the cow for milking.

From this stanza, the imagery changes. There is a poetic allusion to the cow and the calf.

hiṅkṛṇvatī vasupatnī vasūnām
vatsam icchantī manasābhy āgāt .

duhām aśvibhyām payo aghnyeyam
sā vardhatām mahate saubhagāya 27

Making a bellowing sound she has come hither, the Mistress of wealth and plenty, yearning for her calf in heart; may this cow (what shall not be hurt) yield milk for the Aśvins, may she prosper for the sake of immense happiness.

hiṅkṛṇvatī—Making a hing, bellowing, sound. Divided hiṅ-kṛṇvatī.

vasupatnī—The Mistress of wealth and plenty. Divided as vasu-patnī.

vasūnām—Of wealth and plenty. Such double uses are quite common in the *Ṛgveda*, like gavām gopatiḥ (Lord of the cows, of the cows).

vatsam—Child, calf.

icchantī—yearning for.

manasā—With her mind, in her heart.

abhi
ā
agāt —Has come hither. The root gam with the preposition *ā* means "to come", and the preposition abhi has the meaning of "towards". Came towards, has come hither. There is no accent as it is a finite verb in a principal clause and the prepositions are kept separately as independent words so that they have accents. Read manasābhi āgāt for metre.

duhām—May she yield (milk). This is a finite verb in a principal clause; but it is in the beginning of a quarter and so it has accent.

aśvibhyām—For the Aśvins. The Aśvins are two in number and the word and its synonyms always appear in the dual number.

payaḥ—Milk.
aghnyā—Not to be hurt, that is, cow. This shows that cows yielding milk were not killed in those days. Read aghniyeyam for metre. The initial *a* of aghnyā is not merged in the final *o* of payo. We want another syllable for metre and aghnyā iyam would suffice; but, for cadence, it must be aghniyeyam.
iyam—This.
sā—She.
vardhatām—May prosper. There is no accent as it is a finite verb in a principal clause.
mahate—Great, immense.
saubhagāya—For the sake of happiness.

gaur amīmed anu vatsam miṣantam
mūrdhānam hiṅṅ akṛṇon mātavā u
sṛkvāṇam gharmam abhi vāvaśānā
mimāti māyum payate payobhiḥ 28

The cow lowed towards her calf that was keeping the eyes open; she made the bellowing sound, verily to measure (*i.e.*, to lick) the face. Fondly inviting its mouth towards her warm (udder), she produces a bellowing sound, makes it drink with her profuse milk.

gauḥ—The cow.
amīmet—Lowed, made a bellowing sound. There is no accent as it is a finite verb in a principal clause.
anu—After, towards.
vatsam—The child, the calf. The lowing sound was intended for drawing the attention of the calf, to call the calf near.
miṣantam—Keeping the eyes open. The calf was looking at the mother cow.
mūrdhānam—The head.

hiṅ—The sound hing, bellowing sound.

akṛṇot—Made. There is no accent as it is a finite verb in a principal clause.

mātavai—For measuring. Licking is compared to measuring. This is an infinitive in which both the stem and the suffix are accented.

u—Indeclinable to indicate emphasis. Given as ū nasalised.

sṛkvāṇam—Mouth. The exact meaning of the word is not known. Yāska explains the word as " flowing " (N. 11-42). Sāyaṇa takes it to mean " mouth " from which the foam flows.

gharmam—Hot, hot udder. Udder that has fresh, hot milk. Sāyaṇa, following Yāska (N. 11-42) takes it to mean the udder " from which milk flows ", from the root kṣar " to shed, to flow ".

abhi—Towards.

vāvaśānā—Inviting. This is from the root vaś " to make the bellowing sound. ' The word vāśrā, meaning " a cow " is from this root. The meaning is " calling with the bellowing sound, the mouth (of the calf) towards the warm (udder)." Sāyaṇa takes the word to mean " desiring " from root uś.

mimāti—Makes. This finite verb is in the beginning of the quarter and so there is the accent.

māyum—The bellowing sound.

payate—Makes drink. This is in the beginning of a new sentence and so this finite verb too has an accent.

payobhiḥ—With profuse milk. The idea of profusion is indicated by the plural number. Divided as payaḥ-bhiḥ. The case suffixes bhiḥ, bhyaḥ and su are separated from the stem under certain conditions. If the stem undergoes a change when the suffix is added, the word is not so divided. But this rule is not strictly followed.

This verse is employed in the ritual when the calf is moved off from the cow for milking.

ayam sa śiṅkte yena gaur abhīvṛtā
mimāti māyum dhvasanāv adhi śritā
sā cittibhir ni hi cakāra martyam
vidyud bhavantī prati vavrim auhata 29

He, he by whom the cow is encompassed, makes a bellowing sound; she remaining upon the height, makes a bellowing sound. With her thoughts she keeps down the mortal, becoming the lightning, she has thrown back the garment.

ayam—This, he.
saḥ—He.
śiṅkte—bellows. The calf makes a bellowing sound.
yena—By whom (relative).
gauḥ—The cow.
abhivṛtā—Surrounded, encompassed. Note that in the text the vowel was made long as abhīvṛtā. The idea must be that the calf became much larger than the mother cow.
mimāti—Makes. This finite verb is in the beginning of a quarter and so it has an accent.
māyum—The bellowing sound.
dhvasanau—On the height. The exact meaning of the word is not certain. The word occurs only here. There are words like dhvasman from the root dhvaṁs "to break" found in the Veda. I have given the meaning as what fits the context. Dhvasani must mean "what throws away, what breaks".
adhi—Upon.
śritā—remaining, occupying.
sā—She.
cittibhih—With thoughts. The word citti occurs sometimes with the accent on *ci* and sometimes on *ti*. Here the

accent is on *ti* and it occurs again in VIII-79-4. The meaning " thought " fits the context.

ni—down.

hi—Indeed.

cakāra—Made. Made down, pulled down. This is in a subordinate clause indicated by hi, and the verb has accent.

martyam—The mortal. Read martiyam for metre.

vidyut—The lightning.

bhavantī—Becoming.

prati—Back.

vavrim—The garment.

auhata—has thrown. This is a finite verb in a principal clause and there is no accent.

The general idea is that though the calf waxed and superceded the mother cow, the mother stood on the heights and she along with the calf made a bellowing sound. She remained above the mortals and becoming the lightning, she threw back the garment of darkness. The reference must be to the rising of the sun from the Dawn, an idea very familiar in the *Ṛgveda*. Vidyut need not mean the lightning; it can mean "shining". The verse is in *jagatī* metre with four lines of twelve syllables each.

anac chaye turagātu jīvam
ejad dhruvam madhya ā pastyānām
jīvo mṛtasya carati svadhābhir
amartyo martyenā sayoniḥ 30

The life, breathing, moving fast, is at rest; rushing, it is firm in the middle of habitations. The immortal Self of the Dead, having the same birth-place with the mortal, wanders about at his own will.

anat—breathing.
śaye—Is at rest. This is a finite verb in a principal clause and has no accent.
turagātu—Moving fast. Divided as tura-gātu.
jīvam—Life. The word here is neuter.
ejat—rushing.
dhruvam—Firmly, firm.
madhye—In the middle.
ā—Preposition, to go with a verb to be inserted to make the sentence complete.
pastyānām—Of the habitations. Read pastiyānām for metre.
jīvaḥ—The Self, the life.
martyasya—Of the mortal.
carati—Wanders about. This is a finite verb in a principal clause and it has no accent.
svadhābhiḥ—At his own will. Sāyaṇa gives various meanings for the word, like "food". The word is from sva "own" and dhā "support". With one's own power, at one's own will; this must be the meaning. The Dead Forefathers, on reaching heaven, revel with svadhā (X-14-3). Some revel in svāhā also (*Ibid*). There is svasti also, meaning some kind of blessing which mortals enjoy. The word svadhā is not divided as sva-dhā nor is svasti as su-asti. They have only a unitary, conventional meaning and not the etymological meaning. Or they are not formed from su and another word.
amartyaḥ—Immortal.
martyena—With the mortal. In the text, the vowel is lengthened as martyenā.
sayoniḥ—Having the same or common yoni (birth-place). Divided sa-yoniḥ.

There is a contrast indicated in the first half. It goes fast and is at rest; it rushes and is firm. The last quarter

may refer to the body which is mortal and the Self which is immortal. Both are united like brothers having a common origin. I do not know if the first half refers to the contrast between the condition of embodiment and the condition when the Self is separated from the body. The second half also may refer to the same condition, enjoying free movement in heaven.

Here, the first quarter has only ten syllables, while it should have eleven; this is in *Triṣṭup* metre (four lines of eleven syllables each). The final vowel *e* in saye must be pronounced as two *e* sounds, *e e*, for the right cadence in this metre. In the last quarter, both amartyo and martyenā must be pronounced as amartiyo and martiyenā, for metre.

apaśyam gopām anipadyamānam
ā ca parā ca pathibhiś carantam
sa sadhrīcīḥ sa viṣūcīr vasāna
ā varīvarti bhuvaneṣv antaḥ 31

I have seen the protector who does not stumble down, who wanders hither and away along the paths; going together, going all around, hidden he moves about within the world.

apaśyam—I have seen. This is a finite verb in a principal clause; but it is in the beginning of the quarter and so bears accent.

gopām—Protector of cows, protector. This is not divided and so the word has only the unitary meaning of protector and not the etymological meaning of protector of cows.

anipadyamānam—Not stumbling down, who does not stumble down. Divided as ani- padyamānam. The preposition ni means "down" and the root pad means "to step". This is the present participle. With the negative prefix a, it means "not stepping down, not stumbling down".

ā—Hither.

ca—And.

parā—Away.
pathibhiḥ—Along paths.
carantam—Wandering, who wanders.
saḥ—He.
sadhrīcīḥ—Going together. Sadha means "together". Cf. kadrīcī in verse 17 above.
saḥ—He.
viṣūcīḥ—Going all around. viṣu means "all around."
vasānaḥ—Wearing (robes), covered, hidden.
ā
varīvarti—He moves about. The preposition ā sometimes means "hither" and sometimes "all around, about". When the preposition is detached, then the verb ceases to be the beginning of the quarter and so it has no accent. But if the preposition had been kept along with the verb to form a single word, then, being the beginning of the quarter there could have been the accent also. Both would have been equally right.
bhuvaneṣu—In the world.
antaḥ—Within. This is given as antar iti. See the word in verses 9 and 17 above.

The poetic imagery of the cow-herd is beautiful. He never falters in his steps; he goes along this path and that path. He goes with the flock, and all round the flock. Sometimes he gets hidden. In this way he moves about within the fields.

It is not clear who this protector is. From the rūḍhi or generally accepted sense of the word gopām, we get only the idea of a protector; but it is the etymological meaning that gives us the picture of a cow-herd. This is just what we find in great poets like Kālidāsa.

This verse is also employed in the same ritual as verse 28.

ya īm cakāra na so asya veda
ya īm dadarśa hirug in nu tasmāt

sa mātur yonā parivīto antar
bahuprajā nirṛtim ā viveśa 32

He who created this, does not know this; from him who saw this, verily this is indeed hidden. He is shrouded within the womb of the mother; he who has many off-springs enters suffering.

yaḥ—Who (relative).
īm—This.
cakāra—Made, created. This is the principal verb in a subordinate clause and so there is accent.
na—Not.
saḥ—He.
asya—Of this. This genitive has only the meaning of the accusative. The previous *saḥ* was changed to *so*, but the initial *a* of this word is not merged in the final *o* of that word.
veda—Knows. This is the finite verb in a principal clause and so there is no accent.
yaḥ—Who (relative).
īm—This.
dadarśa—Saw. This is the principal verb in a subordinate clause and so there is accent.
hiruk—Hidden. This is an indeclinable meaning concealed, hidden.
it
nu—Both are indeclinables indicating emphasis.
tasmāt—From him.
saḥ—He.
mātuḥ—Of the mother.
yonā—In the womb. Alternative form of yonau. Yoni is place of birth, source. Such locative forms are common in the Veda.

parivītaḥ—Covered around, shrouded. Divided pari-vītaḥ. The preposition pari means "around" and vīta means "covered".

antaḥ—Within. This is given only as antaḥ without iti. There was iti added in verses 9, 17 and 31. The rule is that when the final *ḥ* goes back on a radical *r*, there is added iti to the word, and the word is really antar, ending in *r*. But here, the text itself reads the word as antar and not as antaḥ.

bahuprajāḥ—Having many off-springs. Divided as bahu-prajāḥ.

nirṛtim—Suffering. This is nir and ṛtim (out-going), and is divided as nir-ṛtim. The etymological meaning must have been clear in the minds of the people at that time.

ā
viveśa—Enters. This is a finite verb in a principal clause and there is thus no accent. The preposition is kept separate as an independent word so that it can have the accent.

Here also, the meaning is not at all clear. The literal meaning suggests a reference to the mystery of the embryo in the womb. The suffering mentioned in the last quarter can be only the suffering of ignorance, and does not seem to indicate suffering due to the birth of too many children.

Sāyaṇa takes the word bahuprajāḥ to mean "One who has gone through many births" and the suffering is that of going through many such births. But the suffering seems to be for the one who does not know, from whom something is hidden.

dyaur me pitā janitā nābhir atra
bandhur me mātā pṛthivī mahīyam
uttānayoś camvor yonir antar
atrā pitā duhitur garbham ādhāt 33

The Sky is my father, the progenitor; here is my navel. This vast earth is my mother, the friend. Within the two vessels held upside above is my place of birth. Here the father produced the pregnancy of the daughter.

dyauḥ—The Sky.
me—My. There is no accent on such forms of the first and second person pronouns.
pitā—Father.
janitā—One who produces, progenitor.
nābhiḥ—The navel.
atra—Here.
bandhuḥ—Friend. What is meant is the family relative.
me—My. See the word above.
mātā—Mother.
pṛthivī—The earth.
mahī—Great, great.
iyam—This.
uttānayoḥ—Stretched upwards, turned upwards, held upside above.
camvoḥ—Of the two vessels. Read camuvoḥ for metre.
yoniḥ—Place of birth; it must be the place of birth of the speaker, corresponding to the pronoun me (my) in the first half.
antaḥ—Within. Given without iti. See the word in the previous verse.
atra—Here. The text has atrā, with the final *a* made long, for cadence. Such prolongations are common in the *Ṛgveda*.
pitā—The father.
duhituḥ—Of the daughter.
garbham—Pregnancy.
ā
adhāt}—Produced. This is a finite verb in the principal clause, and so there is no accent; the preposition is kept

separate as an independent word, so that it can have the accent.

Here also the reference is to the embryo state. Sāyaṇa refers to some stories found in the *Brāhmana* and in later literature exhibiting lust.

pṛcchāmi tvā param antam pṛthivyāḥ
　　pṛcchāmi yatra bhuvanasya nābhiḥ
pṛcchāmi tvā vṛṣṇo aśvasya retaḥ
　　pṛcchāmi vācaḥ paramam vyoma　34

I ask thee of the ultimate limit of the earth, I ask of that where is navel of the world. I ask thee of the semen of the strong horse, I ask of the ultimate abode of speech.

pṛcchāmi—I ask. This and its three other occurrences in this verse are finite verbs in a principal clause ; but they all come at the beginning of the respective quarters and so there is accent.

tvā—Thee. This and its occurrence in the second half, have no accent ; such forms of the first and second person pronouns do not bear an accent.

param—Farthest, ultimate.

antam—End, limit. This does not seem to be used in a spatial sense, but only from the point of view of sanctity. This is suggested by the reply in the next verse.

pṛthivyāḥ—Of the earth.

pṛcchāmi—I ask.

yatra—Where (relative). The antecedent "that" must be introduced.

bhuvanasya—Of the world.

nābhiḥ—Navel. The navel of the wheel is what is in the mind of the poet. That is where all the spokes are joined together.

pṛcchāmi—I ask.
tvā—Thee.
vṛṣṇaḥ—Of the strong.
aśvasya—Of the horse. It is not clear what exactly is in the mind of the poet, what is meant by the horse. Initial *a* is not merged in the final *o* of the preceding word.
retaḥ—Semen.
pṛcchāmi—I ask.
vācaḥ—Of the speech.
paramam—Highest, ultimate. This too is from the point of view of importance.
vyoma—Sky, abode. Divided as vi-oma. In the text, vyo has a circumflex accent. To be read vi-oma for metre.

In this verse, suddenly there is a change of subject-matter. These questions are answered in the next verse. This verse and the next are employed in the Aśvamedha sacrifice as a dialogue.

iyam vediḥ paro antaḥ pṛthivyā
ayam yajño bhuvanasya nābhiḥ
ayam somo vṛṣṇo aśvasya reto
brahmāyam vācaḥ paramam vyoma 35

This altar is the ultimate limit of the earth, this sacrifice is the navel of the world ; this Soma is the semen of the strong horse, this Brahman is the ultimate abode of speech.

iyam—This.
vediḥ—Altar. This is a pavement of bricks where they perform the great rituals of worship.
paraḥ—Farthest, ultimate. This too refers to sanctity.
antaḥ—Limit. This word does not end in *r;* the word is anta. So iti is not added to it.

pṛthivyāḥ—Of the earth.
ayam—This.
yajñaḥ—Worship, sacrifice.
bhuvanasya—Of the world.
nābhiḥ—Navel. See the word in the previous verse.
ayam—This.
somaḥ—The Soma (utilised in the worship).
vṛṣṇaḥ—Strong.
aśvasya—Of the horse. Initial *a* is not merged in the final *o* of the preceding word.
retaḥ—Semen.
brahmā—The Brahma. He is one of the worshippers who take part in the ritual.
ayam—This.
vācaḥ—Of the speech.
paramam—Highest, ultimate. This is from the point of view of importance.
vyoma—Sky, abode. Divided as vi-oma. In the text vyo has a circumflex accent. To be read as vi-oma for metre.

This is a poem in which the intellectual side is indeed very strong; yet here we see the prominence given to the rituals of worship by the poet. In these two verses there is a glorification of the Soma ritual. The speech is not the ordinary language that is heard; it is rather the inaudible basic Truth, known only to the great poets. The seven names and the seven speeches found mentioned elsewhere refer to this speech.

In the second quarter in this verse, there are only ten syllables; For cadence, the fourth syllable *jño* must be read as *jño-o* as two syllables.

saptārdhagarbhā bhuvanasya reto
viṣṇos tiṣṭhanti pradiśā vidharmaṇi

te dhītibhir manasā te vipaścitaḥ
paribhuvaḥ pari bhavanti viśvataḥ 36

The seven immature embryos, the semen of the world, stand up for their separate functions through the ordinance of Vishnu. They with their thoughts, they, wise with their mind, encompassing, remain encircling all.

sapta—Seven.

ardhagarbhāḥ—Half embryos, immature embryos. It is not at all certain what the seven are, and what the half or immature embryos too are. Divided ardha-garbhāḥ.

bhuvanasya—Of the world.

retaḥ—Semen.

viṣṇoḥ—Of Vishnu.

tiṣṭhanti—Stand. This is a finite verb in a principal clause and has no accent.

pradiśā—On account of, through, the Ordinance. Divided as pra-diśā.

vidharmaṇi—In, for, their separate functions. vi means "separate", and dharman is function. Divided as vi-dharmaṇi.

te—They.

dhītibhiḥ—With thoughts. Divided dhīti-bhiḥ. Note cittibhiḥ in verse 29 above for the division.

manasā—With the mind.

te—They.

vipaścitaḥ—The wise. Divided as vipaḥ-citaḥ. It is related to root vip or vep "to shake" and cit "to know". The shake or vibration is that of imagination.

paribhuvaḥ—encompassing. Divided as pari-bhuvaḥ.

pari—around.

bhavanti—Become. Become around, remain encircling. There is no accent as it is a finite verb in a principal clause,

So the preposition is kept separate as an independent word.

viśvataḥ—On all sides. Remain around on all sides, remain encircling all.

This is in the *Jagatī* metre, with four lines of twelve syllables. The first quarter has only eleven syllables. If it is read as sapta ardhagarbhāḥ this does not satisfy cadence. Either we must take it as an irregularity, having an eleven syllable quarter in this metre, which is not unusual, or we must read it as saptārdhagarbhā-ā making the final *ā* as two syllables.

The main point is rather obscure.

na vi jānāmi yad ivedam asmi
ninyaḥ saṁnaddho manasā carāmi
yadā māgan prathamajā ṛtasy-
ād id vāco aśnuve bhāgam asyāḥ 37

I do not understand this, like which I am; I roam about in hiding, enwrapped in thought. When there came to me the first born off-springs of the *Ṛta*, immediately after that I enjoy a portion of this speech.

na—Not.

vi jānāmi—I understand. This is a verb in a principal clause and there is no accent; the preposition is kept as an independent word so that it can have the accent.

yadiva—Like which (relative). iva (like) is always joined to the related word as a single word, and it is divided as yat-iva.

idam—This.

asmi—I am. This finite verb is in a subordinate clause and so there is accent on it. I do not know anything of which I can say—"I am like this".

niṇyaḥ—Hidden, in hiding.
saṁnaddhaḥ—Enwrapped. Divided as sam-naddaḥ.
manasā—With thought, in thought.
carāmi—I roam about. This is in a principal clause and there is no accent.
yadā—When (relative).
mā—Me. Such forms of the first and second person pronouns have no accent.
ā agan—Came. The verb is in a subordinate clause and has accent; yet the preposition a is kept as an independent word.
prathamajāḥ—The first-born, the first-born off-spring. Divided as pratham-jāḥ.
ṛtasya—Of the Ṛta. Ṛta has various meanings. In later Vedic texts we find the two words ṛta and satya put together. Ṛta is from the root ṛ "to move"; satya is from the root as "to be". Therefore, ṛta must be the changing, moving part of the Universe and satya must be what simply "Is", what exists without movement and change. In still later Sanskrit, both the words have come to mean the same thing, "truth". In the *Ṛgveda* ṛta is the Law, the Power that governs the change and progression in the Universe; it is much more than what we mean by Moral Order. There are places where ṛta must mean even actions within this Moral Order, Religious acts. Here it means the Law or the Power that effects the change and movement and progression in the Universe, and the off-springs are the first products of the Evolution, the beginnings of Creation.
āt—After.
it—Indeclinable signifying emphasis. Immediately after.
vācaḥ—Of speech.

aśnuve—I enjoy. This is in a principal clause and has no accent. The initial *a* is not merged in the final *o* of the previous word, which changed from *aḥ* into *o*.
bhāgam—Portion.
asyāḥ—Of this.

The poet is not able to see anything in the world of which he could feel—" I am like this ". This sort of a feeling of solitariness is quite natural to a poet. He is shrouded in his own thoughts and he moves about in loneliness. When there was the light of the mystery of the beginnings of this world of creation, he was in possession of the true significance of speech that has been mentioned in various places as concealed. Here also there is the contrast between one who has known and one who has not yet known the truth.

apāṅ prāṅ eti svadhayā gṛbhīto
'martyo martyenā sayoniḥ
tā śaśvantā viṣūcīnā viyantā
ny anyam cikyur na ni cikyur anyam 38

Rearwards and forwards goes one held by *Svadhā*, becoming immortal, having the same origin as the mortal. These two, eternal, moving around, go in different directions. They understand the one; they do not understand the other.

apāṅ—Rearwards. This is from the root añc " to move " with the preposition apa " away from." But it is a unitary idea and so there is no division of the word into its component parts.
prāṅ—Forwards. This is from the root añc with the preposition pra " on towards." This too is not divided.
eti—Goes. This is in a principal clause and has no accent.
svadhayā—With Svadhā. Svadhā is one 's own power. The word has already appeared in verse 30 above.

gṛbhītaḥ—Held.

amartyaḥ—Immortal.

martyena—With the mortal. In the text the final *a* is made long as martyenā. For metre, both the words amartyo and martyenā must be pronounced as amartiyo and martiyenā.

sayoniḥ—Having the same origin. This is from yoni "origin" with the preposition sa "common". Divided as sa-yoniḥ.

tā—These two. This is dual and an alternative form of tau. So are the following three dual forms, alternative with forms ending with *au*.

śaśvantā—Eternal.

viṣūcīnā—Moving round. This is from the root añc "to move" with the preposition viṣu "around".

viyantā—Going in different directions. This is from the root yā "to go" with the preposition vi "apart". It is divided as vi-yantā.

ni—Preposition going with cikyuḥ below. Read ni for metre.

anyam—The other.

cikyuḥ—Ni cikyuḥ. They understand.

na—Not.

ni }
cikyuḥ }—They understand.

anyam—The other. For "one-other" we use "other-other" in Sanskrit. There is accent on the first word cikyuḥ and not on the second. The first is practically a subordinate clause; the meaning is "While they understand the one, they do not understand the other." *Cf.* verse 20.

In this verse also, there is the contrast between one who has seen the truth and who has not seen the truth. One who knows becomes really immortal, though he was one among the mortals till then. They go in different directions; one goes

forwards for ever and the other goes round and round without proceeding. People understand only the common man; they cannot understand the one who has had the vision of truth.

ṛco akṣare parame vyoman
yasmin devā adhi viśve niṣeduḥ
yas tan na veda kim ṛcā kariṣyati
ya it tad vidus ta ime sam āsate 39

Upon which song-syllable, the supreme position, all the gods have been taking their seats, what can he do with the song who does not know that? They who know this, verily, these sit together.

ṛcaḥ—Song.
akṣare—In the syllable. In the song-syllable, in the syllables of the song.
parame—Supreme.
vyoman—In the position. This is locative singular. To be read vi-oman. vyo has the independent circumflex accent.
yasmin—In which (relative).
devāḥ—The gods.
adhi—Preposition going with niṣeduḥ below.
viśve—All.
niṣeduḥ—Adhi niṣeduḥ. Have been taking seats. This has no accent as it is in a principal clause.
yaḥ—Who (relative).
tat—That, that syllable.
na—Not.
veda—Knows. This is in a subordinate clause and has accent.
kim—What.
ṛcā—With the song.
kariṣyati—Will do,

ye—Who (relative).
it—Indeclinable signifying emphasis.
tat—That, that syllable.
viduḥ—Know. This has accent as it is in a subordinate clause.
te—They.
ime—These.
sam āsate—Sit together. There is no accent as it is in a principal clause and the preposition is kept as an independent word so that it can have the accent.

Here the two quarters in the second half have twelve syllables. They should have only eleven, as this is in Triṣtup. But such inter-mixture of these two metres is common. The syllables of the song have no value to one who does not know the ultimate meanings of the songs. There are the syllables and their bare meanings; then there are the secret meanings of the syllables, the nature of the gods. All the gods really have their abode in these syllables. But all the people do not know this. To those who can know, there is the real fruit in so far as they can sit along with the gods. They are in real communion with the gods. Here also there is the contrast between those who know the truth and those who do not know the truth.

sūyavasād bhagavatī hi bhūyā
atho vayam bhagavantaḥ syāma
addhi tṛṇam aghnye viśvadānīm
piba śuddham udakam ācarantī 40

Eating good barley-grass, mayst thou be indeed happy; then may we be happy. O cow that shall not be hurt! always eat grass, drink clear water, wandering about.

sūyavasāt—One who eats good barley. The syllable su in the beginning is made long in the text. Divided as suyavasa-at. This is from the word yavasa (barley) and at from the root ad " to eat " with the preposition su (well).

bhagavatī—Having bhaga, happiness. Bhaga is happiness; this is also the name of a god. In Iranian languages, it means only god, and is not any particular god. In later Sanskrit it has become the name of the god Śiva; also it means some Divine Eminences. But its derivative, bhāgya means happiness in later Sanskrit. Divided as bhaga-vatī.

hi—Indeed. In the Vedic language, it has the meaning of " because " and the clause containing this becomes a subordinate one.

bhūyāḥ—May thou be. Since this is in a subordinate clause, it has accent.

atho—Then. Alternative of atha.

vayam—We.

bhagavantaḥ—Happy. See bhagavatī above.

syāma—May we be. This has no accent as it is in a principal clause. Read siyāma for metre.

addhi—Eat. This is imperative second person singular of the root ad " to eat ". This is in the beginning of a quarter and so it has accent.

tṛṇam—Grass.

aghnye—O one that shall not be hurt. This is a term that is applied to a cow. That shows that cows were not killed in those days. It has no accent, as vocatives do not have an accent except in the beginning of a quarter or a sentence. Read aghniye for metre.

viśvadānīm—Always. This is from viśva (all) with the suffix dānīm indicating time. At all times.

piba—Drink. This is also imperative, second person singular. As it is in the beginning of a quarter, there is accent.

śuddham—Pure.
udakam—Water.
ācarantī—Wandering about. Divided as ā-carantī. It can also mean " moving hitherwards ", " coming here ". I think that what is in the mind of the poet is a cow wandering about in the pasture.

After the glorification of wisdom, the illumination of a poet, and after drawing the distinction between one who knows and one who knows not, here is an address to the song of a poet conceived of as a cow. Word or speech is always conceived of as a cow, and the word go, meaning a cow, has also the meaning of speech.

gaurīr mimāya salilāni takṣaty
ekapadī dvipadī sā catuṣpadī
aṣṭāpadī navapadī babhūvuṣī
sahasrākṣarā parame vyoman 41

The pink cow has made a bellowing sound producing waters; she becoming one-footed, two footed, four-footed, eight-footed, nine-footed, is with a thousand syllables in the supreme heaven.

gaurīḥ—The pink (cow). gaura is a sort of red colour. This is feminine form.
mimāya—Made a bellowing sound. There is no accent as this is in the principal clause.
salilāni—Waters.
takṣatī—Producing. Read takṣatī for metre.
ekapadī—One-footed. Divided eka-padī.
dvipadī—Two-footed. Divided dvi-padī.
sā—She.
catuṣpadī—Four-footed. Divided catuḥ-padī.

aṣṭāpadī—Eight-footed. Divided aṣṭā-padī.
navapadī—Nine-footed. Divided nava-padī.
babhūvuṣī—Becoming.
sahasrākṣarā—Having a thousand syllables. Divided as sahasra-akṣarā. To be read sahasra-akṣarā for metre.
parame—Supreme.
vyoman—In the heaven. To be read vi-oman for metre. Divided as vi-oman. vyo has an independent circumflex accent.

The cow is the speech conceived of as a cow in the previous verses and in many places elsewhere. The waters are some kind of transcendental happiness; it is that happiness that was prayed for in the previous verse. In the world, that speech appeared as having one foot etc. But in the supreme heaven, which is its natural position, it has a thousand syllables. The pada is certainly the quarters of a verse. Why verses of these quarters are mentioned, we cannot say. There are found in the *Ṛgveda*, verses even up to eight quarters; but there is no metre with nine quarters. Gāyatrī has three quarters; but such a verse is not mentioned here. Nor is there a mention of verses with seven quarters. In the ultimate state, in the supreme heaven, it appears only as having infinite syllables. In this verse, the metre is *Jagatī*, four lines of twelve syllables. Up to this, the Deity is All-gods, gods in general, without any Deity in particular.

tasyāḥ samudrā adhi vi kṣaranti
    tena jīvanti pradiśas catasraḥ
tataḥ kṣaraty akṣaram
    tad viśvam upa jīvati 42

From her the oceans flow out here and there. Thereby are alive the four directions. Thence flow the syllable; all live upon that.

tasyāḥ—From her.

samudrāḥ—The oceans.

adhi

vi

kṣaranti—Flow out here and there. vi means "in different ways," "here and there." There is no accent as this is in a principal clause and so the two prepositions are kept as independent words.

tena—Thereby.

jīvanti—Live, are alive. There is no accent as it is in a principal clause.

pradiśaḥ—The quarters of the earth. Pradiśaḥ usually means the four corners, as distinct from the four diks, the four quarters. But here, the word means the four quarters.

catasraḥ—Four. That means the beings in the four quarters or in the whole world.

tataḥ—Thence. That is, from the oceans.

kṣarati—Flow. There is no accent as it is in the principal clause. Read as kṣarati for metre.

akṣaram—The syllable. This must be the audible syllables of the poem or song.

tat—That, that syllable.

viśvam—Everything, all.

upa

jīvati—Live upon.

The doctrine that poetry is the life, that poetry is the real light, has continued in the history of literary criticism in India. From that ultimate speech, the syllables have first appeared as oceans and from that ocean appear the syllables that we hear. The ocean is perhaps the language that we speak, the total vocabulary. This verse has two lines of twelve syllables followed by two lines of eight syllables. As it is, we see only two lines of eleven syllables in the beginning. They can

be made into lines of twelve syllables only if the final syllable in samudrā and the first syllable in jīvanti, which are both made long, are read as di-syllabic. There are many instances where a long syllable has to be read as two syllables. In tradition, it is accepted as a *Prastārapaṅkti.* The two lines in the second half have eight syllables. In this verse, the Deity is Samudra, the ocean. That means that it is about the ocean. It is the ocean of poetic knowledge, or the ocean of the vocabulary of language.

śakamayam dhūmam ārād apaśyam
 viṣūvatā para evāvareṇa
ukṣāṇam pṛśnim apacanta vīrās
 tāni dharmāṇi prathamāny āsan 43

I see the smoke of cow-dung at a distance, above of this that is all around and that is below. The horses have cooked the spotted bull. They became the first *Dharmas.*

śakamayam—Made from cow-dung, of cow-dung. Divided as śaka-mayam.

dhūmam—Smoke.

ārāt—At a distance.

apaśyam—I saw. There is no accent as this is in a principal clause.

viṣuvatā—That is all around. Divided as viṣu-vatā. In the text the syllable su is prolonged, for cadence. Viṣu means the middle, places around.

paraḥ—Adverb, meaning above, beyond.

eṇā—Of this; alternative of enena.

avareṇa—That is below.

ukṣāṇam—Bull.

pṛśnim—Spotted.

apacanta—Cooked. There is no accent, as it is in a principal clause.

vīrāḥ—The heroes. The word signifies vitality, natural vigour;
tāni—They.
dharmāṇi—Dharmas. Like Ṛta, this is a difficult word to translate. Dharma is what supports, what maintains progression. This is the Law of religious life. To this extent, Ṛta and Dharma mean the same thing.
prathamāni—First. Read as prathamāni for metre.
āsan—Became. There is no accent since this is in a principal clause.

The Deity, the subject matter for the first half of the verse, is the smoke from cow-dung. In the second half, the Deity is Soma. Soma is described as a Bull in many places. Apacanta is from the root pac "to cook." Here it means only "to prepare for eating". The meaning of the second half is that the heroic ancestors prepared Soma for drink at the Rituals, and this became the earliest Dharma or religious practice. I am not sure what is meant by the cow-dung and smoke. Many incidents in the story of Utaṅka in the Mahābhārata are reminiscent of Dīrghatamas.

trayaḥ keśina ṛtuthā vi cakṣate
    saṁvatsare vapata eka eṣām
viśvam eko abhi caṣṭe śacībhir
    dhrājir ekasya dadṛśe na rūpam 44

Three steeds with manes look on from time to time. One among them effects a share during the year. One gazes on the entire world with its powers. Of one, the flight is seen, not the form.

trayaḥ—Three.
keśinaḥ—Having manes, steeds with manes. Keśa is hair or mane. There has been a suggestion that the word denotes Kessites, who were the first to use horses for

riding. It must be confessed that in many places, the term keśinaḥ in its etymological sense of "having keśa or mane" has little value.

ṛtudhā—From time to time. Ṛtu is season or time. At the proper time. Divided as ṛtu-dhā.

vi
cakṣate—Look on. There is no accent as it is in a principal clause and the preposition is kept as an independent word so that it can have its accent.

saṁvatsare—In the year, during the year. It must be "once a year."

vapate—Shaves, effects a shave. There is no accent, as it is in a principal clause.

ekaḥ—One.

eṣām—Of these. This is unemphatic and has no accent.

viśvam—The whole, the entire world.

ekaḥ—One.

abhi
caṣte—Gazes on. There is no accent as this is in a principal clause and the preposition is kept as an independent word so that it can have the accent. The initial *a* of abhi is not merged in the final *o* of ekaḥ, though the *aḥ* is changed into *o*.

śacībhiḥ—With the powers.

dhrājiḥ—Flight. There are places where forms of the root dhraj are used, and there the meaning is clear as "to flee". Some have given the meaning of "disappearance" for this word.

ekasya—Of one.

dadṛśe—Is seen. There is no accent as this is in a principal clause. This is active in form; but it has a passive meaning. Such conversions are common in the Ṛgveda.

na—Not.

rūpam—Form.

Here the Deity is Fire (Agni), Wind (Vayu) and Sun (Surya). The Fire consuming things is what is meant by effecting a shave. The viewing, the gazing, is so very prominent for the Sun, as is found in many places. This is especially a feature for Savitar, among the Sun-gods. Perhaps the third is the Surya aspect of the Sun-gods. Or it is the Sun at night. There must be some connection between these three and the three brothers mentioned in the first verse.

catvāri vāk parimitā padāni
tāni vidur brāhmaṇā ye manīṣiṇaḥ
guhā trīṇi nihitā neṅgayanti
turīyam vāco manuṣyā vadanti 45

Speech is divided as four quarters; the poets who have intuition know them. Three of them, concealed in the cave, do not move; the fourth of the speech, men speak.

catvāri—Four.
vāk—Speech. Sāyaṇa takes this as standing for the genitive case.
parimitā—Measured, divided. Alternative form for parimitāni.
padāni—Quarters, fourth parts.
tāni—Them. All of them.
viduḥ—Know. There is no accent as this is in a principal clause.
brāhmaṇāḥ—Poets. Brahman is poetry, song of praise, and those who are related to it are Brāhmaṇas.
ye—Who (relative), who are.
manīṣiṇaḥ—Having intuition.
guhā—In the cave. This is locative, for guhāyām. There are such locative forms in the Veda.
trīṇi—Three, three parts of the four.
nihitā—Concealed. Alternative form for nihitāni. Divided as ni-hitā.

na—Not.

iṅgayanti—Move; do not come into practical application. There is no accent as this is in a principal clause.

turīyam—The fourth, the fourth part of the four divisions.

vācaḥ—Of the speech.

manuṣyāḥ—Men.

vadanti—Speak. There is no accent as this is in a principal clause.

Ancient commentators refer to various theories about the four-fold division in language like the four Vedas, the four kinds of words, namely, noun, verb, preposition and indeclinables, the four stages in the development of sounds three being inside and one external. I am not at all certain that there is the idea of an exact division into four parts. All that is meant is that in what we call speech, a good portion is concealed from ordinary men, and known only to poets, while only a small portion is within the grasp of men. In the Puruṣa-sūkta (X-90) Puruṣa's one quarter is all these beings while the three parts are in heaven (verse 1). There, it is not meant as an exact proportion. The verse is assigned to Vāk (Speech). The second quarter has twelve syllables.

indram mitram varuṇam agnim āhur
atho divyaḥ sa suparṇo garutmān
ekam sad viprā bahudhā vadanty
agnim yamam mātariśvānam āhuḥ 46

They speak of Indra, Mitra, Varuna, Fire; then he is the heavenly bird with wings. What is one, poets speak of in many ways; they speak of Agni, Yama, Mātarisvan.

indram—Indra.

mitram—Mitra.

varuṇam—Varuṇa.
agnim—Fire.
āhuḥ—They speak of. There is no accent as it is in a principal clause.
atho—Then. This indicates the contrast between what people say and what the fact is. Given as atho iti, to indicate that if there had been a vowel after, there would be no combination.
divyaḥ—Heavenly.
saḥ—He.
suparṇaḥ—Bird. Divided as su-parṇaḥ.
garutmān—Having Garut or feathers or wings.
ekam—One.
sat—Being, what is.
viprāḥ—Poets. Vipra, Brāhmaṇa and Kavi, all mean "a poet."
bahudhā—In many ways.
vadanti—They speak of. There is no accent, as this is in a principal clause. Read vadanti for metre.
agnim—Fire.
yamam—Yama.
matāriśvanam—Mātariśvan. This is one of the gods, a form of wind.
āhuḥ—They speak of. There is no accent, as this is in a principal clause.

There is no indication of Monism in this. At best there is only an indication of Monotheism. There is only one god, whom poets describe by various names. We do not know why four names were given in the beginning and why a slight change was made in the list later. In both, Agni (Fire) is common. The verse is assigned to Sūrya as Deity. I feel that the reference is to the Fire in front of the poet. Fire they call Indra etc. though he is the Bird. Fire they at other times call Yama and Mātariśvan. It must be noted that Agni (Fire)

is given at the end of the list in the beginning and at the beginning in the end. That indicates that the word must be taken separately, and not as one in the list.

kṛṣṇam niyānam harayaḥ suparṇā
    apo vasānā divam ut patanti
ta ā vavṛtran sadanād ṛtasy-
    ād id ghṛtena pṛthivī vy udyate 47

The ruddy birds rise up to the heaven, to the dark path, robed in waters. They have come back hither from the abode of Ṛta. Immediately after that the earth is soaked with *ghee*.

kṛṣṇam—Dark.

niyānam—Path. The word is from the root yā "to go" with the preposition ni. It must be the means for going, which may be the vehicle or the path. Here the latter is more suitable. Cf. passages like ā kṛṣṇena rajasā vartamānaḥ (Ṛgveda I-35-2).

harayaḥ—Ruddy.

suparṇāḥ—Birds. The word hari means horses also. Which is to be taken as noun and which as adjective among the two words harayaḥ and suparṇāḥ, is a matter which is difficult to settle. In this poem, suparṇa occurs as noun in other places, and for the sake of consistency, I take it as the noun here also.

apaḥ—Waters. This is always in plural and is feminine.

vasānāḥ—Covering oneself, robed in.

divam—The heaven. This is in apposition with kṛṣṇam niyānam. Both refer to the same thing.

ut—Up.

patanti—Rise. The verb has no accent as it is in the principal clause, and so the preposition becomes an independent word so that it can bear the accent.

te—They; of course the Ruddy Birds.

ā—Hither.

vavṛtran—Have returned. There is no accent as it is in a principal clause and the preposition is kept as an independent word so that it can have the accent.

sadanāt—From the abode.

ṛtasya—Of Ṛta. See Verse 37 above for this word.

āt—After that.

it—Indeclinable indicating emphasis. Immediately after that.

ghṛtena—With *ghee. Ghee* here is only water, and water represents wisdom or some transcendental joy.

pṛthivī—Earth.

vi
udyate }—Is soaked. The verb is in a principal clause and as such there is no accent. The preposition is kept as an independent word so that it can have the accent.

The idea here is not much different from what is contained in verse 37 above. The last line there and here start in the same way also. The sense in the third line is not much different from each other in the two verses. Usually, when there is the combination of the final vowel in one line and the initial vowel in the next line, they must be split up and read as separate words for metre. Every line is normally an independent unit. Here, it looks as if the third line should end as ṛtasya and the next line start as ād. Again, cases like vy udyate must be read as vi udyate for metre. If both these processes are adopted, the last line has twelve syllables, while it can have only eleven. There are cases where in this metre (*Triṣṭup*) with four lines of eleven syllables, there are lines with twelve syllables. Or the third line should end as ṛtasyā and the fourth line should begin as did. Or vy should not be restored as vi. The better choice seems to be that the vowel between the two lines is not split up into two syllables.

dvādaśa pradhayaś cakram ekam
trīṇi nabhyāni ka u tat ciketa
tasmint sākam triśatā na śaṅkavo
'rpitāḥ ṣaṣṭir na calācalāsaḥ 48

Twelve spokes, one wheel, three navel-nails: who indeed has known this? Therein together, like poles, three hundred and sixty have been placed, not in the least shaking.

dvādaśa—Twelve. Read duvādaśa for metre.
pradhayaḥ—Spokes. Pradhi must be the part of a chariot, as is clear from its use in various places. "What held on well" must be the meaning. Divided pra-dhayaḥ.
cakram—Wheel.
ekam—One.
trīṇi—Three.
nabhyāni—Navel-pins.
kaḥ—Who (interrogative).
u—Indeclinable indicating emphasis. Given as ū nasalised.
tat—That.
ciketa—Has known. There is no accent as it is in a principal clause.
tasmin—In that, therein. In the text it is tasmint.
sākam—Together.
triśatā—Three hundred. Divided tri-śatā. Alternative form for triśatāni.
na—Like.
saṅkavaḥ—Places.
arpitāḥ—Have been placed. Read as arpitāḥ for metre.
ṣaṣṭiḥ—Sixty. Cf. the number of seven hundred and twenty in verse 11 above. There it was three hundred and sixty days and an equal number of nights as pairs.
na—Not.
calācalāsaḥ—Intensely shaking. Not intensely shaking, not in the least shaking.

Here is a return to a clear statement of the point contained in verse 11 above. The Deity is Kāla (Time) in the form of the Year.

yas te stanaḥ śaśayo yo mayobhūr
yena viśvā puṣyasi vāryāṇi
yo ratnadhā vasuvid yaḥ sudatraḥ
sarasvati tam iha dhātave kaḥ 49

What lasting breast thou hast, producing vitality, with which thou nourishest all that is covetable, which brings gems, which possesses prosperity, which is freely giving, O Sarasvati, makest thou that here for us to drink.

yaḥ—Which (relative).

te—Thine. There is no accent on such forms of the first and second personal pronouns.

stanaḥ—Breast.

śaśayaḥ—Remaining, lasting. The idea is that it never gets dry.

yaḥ—Which (relative).

mayobhūḥ—Producing vitality. Both mayaḥ and mayobhūḥ occur many times in the Ṛgveda. It must be vigour or vitality. Divided as mayaḥ-bhūḥ.

yena—With which (relative).

viśva—All. alternative form for viśvāni.

puṣyasi—Nourishest.

vāryāṇi—Worthy of being accepted, covetable. Read vāriyāṇi for metre.

yaḥ—Which (Relative).

ratnadhāḥ—Bringing gems. Gems mean only wealth or prosperity in general. Divided as ratna-dhāḥ.

vasuvit—Possessing wealth. Divided as vasu-vit.

yaḥ—Which (relative).

sudatraḥ—Well-giving, freely giving. Divided as su-datraḥ.

sarasvati—O Sarasvati. Vocatives have normally no accent. But a word in the beginning of a line or sentence must have an accent, and so vocatives are accented in these positions, and then it is always on the first syllable, whatever the normal position of the accent be in the word.
tam—That, that is, that breast of thee.
iha—Here.
dhātave—For drinking. This is a Vedic infinitive; it is from the root dhe " to drink ". The word has accent both on dhā and ve of the suffix.
kaḥ—Makest. This is imperative second person singular. Given as kar iti kaḥ.

Here Sarasvati is described as a mother. We had some reference to mother and child in previous verses (5, 7, 8, 9, 10, 11, 26, 27, 28). Mother, cow, water and many ideas refer more or less to the same thing. It is quite plain that the Deity is Sarasvati.

yajñena yajñam ayajanta devās
tāni dharmāṇi prathamāny āsan
te ha nākam mahimānaḥ sacanta
yatra pūrve sādhyāḥ santi devāḥ 50

The gods performed a sacrifice with sacrifice; they became the first *Dharmas.* Lo, these greatnesses resorted to the heaven, where the ancient Sadhyas, the gods, are.

yajñena—With sacrifice. Here sacrifice must be taken more in its etymological sense of worship which makes one holy.
yajñam—Sacrifice.
ayajanta—Performed a sacrifice. There is no accent as it is in the principal clause. Such uses of the verb meaning what its object also means is quite common. Here the

meaning is: "sacrifices a sacrifice with sacrifice". The total meaning is only that they performed a sacrifice.

devāḥ—Gods.

tāni—They; those sacrifices.

dharmāṇi—Dharmas.

prathamāni—First. Read as prathamāni for metre.

āsan—Became. The whole line appeared in verse 43 above. There is identity between preparing Soma there and Sacrifice here. There is no accent as this is in a principal clause.

te—Those.

ha—Interjection. Lo.

nākam—Heaven.

mahimānaḥ—Greatnesses. That is Gods who became great through the sacrifice. Some gods like the Ṛbhus and Maruts were mortals and became gods through their great deeds. Yama also crossed the boundary of mortality and showed the way for others to follow.

sacanta—Resorted to. There is no accent, as this is in a principal clause.

yatra—Where (relative).

pūrve—Ancient.

sādhyās—Sādhyas. Sādhyas are those who have yet to realise, but who are worthy of realisation. They are the ancestors like the Atharvans and Aṅgiras who are in heaven, but who have not yet attained to full divinity. Read as Sādhiyāḥ for metre.

santi—Are. There is no accent as this is in a principal clause.

devāḥ—Gods. They are spoken of as Sādhyas, who are gods as distinguished from the full gods.

The Sādhyas are given as the Deity.

samānam etad udakam uc caity ava cāhabhiḥ
bhūmim parjanyā jinvanti divam jinvanty agnayaḥ 51

This water comes up and down alike day by day. The Parjanyas enliven the earth ; the Fires enliven the heaven.

samānam—alike.
etat—This.
udakam—Water.
ut—Up.
ca—And.
eti—Comes. There is no accent as this is in a principal clause. Read eti for metre.
ava—Down.
ca—And.
ahabhiḥ—With days, day by day. Divided aha-bhih. The suffix bhih is separated, as there is no change in the base when the suffix is added.
bhūmim—Earth.
parjanyāḥ—Parjanyas. They are gods who bring about rain and plenty.
jinvanti—Enliven.
divam—The heaven.
jinvanti—Enliven. The first jinvanti has the force of being in a subordinate clause and so has accent.
agnayaḥ—The Fire, the Sacred Fires in the Sacrifice.

The first half of the verse states that the water goes up and down day by day alike, without any difference. The similarity is in its going up and down. This is explained in the second half. Water here is only some kind of transcendental joy, which migrates from earth, from men to the gods in heaven and from heaven, from the gods, to men on earth. Both the courses are alike. This has close resemblance with the idea found in the *Bhagavadgītā* that men must propitiate the gods with sacrifices and that the gods will make men happy in return (III-11). Here also we

find the harmony between the ritual mentioned in this verse and the value of knowledge that is the main topic in the poem. The Deity here is Sūrya, Parjanya or Agni. The metre is *Anuṣṭup*, four lines of eight syllables.

divyam suparṇam vāyasam bṛhantam
apām garbham darśatam oṣadhīnām
abhīpato vṛṣṭibhis tarpayantam
sarasvantam avase johavīmi 52

The divine bird, the great bird, the child of waters, of herbs, worthy to be seen, who brings satisfaction with rains in the rainy season, that Sarasvat I invoke again and again for protection.

divyam—Divine.
suparnam—Bird. Divided as su-parṇam.
vāyasam—Bird. This is related to the word vi, found in verse 7 above. The sense as "what flies". In later Sanskrit, it means a crow.
bṛhantam—Great.
apām—Of the waters. See Apaḥ in verse 47.
garbham—Pregnancy, child.
darśatam—Worthy of being seen.
oṣadhīnām—Of herbs.
abhīpataḥ—In the rainy season. This is made up of abhi (towards) and āpaḥ (waters). So abhīpa must be the reason when the the waters come towards us. That is the rainy season.
vṛṣṭibhiḥ—With rains Divided as vṛṣṭi-bhih. See ahabhih in verse 51.
tarpayantam—Bringing satisfaction.
sarasvantam—Sarasvat. Sarasvatī is feminine and this is masculine. It is the same source of wisdom and happiness

that is meant by both. There was reference to both father and mother in verses mentioned in the notes on verse 49.

avase—For protection.

johavīmi—I invoke again and again. There is no accent as it is in a principal clause.

The bird in this verse must be the ancient Hotar of the first verse who was present te the poet when he started the hymn. The Deity is Sarasvat.

Additional Note

The vocative agne (O Agni) in verse 11 and the vocative Soma (O Soma) in verse 19 do not have an accent. Usually vocative are not accented, unless they are in the beginning of a line or of a sentence.

In verse 11 read in the first line duvādaśaram and in verse 20 read in the first line duvā, for metre. In the notes on this word in the verse 11, delete the direction to read it as dvādaśa-aram.